

A határon túli magyar nyelvváltozatok és a nyelvi variativitás

1. Bevezetés. Jelen tanulmány célja a nyelvi variativitás és a határon túli magyar nyelvváltozatok¹ összefüggésrendszerének bemutatása, különös tekintettel a kontaktusváltókra. Egy korábbi dolgozatunkban részletekbe menően foglalkoztunk a variativitás terminológiai kérdéseivel, illetve a különböző (elsősorban a magyar, orosz és német) nyelvű szakirodalmakban megjelenő variánsstipológiákkal (vö. LŐRINCZ G. – LŐRINCZ J. 2020), ezért a nyelvváltozatok többszintű kapcsolatrendszerének jobb átláthatósága érdekében most csak röviden utalunk újra a legfontosabb összefüggésekre.

2020 augusztusában megjelent A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) című kiadvány (BENŐ–PÉNTEK 2020), amellyel a Kárpát-medencei magyarság nyelvváltozatainak részletes leírása teljessé vált,² ezáltal pedig a nyelvi variativitás kérdésköre is tágabb összefüggésrendszerben vizsgálható.

A nyelvi variativitás szempontjából nemcsak a magyar sztenderd³ és különböző állami változatainak⁴ kapcsolata fontos, hanem az egyes országok nyelvváltozatainak (nyelvjárásainak, szaknyelveinek) egymáshoz való viszonya is. A szóban forgó jelenség továbbá minden nyelvváltozaton belül külön-külön is leírható (leginkább a lexikai szinthez kapcsolódva),

¹ A nyelvváltozat fogalmának meghatározása bonyolult feladat, éppen ezért számos definíciója létezik. Jelen dolgozat szempontjából közülük legcélravezetőbb az a meghatározás, mely szerint a nyelvváltozat egy adott nyelvnek olyan változathalmaza, amelyet beszélői azonos szabályok szerint működtetnek, ezzel együtt pedig rendszerszerű különbségeket hordoz az adott nyelv többi hasonló alakulatával szemben (vö. KISS 2003: 26).

² A kárpátaljai nyelvhasználat jellegzetességeit tárgyaló (CSERNICKÓ 1998), illetve a vajdasági vonatkozásokat bemutató (GÖNCZ 1999) monográfia még az ezredforduló előtt, a szlovákiai sajtóságokat ismertető az ezredfordulón (LANSTYÁK 2000), az ausztriai és szlovéniai jellemzőket részletező csak jó tíz évvel később (SZÉPFALUSI–VÖRÖS–BEREGSZÁSI–KONTRA 2012), a horvátországi pedig öt évvel ezelőtt (FANCSALY – GÚTI – KONTRA – MOLNÁR LJUBIĆ – OSZKÓ – SIKLÓSI – ŽAGAR SZENTESI 2016) jelent meg.

³ A *sztenderd* terminust a dolgozat egészében kizárólag a magyarországi kodifikált nyelvváltozat jelölésére használjuk, ez azonban nem jelenti azt, hogy nyelvszemléletünk egyközpontú lenne.

⁴ Az *állami változat* szinonimájaként a szakirodalomban a *területi változat* megnevezés is használatos (vö. pl. JAKAB 1998: 25), de a terminológiai egyértelműség érdekében az utóbbi terminust a nyelvjárásokkal való összefüggése miatt (vö. KISS 2003: 27) nem alkalmazzuk.

az egyes nyelvváltozatok szoros kapcsolatából következően pedig az egy nyelvváltozaton belüli variánsokon (pl. a sztenderd kettős alakváltozatai) kívül beszélhetünk különböző nyelvváltozatokban (pl. sztenderd-nyelvjárási vagy sztenderd-szaknyelvi), illetve akár különböző nyelvekben (pl. szlovák-magyar) élő alakváltozatpárokról is.

2. A határon túli nyelvváltozatok általános jellemzői. A magyar nyelv a Kárpát-medencében – más-más tényezők hatására – jelenleg nyolc országban változik. „Az 1920-ban és 1945-ben létrehozott európai államhatárok eredményeként a Magyarországgal határos utódállamokba került őshonos és többnyire összefüggő tömbökben élő magyar etnikum történetileg, nyelvi, néprajzi és kulturális szempontból szervesen régiókra lett szétszabva. Ezáltal a magyar nyelv-közösség kommunikációs hálózata is darabokra lett szétszakítva. Az utódállamok az egyes így kialakult magyar régiókat a lehető legteljesebb mértékben izolálták a magyar anyaországtól és a többi térségtől” (TOLCSVAI NAGY 2017: 150). Az 1990-es években ezeknek a folyamatoknak az ellensúlyozása érdekében indult el a határtalanítás programja, amely elsősorban azokra a lexikológiai, lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkálatokra vonatkozik, amelyeknek célja, hogy az anyaországi nyelvészeti kiadványokban (pl. értelmező szótárak, idegen szavak szótárai, helyesírási szótárak, szinonimaszótárak, nyelvtanok, különböző témájú kézikönyvek⁵ stb.) jelentőségükhöz mérten, azaz az egyes kisebbségek beszélőinek számarányát szem előtt tartva, megjelenjenek a magyar nyelv határon túli változatai is, vagyis ezek a szótárak, adatbázisok stb. ne csak a magyarországi magyar nyelvváltozatokkal, hanem az egyetemes magyar nyelvvel foglalkozzanak (vö. LANSTYÁK 2006a: 60).

Ennek a folyamatnak az elindítása azonban egyáltalán nem volt egyszerű: a nehézségeket és az 1990-es évekre kicsúcsosodó vitás nyelvészeti kérdéseket a *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* című gyűjteményes kötet (KONTRA–SALY szerk. 1998) szemlélteti és összegzi. (A kötetben szereplő írások korábban már megjelentek különböző folyóiratokban, a rájuk való hivatkozás során azonban az egyszerűség kedvéért mindig csak a másodmegjelenés dátumát, vagyis a kötet kiadásának évét tüntetjük fel.) Két központi témája közül az egyik a magyar nyelvvel kapcsolatos. A vitában részt vevő nyelvészek egyik csoportja a nyelvművelés hasznosságát próbálta igazolni (vö. pl. DEME 1998.; KEMÉNY 1998), a másik azonban arra mutatott rá (vö. pl. KONTRA 1998; LANSTYÁK 1998a), hogy a szóban forgó nyelvészeti szemléletmódnak milyen káros hatásai vannak, különösen a kisebbségek körében, mivel a nyelvművelők sokszor olyan nyelvi jelenségeket helytelenítenek, amelyek kétnyelvű környezetben természetesnek tekinthetők. A másik parázs vitát kiváltó kérdés a magyar nyelv egy-, illetve többközpontúságát érintette. Az egyik nézőpont szerint a magyar nyelvnek az utódállamokban csak területi, regionális köznyelvi változatai alakultak ki, amelyek kisebb-nagyobb mértékben magukon viselik a többségi nyelvek jellemzőit is (vö. pl. JAKAB 1998; BENKŐ 1998), a másik szerint azonban

⁵ A szótárak közül ilyen az ÉKsz.² és az Osiris Idegen szavak szótára (TOLCSVAI NAGY 2007), a korpuszok közül pedig az MNSz2., illetve a Termini Kutatóhálózat adatbázisa.

a magyar nyelv többközpontúvá vált: igaz, a határon túli központok csak részlegesek, tehát a széttagolódás nem olyan mértékű, mint más nyelvek esetében (vö. LANSTYÁK 1998b, 1998c). „[A] magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a »csak egy magyar nyelv van« tétele” (SZILÁGYI N. 2008: 115). Ez a paradoxonnak látszó megállapítás azért lehetséges, mert a Magyarországot körülvevő államokban beszélt kisebbségi nyelvváltozatok egyszerre h a s o n l í t a n a k is az anyaországiakra, de e l i s t é r n e k tőlük. Az azonosságokból ugyan jóval több van, mint a különbségekből, utóbbiak azonban egyáltalán nem elhanyagolhatóak, ami szükségessé teszi pontos számbavételüket (vö. KONTRA 2006: 385). A határtalanítás folyamatának szimbolikus jelentősége tehát abban áll, hogy rámutat: a magyar nyelvterület határai nem esnek egybe az országhatárokkal, azaz a k u l t u r á l i s n e m z e t fogalma nem azonos a n e m z e t á l l a m fogalmával, ezáltal pedig az eddig megbélyegzett beszélőközösségek legitimálódni tudnak (vö. KOLLÁTH 2007: 82; PÉNTÉK 2004). A szociolingvisztikai kutatások tehát nem a magyar nyelv nagyfokú szétfejlődését igazolják, hanem rámutatnak a lehetséges leépülésre, a funkcionális térvesztésre, a nyelvi rendszer eróziójára, a nyelvi kompetencia szűkülésére, ami elsősorban az utódállamokban huzamosan korlátozott fontos nyelvhasználati szinterek létevel, a kialakuló, egyre nagyobb teret hódító felcserélő kétnyelvűséggel, valamint az államnyelv dominanciájával magyarázható (vö. PÉNTÉK 2017: 192).

A bevezetőben ugyan utaltunk rá, hogy 2020-ban a Kárpát-medencei magyarság körében használt nyelvváltozatok jellegzetességeinek részletes leírása teljessé vált, jelen tanulmányban azonban csak a két legnagyobb határon túli – a romániai és a szlovákiai – beszélőközösség nyelvhasználati sajátosságainak a variativitáshoz fűződő kapcsolatrendszerével foglalkozunk.⁶ A nyelvi variativitás vizsgálata a kisebbségi magyar nyelvváltozatok körében azért célravezető, mivel bennük „minden valószínűség szerint több az alakváltozat, mint a közmagyar szókincsben. [...] Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy e sajátos szókincs elemei nemrég kerültek be a nyelvbe, s még nem volt idejük megszilárdulni, annál kevésbé, mert sok esetben beszélt nyelvi, sőt megbélyegzett elemekről van szó, melyek mögött nem áll támogatólag semmilyen intézményrendszer” (LANSTYÁK 2006a).

A magyar nyelv szlovákiai változatainak legátfogóbb bemutatásával egy monográfia és egy – tematikáját tekintve – monografikus jellegű kötet foglalkozik. A monográfia *A magyar nyelv Szlovákiában* (LANSTYÁK 2000) címet viseli, a kötet pedig a *Magyarok Szlovákiában* elnevezésű sorozat *Nyelv* című – hetedik – része (SZABÓMIHÁLY–LANSTYÁK szerk. 2011). A szóban forgó kiadványok a szlovákiai magyar nyelvhasználat szinte összes színterét érintik, utóbbi pedig tudományterületek (névtan, dialektológia, kontaktológia stb.) szerint is tagolódik.

A magyar nyelv romániai változataival foglalkozó munkák közül szintén két monográfiát célszerű megemlíteni. Az első a bevezetőben már

⁶ Ennek legfőbb oka, hogy a variativitáshoz kapcsolódó jelenségek kidolgozottsága a többi kisebbségi nyelvváltozat esetében nem olyan mértékű, hogy érdemben tudnánk foglalkozni vele.

említett A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) című kiadvány (BENŐ–PÉNTEK 2020), a második pedig a Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban (BENŐ 2014). Igaz, hogy az utóbbi a kontaktusjelenségek ismertetésére fókuszál, de – ahogy a fentiekből részben már kiderült – elsősorban éppen ezek azok, amelyek a határon túli magyar nyelvváltozatokat megkülönböztetik az anyaországiaktól.

A szlovákiai, illetve a romániai magyar nyelvváltozatok (a magyarországiakhoz hasonlóan) egyrészt horizontálisan, másrészt vertikálisan tagolhatóak. Az első csoportba sorolható a magyar sztenderd szlovákiai és romániai változata, a nyelvjárások és a regionális köznyelvek, a másikba pedig a különböző regiszterek, melyek keretein belül megkülönböztethető a (koinészerű) beszélt nyelv és a szaknyelvek (vö. LANSTYÁK 2000: 152–156; PINTÉR 2008: 13; PÉNTEK–BENŐ 2020: 83–107). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez a megközelítésmód problémákat is felvet, hiszen a nyelvváltozatok a spontán beszédben nem léteznek „tisztá” formájukban, érintkeznek egymással, átfedik egymást, nehezen elkülöníthetők, és az egyes beszélők nyelvhasználatában rendszerint több nyelvváltozat érvényesül, gyakran közveleges módon (vö. pl. LANSTYÁK 1998d: 13–16).

3. A variánsok meghatározása. A nyelvi variánsok különböző típusainak rövid ismertetése előtt meg kell fogalmaznunk egy adekvát definíciót, ugyanis a szakirodalomban – mind a magyar nyelvűben, mind pedig a nemzetköziben – sok terminológiai pontatlansággal, átfedéssel találkozunk a vizsgált nyelvi jelenség kapcsán. A feladat nem egyszerű, mivel a nyelvészetben nincs egy általánosan és egységesen elfogadott variánsdefiníció. Ennek legfőbb oka, hogy a különböző nyelvi szintek variánsai más-más alaki és szemantikai tulajdonságokkal rendelkezik(nek). Mivel a variánsokat is érintő legtöbb nyelvészeti kutatás a lexémaszintre összpontosít, ezért ennek a nyelvi síknak a variánsaival kapcsolatban találjuk a legpontosabb definíciót a szakirodalomban. A lexikai variánsok olyan nyelvi változatok, amelyek alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges, fonetikai, de nem morfémaértékű alaki eltérést mutatnak), referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, pragmatikai jelentéseik azonban a legtöbb esetben eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli kommunikációs helyzetekben való felhasználhatóságukban mutatkozik különbség (vö. LŐRINCZ J. 2009: 110). Ez a definíció kiindulási pontul szolgálhat a többi nyelvi szinten megjelenő variáns szemantikai és alaki tulajdonságainak a meghatározása során, de azokra teljes mértékben nem alkalmazható. A fonémavariánsoknak ugyanis például a képzési helye vagy módja többnyire közel azonos (ezzel együtt pedig a funkciójuk is), önálló jelentésük viszont nincs, mivel csupán jelemek. A szövegvariánsokkal kapcsolatban viszont azt mondhatjuk, hogy két szöveg akkor tekinthető egymás variánsának, ha jelentéseik megegyeznek, a jelentésbeli azonosságnak azonban az alaki hasonlóság nem szükségszerű velejárója. A variánsok egy részét tehát alaki, másokat jelentésbeli, megint másokat alaki és jelentésbeli hasonlóság/azonosság is jellemez. A nyelvi azonosság feltételeként a variánsok esetében tehát azok referenciális értékazonossága mérvadó, szociális

és stilisztikai (azaz pragmatikai) jelentésük alapján viszont szembeállíthatók egymással (vö. LAVANDERA 1978: 174).

A variativitás kapcsán meg kell említenünk a különböző mértékű alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok kérdését is, amelyek három csoportba sorolhatók: funkcionális elkülönülést mutató variánsok, a teljes szóhasadás körébe tartozó önálló lexémák, valamint a részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakvariánsok. Az első esetben egy lexéma alakvariánsairól van szó, amelyek denotatív jelentései azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérést mutatnak: *kapsz – kapol – kapú*. A második esetben önálló lexémák jönnek létre, melyek esetében szinkrón nyelvi síkon teljes jelentésselkülönülés figyelhető meg még akkor is, ha nagyfokú alaki hasonlóságot mutatnak: *nevel – növel, megvesz – megveszik*. A harmadik eset pedig a kettő közötti átmenetet képviseli, ugyanis nehezen dönthető el, hogy két önálló lexémáról vagy egy lexéma alakváltozatairól van-e szó: *átnyúl – átnyúlik, áldoz – áldozik* (vö. ELEKFI 1996; LŐRINCZ J. 2009: 103–108).

3.1. Variativitás a különböző nyelvi szinteken. Mivel dolgozatunkban a különböző nyelvváltozatok és nyelvek – ezen belül pedig a l e x é m á k é s s z ó - a l a k o k – variativitással kapcsolatos vonatkozásainak néhány jellemzőjét vizsgáljuk, így a bevett gyakorlattól némileg eltérően az egyes nyelvi síkok bemutatását nem a fonémák, hanem a nyelvváltozatok szintjén kezdjük.

3.1.1. A nyelvváltozatok szintje. A nyelv sokszínű, mert különböző nyelvváltozatok összessége, a nyelvváltozatok egyik fő jellemzője pedig szintén a h e t e r o g e n i t á s, vagyis a változatosság a nyelvi rendszer belső tulajdonsága. A természetes nyelveknek tehát egyetlen változatát sem lehetséges nyelvi változók nélküli kódra szűkíteni (vö. SÁNDOR 1998: 58). S z i n k r ó n n é z ő p o n t - b ó l ezért a különböző nyelvjáráások, szaknyelvek, regionális köznyelvek, illetve a sztenderd egymás változatainak tekinthetők, de rajtuk kívül számolni kell még a magyar nyelv különböző állami változataival is. Az egyes nemzeti nyelvek különböző, állami változatait tehát szintén variánsoknak tekinthetjük, hiszen azok leginkább szókincsükben térnek el egymástól, illetve a többi nyelvváltozattól. Így vizsgálható a magyarországi sztenderd mellett az erdélyi, a szlovákiai, a szlovéniai, a kárpátaljai, az örvidéki, a vajdasági, a horvátországi állami változat, de akár az USA-ban vagy az Ausztráliában élő szórvány magyarság körében használt variáns is (vö. LANSTYÁK 2006a; LŐRINCZ J. 2009; LŐRINCZ G. 2016: 32–33). Ezen a nyelvi szinten az i n v a r i á n s⁷ maga a beszélők kollektív tudatában élő magyar nyelv, melynek a különböző nyelvváltozatok (ideértve a sztenderdet is) a variánsai.

A különböző nyelvváltozatok között d i a k r o n i k u s k a p c s o l a t i s f e n n - á l l, mivel más-más nyelvállapotot tükröznek, ez a viszony pedig a szinkroniában is kimutatható. Ennek szemléletes példája a variánsok léte, mert bizonyítja, hogy a változási előzmények és következmények egy nyelvváltozatban esetenként huzamosabb ideig is egymás mellett élnek: „Az előzmény – következmény párok a nyelv életének adott állapotában, szinkrón jelleggel, mint hangalakai, morféma-kapcsolati, jelentésbeli stb. variációk tűnnek föl, még ha a köztük lévő viszony

⁷ Az invariáns a bennünket körülvevő világban nem létezik önálló dologként, vagyis nem etalon, hanem absztrakció, a viszonylag egynemű dolgok osztályának a megnevezése (SZOLNCEV 1997: 60).

[...] a nyelv működésében nem is egyforma jellegű” (BENKŐ 1988: 63). „Mert ki tagadhatná például, hogy a magyar nyelvjárások [...] *ismer ~ észmer ~ ösmer ~ üsmer* alakjai a legszorosabb diakrón változási viszonyban vannak egymással?” (BENKŐ 1988: 56). Vagyis az egyes változókat alkotó változatok valamelyike már régebben használatos az adott funkcióban, a másik azonban új benne. Az új elemeknek mindig egy régebbihez kell kapcsolódniuk, hogy előbb változókat alkothassanak, majd később az új változat esetleg kiszoríthassa a régit a nyelvhasználatból (vö. SÁNDOR 2001). A szinkroniában megjelenő variációk közül az egyik tehát egy megelőző nyelvi állapot maradványa, a második pedig az előbbit túlhaladni akaró újítás (vö. BENKŐ 1988: 65). Vannak olyan változatok, amelyek egy nyelvi rendszer (nyelvváltozat) belső fejleményei, és vannak, amelyek más-más nyelvi rendszerből (nyelvváltozattól) kerülnek egymás mellé, például nyelvjárási keveredéssel, ezek között azonban minden esetben van bizonyos szintű jelentésbeli differenciálódás (vö. GOMBOCZ 1903/1997: 61).

3.1.2. Szövegszint. Szövegszinten elsősorban a konkrét kommunikációs helyzetekben létrejövő azonos nyelvű, témájú és stílustípusú szövegeket tekintjük variánsoknak. Ennek egyik altípusa például a *p a r ó d i a*, amely egy kiinduló szöveget különböző műveletek során úgy alakít át, hogy az eredeti textus alapelemei felismerhetők maradjanak (vö. LŐRINCZ J. 2019). A variativitás szövegszintű vonatkozásai a fordításeleméleti szakirodalomban is megjelennek, mivel több kutató a *f o r r á s n y e l v i s z ö v e g h e z* mint invariánshoz képest variánsának tekinti az *ö s s z e s a d e k v á t c é l n y e l v i s z ö v e g v á l t o z a t o t* (vö. POPOVIČ 1980; LŐRINCZ J. 2007).

3.1.3. Szintaktikai szint. Szintaktikai szinten az invariáns és a variánsok opozícióba állítása nem egyszerű feladat. Ennek oka, hogy ugyan a *s z i n t a g m á k* esetében még sokszor beszélhetünk formai variativitásról is, amikor a denotatív jelentés azonossága mellett az opozíciós párok tagjai között minimális – azaz nem morféma-, hanem csak fonémaértékű – alaki eltérés van, a *m o n d a t o k* szintjén azonban a variativitás elsősorban az információtartalmak egyértelmű azonosságát jelenti, ami a szakirodalomban már a *s z i n t a k t i k a i s z i n o n i m i t á s s a l* érintkező vitás kérdés (vö. DÖMÖTÖR 2004; HAADER 2001; LŐRINCZ J. 2010).

Ez a szint a kisebbségi nyelvváltozatokban elsősorban a tükör- vagy kölcsön-szerkezetekkel, mondattani kalkokkal hozható összefüggésbe. Ezek olyan „fordítással keletkezett két vagy több szóból álló szószerkezetek (szintagmák) vagy nagyobb szintaktikai egységek, amelyek az átadó nyelvi szerkezettel az alkotóelemek és az összjelentés tekintetében is megegyeznek” (BENŐ 2014: 81). A variativitás szempontjából ez a szint azonban kevésbé érdekes, mivel a szintaktikai párok nem mutatnak alaki hasonlóságot, vagyis egymás szinonimái: *anyasági segély – gyermekgondozási segély, pontra tesz – rendre utasít, alapiskolán tanít – általános iskolában tanít*. A kontaktushatás a mondatok szintjén is érvényesül, leginkább a szórend kapcsán: *Mit én tudom! – Mit tudom én!, Boldog új esztendődt kívánok! – Kívánok egy boldog új esztendődt!* (vö. LANSTYÁK 2000: 206–226; BENŐ 2014: 123–132). Mivel ezek a mondatok nemcsak információtartalmukat tekintve, hanem alakilag is nagyon hasonlóak, így variánsoknak tekinthetők.

3.1.4. Lexémaszint. A lexémák szintjén az invariáns a l e x é m a , ennek variánsai az a l l o l e x á k , amelyek már nem egyetlen oppozíciós párként állnak szemben az invariánssal, hanem a szó különböző előfordulási környezetétől függően (szótári szó, szóalak, szóelőfordulás). A szó meghatározása a különböző elméleti alapú nyelvészeti szakmunkákban is bonyolult. Például a strukturalista nyelvészetben a lexikai szón kívül megkülönböztetnek fonológiai, morfológiai és szintaktikai szót is (vö. JUHÁSZ 1980; KIEFER – É. KISS – SIPTÁR 1999).

A kisebbségi nyelvváltozatok szempontjából azért kiemelt fontosságú ez a nyelvi szint, mivel ennek a szakirodalma a legkidolgozottabb, illetve mert a lexikai elemek kerülnek át legkönnyebben egyik nyelvváltozathoz/nyelvből a másikba (vö. BENŐ 2008: 109). A lexikai variánsokat elsődlegesen az a l a k i k ö l c s ö n s z ó k k a l hozhatjuk kapcsolatba, mivel a kisebbségi magyar nyelvváltozatok ezen elemei a sztenderdben élő megfelelőik variánsai, azaz az alaki kölcsönszó és a sztenderd megfelelője variánpárt alkotnak: *internát – internátus, infarkt – infarktus*. Az alaki kölcsönszók gyakran egyazon nyelvre (pl. a latinra) vezethetők vissza azzal, hogy az eredeti forma az átvevő nyelvekben eltérő hangalakban honosodott meg.

Anyelvi variativitás nemcsak az alaki kölcsönszókkal, hanem a t ú l h e l y e s b í t é s e s a l a k v á l t o z a t o k k a l is kapcsolatba hozható. A h i p e r k o r r e k t a l a k o k a helyzeti kontaktusjelenségek és önálló szóalkotások közé sorolandók. Egy lexémáról akkor feltételezhető, hogy túlhelyesbítéses (hiperkorrekt) alak, ha sem a többségi nyelvben, sem a magyar nyelvváltozatokban nincs vele azonos hangalakú szó, de a magyarországi nyelvváltozatokban (több esetben a szlovák és a román nyelvben is) található egy hozzá nagyon hasonló hangalakú lexéma, pl. Hu *prófécia* – Fv *próféció*, Hu *kompetencia* – Er Fv Va Hv *kompetenció* (vö. LANSTYÁK 2006c: 51; BENŐ 2014: 78). A túlhelyesbítéses alakok legtöbbször a görög–latin eredetű műveltségyszók használata során alakulnak ki, mivel a beszélők úgy gondolják, hogy az eredeti változatok idegen hangzásúak, így azokat a „magyarosság” érdekében módosítaniuk kell. A lexikai szintű nyelvi variativitásnak vannak olyan kisebbségi vonatkozásai is, amelyek a közvetlen kölcsönszókhoz kapcsolódnak. Bár a k ö z v e t l e n k ö l c s ö n s z ó k és sztenderdbeli megfelelőik esetében alaki eltérés figyelhető meg, vagyis egymás szinonimái, többüknek azonban vannak olyan a l a k v á l t o z a t a i , amelyek a többségi beszélők körében nem (vagy csak kis mértékben) használatosak, a kisebbségi beszélők körében azonban gyakoriak: pl. Fv *chripka – kripka – ripka* ’influenza’, Er *dránica – drányica* ’tetőfedő deszka’ (vö. LANSTYÁK 2006b). Az alaki kölcsönszókat, a hiperkorrekt alakokat és a közvetlen kölcsönszók alakváltozatait összegezve *kontaktusvariánsok*-n a k is nevezhetjük.

Meg kell említenünk egy olyan lexikai szintű variánstípust is, amely v i s z s z a k ö l c s ö n z é s é r v e n e r ü l b e a nyelvbe. Az ilyen jelenség a romániai magyar nyelvváltozatokban viszonylag gyakori, a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban azonban ritka (a szakirodalomban leggyakrabban említett példa a m. *palacsinta* > sz. *palacinka* > sz. m. nyj. *palacinka*; vö. LANSTYÁK 1998e: 40; BENŐ 2008: 31.) A visszakölcsönzés az a folyamat, melynek során az átvevő nyelvből (ebben az esetben a román) egy lexikai elem hangalaki módosulással visszakerül az átadó

nyelv (jelen esetben a magyar) valamelyik nyelvváltozatába, pl. m. *perzsel, pörzsöl* > r. *pírjoli* 'avart éget' > m. nyj. *pirszolál* 'ua.' (vö. BENÓ 2008: 124).

3.1.5. Morfémaszint. Morfémaszinten a rendszerhez tartozó invariáns a *m o r f é m a*, amelynek konkrét megvalósulásai, variánsai az *a l l o m o r f o k*. Az allomorfolk lehetnek *t ő v a r i á n s o k*, pl. *kő – kövek*, illetve *t o l d a l é k v a r i á n s o k* is, pl. *lépeget – látogat*. A morfémaszint a törmorfémák esetében közvetlenül érintkezik a lexémaszinttel (*s z ó a l a k v a r i á n s o k*), ugyanis az alaki hasonlóság mellett a szemantikai jelentésnek is központi szerepe van ezeken a szinteken a variáns párok tagjai között lévő azonosságok és eltérések vizsgálatában.

A különböző tö- és toldalékváltozatok nemcsak egy nyelvváltozaton belül, hanem különböző nyelvváltozatokban is összevethetőek. Ennek egyik szemléletes példája az ikés igei paradigma E/1. és E/2. személyragjainak ingadozása és alaki változatossága: *kapsz – kapol, iszok – iszom*. A morféma-változatok továbbá két nyelv viszonylatában is vizsgálhatóak, pl. az egyes és többes számú tőalakok nyelvenkénti összehasonlításával: *báseň* 'vers' – *básne* 'versek'; *árok – árkok* (vö. MISADOVÁ 2011: 70–74; TÓTH S. J. 2017: 58–60).

3.1.6. Fonológiai szint. A modern nyelvudomány történetében először a Prágai Nyelvész kör fonológusai állították oppozícióba a *f o n é m a* és az *a l l o f ó n* fogalmát (vö. PÉTER 1980), amely oppozícióban az invariáns a rendszer szintjén élő fonéma, a konkrét kommunikációs helyzetekben pedig ennek variánsai, az allofónok jelennek meg, így az anyanyelvi sztenderd fonéma-változatoktól az egyéni realizációkig számtalan fonológiai variáns létezik elsősorban a beszélt nyelvben. Például: *megy / mëgy / mägy*.

Ha a különböző nyelvváltozatok szintjén akarjuk értelmezni ezt a szembenállást, akkor azt mondhatjuk, hogy a sztenderd fonéma-változat(ok) és az egyes nyelvjárásokban egymás mellett élő változatok, illetve a különböző nyelvjárások és kontaktus-változatok viszonylatában megjelenő allofónok is idetartoznak.

4. A határtalanítás és az alaki változatosság. Fentebb utaltunk rá, hogy a határtalanítás keretében elindult egy folyamat, melynek köszönhetően néhány magyarországi nyelvészeti kiadványba már határon túli szóanyagot is beépítettek. Ebben a fejezetben az ÉKsz.² szlovákiai, illetve az Osiris Idegen szavak szótárának (TOLCSVAI NAGY 2007) romániai szócikkei közül azokat vizsgáljuk részletesen, amelyek összefüggésbe hozhatók a variativitás kérdéskörével.

4.1. Az ÉKsz.² szlovákiai és az Osiris Idegen szavak szótárának romániai vonatkozású szócikkei a variativitás tükrében. Az értelmező kéziszótár szlovákiai magyar vonatkozású szócikkeinek szerzője LANSTYÁK ISTVÁN, aki a munkálatokkal kapcsolatos dilemmáit, tapasztalatait több dolgozatában is kifejtette (vö. pl. LANSTYÁK 2005a, 2006a, 2006b). A szótárba 104 önálló és 8 utaló szlovákiai magyar szócikk került be, közülük 39 függ össze a nyelvi variativitás kérdéskörével. A variánsok többféleképpen jelennek meg a szótári anyagban. Vannak esetek, amikor egy szócikkben (*bagger – báger*), vannak, amikor két vagy három különállóban egymásra nem utalva (*kurz, kurzus; intri, internát, internátus*), és vannak önálló szócikkek, amelyek kölcsönösen utalnak egymásra (*chata → hata, joghurt → jogurt*).

Jelen tanulmányban csak azok közül a párok közül emelünk ki és jellemzünk néhányat, amelyek esetében már elindult az alakok és jelentések szétválása, vagyis a szóhasadás valamelyik fázisában vannak. Ezek az esetek azért nagyon érdekesek, mert legtöbbször a két alak közül az egyik csak a magyar, a másik pedig csak a szlovák sztenderdben használatos, de a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban mindkettő megvan részlegesen vagy teljesen eltérő jelentéssel. Ha tehát egy szlovákiai magyar egy egynyelvű magyar beszélővel kommunikál, akkor csak az egyik, ha egy egynyelvű szlovák partnerrel, akkor pedig elvileg csak a másik alakot használhatja (ezek az alakok minden esetben poliszémek, és jelentéseik közel azonosak mind a magyar, mind pedig a szlovák nyelvben), viszont ha egy másik szlovákiai magyarral társalog, akkor mindkét változatot használhatja, de csak specifikus jelentésben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a jelenség természeténél fogva átmeneti jellegű: mivel a két változat nem ugyanabból a nyelvi rendszerből származik, ezért ugyanolyan joggal köthetők a szűkebb értelemben vett *dublett*ekhez,⁸ mint amennyire a szóhasadáshoz.

A *diploma* – *diplom* alakpár első tagja „összmagyar” szócikként jelenik meg a szótárban, a második pedig szlovákiai magyarként. A szóvariánsok közül az első jelentése ’oklevél’, a másodiké pedig ’szakképzettséget igazoló oklevél’. A két jelentés tehát szorosan kapcsolódik egymáshoz, de a szlovákiai magyar szócikkfejlébe található lexéma jelentéstartománya szűkebb. JAKAB ISTVÁN ennek a szópárnak az esetében megállapítja, hogy: „Vannak, akik az egyetemi, főiskolai oklevelet *diploma* alakban ismerik és használják, ellenben a tömegszervezetektől valamilyen tevékenységért – vagy versenyben elért eredményért – kapott oklevelet következetesen *diplom*-nak mondják; így különböztetik meg egymástól a kétfajta okiratot” (JAKAB 1987: 162).

A *desszert* – *dezert* alakpár tagjai közül az első ’csemege, édesség’ jelentése mellett rendelkezik ’töltött csokoládé’ jelentéssel is. A szlovákiai magyar beszélők által használt *dezert* szóalak azonban ’egy doboz kis méretű, változatos alakú töltött csokoládé’ jelentésű, ezért külön szócikkben szerepel a szótárban. Jól látszik, hogy a *dezert* alakváltozat jelentéstartománya szűkebb, mint az „összmagyar” *desszert*-é. A két szó jelentésbeli különbségére a szakirodalomban legkorábban szintén JAKAB ISTVÁN hívta fel a figyelmet, megállapítva, hogy a szlovákiai magyarok szlovák mintára a *dezert* alakkal jelölik a bonbont (vö. JAKAB 1987: 167).

Harmadikként lássunk egy olyan párt, amelynek ugyan mindkét tagja használatos a magyar sztenderdben is, de az egyik alak a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban rendelkezik olyan jelentéssel, amely a magyarországi nyelvváltozatok esetében hiányzik. A *dupláz* – *duplázik* alakváltozatok az értelmező kéziszótárban egy szócikkben ’repetát kér, ill. kap’ jelentésben szerepelnek, ami azt mutatja, hogy a szótár szerkesztői szerint funkcionális elkülönülés figyelhető meg köztük. A *dupláz* szlovákiai magyar szócikkhez szorosan kapcsolódik egy egyetemes magyar szócikk, melynek szlovákiai magyar vonatkozása is van. A *dupla* ’valaminek

⁸ A *dublett* terminus – leginkább az *etimológiai* jelzővel ellátva – mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban azoknak a szópároknak a jelölésére használatos, melyeknek vagy mindkét tagja átvétel egy adott nyelvben, vagy az egyik eleme belső keletkezésű, a másik pedig kölcsönzés egy rokon nyelvből (vö. pl. BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 135).

a kétszeres mennyisége’ jelentésben „összmagyar”, ’repetá’ jelentésben azonban kizárólag szlovákiai magyar. Ebből következik, hogy a *dupláz* ’tétet kétszeréz’ ige jelentése eltér a *duplázik* ’repetát kér’ ige jelentésétől, tehát köztük legalább részleges jelentéshasadást kell feltételeznünk. Ez a példa nagyon szépen szemlélteti, hogyan bővíülhet egy lexéma jelentéstartományára, és azt is, hogy egy poliszém főnév igei származékainak jelentései hogyan távolodhatnak el fokozatosan egymástól.

A fenti szóalakpárok jelentésbeli eltérését különböző felmérések is alátámasztják (pl. SZABÓMIHÁLY–LANSTYÁK–VANČONÉ–SIMON 2011: 251; LŐRINCZ G. 2016: 75–80), vagyis a szótár velük kapcsolatos megállapításai empirikus adatokon alapulnak.

Érdeemes rámutatni olyan esetekre is, amikor a pár tagjainak egyértelmű alaki és jelentésbeli kapcsolata ellenére a szócikkjavaslat előkészítése során nem vetődött fel az alakpárként való megjelölés igénye: „[A] szlovákiai magyar *bordel* szónak talán még a laikus beszélők egy része is érzi az egyetemes magyar *bordély* szóval való alaki és jelentésbeli összefüggését (ez utóbbira vö. egyetemes magyar *kupleráj* 1. ’bordélyház’, 2. ’rendetlenség, felfordulás, ill. rendetlen helyiség’), de mi nem tekintjük ezeket egymás alakváltozatainak” (LANSTYÁK 2004: 178). LANSTYÁK ISTVÁN ugyan nem indokolja álláspontját, véleményünk szerint azonban az lehet az oka, hogy a két szó jelentései már annyira eltávolodtak egymástól, hogy az értelmező szótárban – szinkrón szemléletű kiadványról lévén szó – alkalmazott elvhez igazodva a szóhasadáson átesett lexémákhoz hasonlóan (pl. a *kalauz* szócikkben nem találunk utalást a *kalóz* szócikkre és fordítva, annak ellenére, hogy ezek eredetüket tekintve összetartoznak) nem tartották fontosnak ennek az információnak a közlését. Ettől kissé különbözik a *szirup* – *szörp* pár kapcsolata, mivel mindkét alak megvan a magyarországi nyelvváltozatokban is. Az első jelentése ’sűrű cukoroldat’, a másodiké pedig ’édes nedv, gyümölcslé’. A szlovákiai és a romániai magyar nyelvváltozatokban a két alak közül szinte csak az első használatos, de a második jelentésében: *szirup* ’édes nedv, gyümölcslé’. Bár a két alak etimológiai-igaz összetartozik, az ÉKsz.¹-ben még nem utaltak egymásra, viszont a kisebbségi nyelvváltozatokban kialakult jelentésbeli eltérés következtében az ÉKsz.²-ben ez a kapcsolat már explicitté vált, mivel a *szirup* szócikkében történik utalás a *szörp*-re.

Az Osiris Idegen szavak szótára mintegy 1900 kölcsönszót tartalmaz, amelyeknek a különböző utódállamok nyelvében használatos változatai nem minden esetben határolódnak el egymástól élesen a szóanyagban: pl. a *bakalár*, *bakalör*, *bakalávr* alakok egy szócikkben jelennek meg, annak ellenére, hogy az első Szlovákiában, a második az Őrvidéken, a harmadik pedig Kárpátalján használatos (vö. TOLCSVAI NAGY 2013: 384). A szótár romániai magyar vonatkozású szócikkei között vannak olyanok, amelyek jelentése szinte azonos, és csak minimális alaki eltérést mutatnak a sztenderdben használatos változatukhoz képest. Ilyen például a *referinca*, amely a köznyelvi *referencia* variánsa, vagy a *fenta*, amely a *finta* megfelelője, ennek ellenére a szótár csak az első pár esetében utal az alakváltozatok összefüggésére. Vannak azonban olyan párok is, amelyek tagjai között már részleges jelentésbeli megoszlás figyelhető meg. A *kalifikál* alakilag nagyon hasonló a *kvalifikál* igéhez (a szótár utal is a kapcsolatra), az első jelentéstartományából azonban hiányzik az ’értékel’ jelentésárnyalat, a *kolektív* (amely ugyan

szerepelt a szócikktervezetek között, végül azonban nem került be a szótárba) pedig nem tekinthető egyszerűen a *kollektíva* változatának, mivel jelentése 'téesz', vagyis jelentéstartománya szűkebb a hozzá hasonló sztenderd alakénál.

Az Idegen szavak szótára szócikkei kapcsán arra is érdemes rámutatni, hogy előfordulnak olyan esetek, amikor a kisebbségi nyelvváltozatokban kialakult alakok homonim viszonyba kerülnek egy köznyelvi sztenderd lexémával. Ilyen például a *bordéj*, amely a romániai magyarban 'viskó, kunyhó' jelentéssel rendelkezik, és így nem áll kapcsolatban a köznyelvi *bordély* jelentéseivel, vagy éppen a 'többféle üzletből álló kereskedelmi egység' jelentésű *komplex*, amely ugyan jelentésében részlegesen megegyezik a *komplexum* főnévvel, viszont alakilag a *komplex* melléknévvel cseng össze. Az Osiris Idegen szavak szótára egy olyan szlovákiai magyar példát is tartalmaz, amelynek ugyan nincs a sztenderdben használatos alaki megfelelője, viszont a túlhelyesbítéssel, szlovák mintára kialakult szó homonim viszonyban áll egy köznyelvi lexémával: a *restauráció* jelentése a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban 'étterem', ami nem hozható kapcsolatba a köznyelvi *restauráció* 'felújítás' lexémával.

Szólnunk kell azokról a kölcsönszavakról is, amelyeknek hangalakja és jelentése hasonló mind a szlovákiai, mind a romániai magyar nyelvváltozatokban: „[A]z egyes külső régiók nem különülnek el mindig jellegzetességeikben, sőt nem csupán hasonlóak, de egyes szóképzleti elemek szinte egységesen jelentkeznek jórészt mindegyikben” (TOLCSVAI NAGY 2013: 384; vö. még LANSTYÁK 2005b). Ennek a jelenségnek a kapcsán felvetődik a kérdés, hogy tekinthetjük-e ezeket a változatokat egymás variánsainak vagy sem. Az *alakváltozat* és a *variáns* terminus ugyan a legtöbb esetben azonos jelentésben használható, ám nem mindig. A szóban forgó párokat azért nem célszerű variánsoknak tekinteni, mivel egy beszélő nyelvi repertoárjában semmilyen körülmények között nem fordulhatnak elő egymás mellett: egy szlovákiai magyar például soha nem használja (mivel nem ismeri) a *jaurt*, egy romániai magyar pedig a *jogurt* alakot. A sztenderdben használatos *joghurt* lexémának azonban mindkettő variánsa, természetesen nem azonos nyelvi környezetben. Azok az esetek még inkább igazolják megállapításunkat, amelyeknek a sztenderdben nincs alaki megfelelője, pl. Er *gripa* – Fv *chripka* 'influenza'. Az ilyen jellegű alaki változatosság sokszor kettőnél több határon túli nyelvváltozatban is megfigyelhető, de természetesen ezek a szavak sem tekinthetők egymás variánsainak: az üdítőital, gyümölcslé, szörp Erdélyben *szukk*, Kárpátalján és Muravidéken *szok*, a Vajdaságban és Horvátországban pedig *szokk*.

Vannak olyan példák is, amikor az egyik határon túli nyelvváltozatban csak alaki, a másikban viszont alaki és jelentésbeli eltéréssel is számolni kell a sztenderdben használatos lexémához képest. A *bufet* a szlovákiai magyarban csupán a sztenderd *büfē* azonos jelentésű alakváltozata, viszont a romániai magyarban általánosan használt 'kocsma' jelentése révén már jelentéskülönbség is mutatkozik a sztenderd alakhoz képest, mivel annak jelentéstartományában nincs meg ez a jelentés.

A variánsokat nem minden esetben egyszerű elhatárolni az azonos tövű szinonimáktól (pl. *gereblyél* – *gereblyéz*), mivel mindkét csoportnál nagyfokú alaki és szemantikai hasonlóság figyelhető meg. Ilyen problémás esetek lehetnek pl. az Er *majó*, a Ka *májka*, a Va és Hv *majica*, illetve a Mv *májca*, melyek 'pólóing,

alsótrikó’ jelentése ugyan szinte azonos, alaki eltérésük azonban átlépi a fonológiai szint határát. Hasonló a helyzet a Fv *sustyáki*, illetve a Va, Mv és Hv *suskavac* ’szabadidőruha’ jelentésű párral is. Ennél a csoportnál szintén találunk olyan szósorokat, amelyeknek a sztenderdben is van megfelelőjük: Hu *praxis* – Fv *prax* – Va Hv Mv *praksza* – Er Ka *praktika*.

4.2. A Termini ht-szótár a variativitás tükrében. A dolgozat utolsó részében egy olyan online szótár és adatbázis néhány variativitással kapcsolatos vonatkozását mutatjuk be, amely a határon túli magyar nyelvváltozatokban használatos szóállományt dolgozza fel. A Termini szótár és adatbázis jellegzetességeit ennek a folyóiratnak a hasábjain pár éve M. PINTÉR TIBOR (2019) részletezte, nemrégiben pedig a szerkesztőbizottság három tagjának átfogó jellegű ismertetője (BENŐ–JUHÁSZ–LANSTYÁK 2020) is megjelent a témával kapcsolatban. Bár M. PINTÉR tanulmányában nem esik szó az alakváltozatokról, mégis fontos információt tartalmaz velük kapcsolatban, mivel az online szótár szócikkeinek felépítését a variativitással összefüggésben álló *rizsa* lexéma segítségével szemlélteti (vö. M. PINTÉR 2019: 341). A szótár szerkesztőinek meghatározása szerint az „adatbázis a külső régiók sajátos lexikai egységeit (szavait, kifejezéseit, állandósult szókapcsolatait), továbbá köznyelvi szavak régióspecifikus jelentéseit és stílusértékeit szótározza” (BENŐ–JUHÁSZ–LANSTYÁK 2020: 155). Véleményünk szerint azonban a *rizsa* két okból sem illik közéjük.⁹ Egyrészt azért, mert az 1. ’rizs’ jelentése nemcsak a határon túli régiókban, hanem Magyarországon is használatos, a 2. ’üres beszéd’ jelentése pedig nem tekinthető régióspecifikusnak, mivel szinte a teljes magyar nyelvterületen elterjedt:

1. ábra

A Termini ht-szótár *rizsa* szócikke

rizsa (fn) ~k, ~t, ~ja

1. (Gaszt) Fv (nép) (köz) (kissé biz), Va (nép) (köz) (biz), Hv (ált) (köz) (köz), Mv (ált) (köz) (biz), Hu (nép) (köz) (biz) rizs ♣ Fv Nehogy már azt higgye az öreglány, hogy "a marha szlovákok meg sem várják a gombás mártást, már eszik a snidlinges rzsát kenyérrrel". (<http://presstige.sk>) ♣ Fv A "diesolto" kifejezés elsőre úgy hangzik, mint valami olasz rizseshús. Pedig ez a "rizsa" forradalmasíthatja a motorgyártást. A Mercedes által kifejlesztett új erőforrás, mint a neve is mutatja, lényegében a dízel- és a benzinmotor kombinációja, egyesítve azok előnyeit. (www.ujszo.sk)

2. Hu (ált) (szleng) (biz) üres beszéd ♣ Hu Nem olvastam végig, mert sok a rizsa a honlapjukon, de allitolag 1992 ota mukodne, amugy meg sok mindent leirtak, tehat nem valami 10 perc alatt osszedobott. (www.magyaroklondonban.com) ♣ Hu érdekes módon a jogsértések ma az országban mindennaposak, és sok példa van rá, hogy a rendőrség úgy csúri csavarja a törvényeket ahogy kénye kedve tartja, szóval akkor miről is beszélés? // vagy csak nyomod az agyatlan rzsát? (<http://forum.index.hu>)
[hiv ríza (fn-f) 'ua' < ném Reis (fn-m) 'ua'],

[szrb ríza 1. 'ríz' 2. 'rízsszem', 3. 'rízsből készült étel' < lat oriza 'ríz, rizskása'],

[szlk ryža 'ríz' < kfn rís (ném Reis) < kkor lat rísum (rísium) ← oryza 'ríz' < gör orüdza 'ríz'],

[ném Reis 'ríz']

(→rizsás)

Megjegyzés hozzáadása.

⁹ Biztosra vesszük, hogy a *rizsa* 2. jelentésének kizárólag magyarországiént való feltüntetése a szótár koncepciója szerint jól átgondolt és indokolt, hiszen a szerkesztők kiváló nyelvész szakemberek, ennek ellenére mégsem világos számunkra ennek oka.

Az alakváltozatok szótárban való megjelenítése kapcsán egyéb kérdések is felvetődnek. A *kurz* a köznyelvi *kurzus* alakváltozata, poliszém 'tanfolyam, árfolyam' jelentéseik pedig megegyeznek, bár a két alak és a két jelentés kapcsolata mutat bizonyos szintű elkülönülést. Az online adatbázis mindkét alakváltozatot tartalmazza (ha a rövidebb *kurz* variánsra keresünk rá, akkor egyben a hosszabb *kurzus* változat is megjelenik, fordított esetben azonban a rövidebb alakot nem generálja ki a rendszer) ugyanazokkal a jelentésekkel, amit ebben az esetben sem tartunk indokoltnak, hiszen például a *dezert* – *desszert* vagy a *prax* – *praxis* pároknak a magyarországi nyelvváltozatokban használt hosszabb alakja sem jelenik meg a szóanyagban:

2. ábra

A Termini ht-szótár *kurz* és *kurzus* szócikkei

kurz (fn) ~ok, ~ot, ~a

1. (Okt) Fv (id) (közh) (biz), Va (id+nép) (közh) (köz) (ritk) tanfolyam ♥• Fv A munkahivatal elküldte egy számítástechnikai kurzra, de nem sok mindent tanult ott. (f.n.)

♣ Hv Mit kínál a Neptun? süllyesztési kurz - kirándulás hajóval 30 különféle süllyesztési pozíció - egésznapos süllyesztési kirándulás hajóval a Kornati árami parkba - éjjeli süllyesztés - süllyesztés a hajóroncsokhoz - látogatás a tengerparti kertben - felszerelés bérlés, palack töltés - felszerelés szervisz - munka végezés a víz alatt és felügyelet rajta (www.neptun.com.hr)

2. (Pénz) (Ker) Fv (id) (közh) (biz), Va (id) (biz) (ritk) árfolyam

[ném Kurs 'tanfolyam; útirány, menetirány; árfolyam' < lat cursus 1. 'futás, szaladás', 2. átv. ért. 'folyás, forgás, menet, folyamat, irányzat'],

[szrb < lat],

[szlk kurz 'ua' < lat cursus 1. 'futás, szaladás', 2. átv. ért. 'folyás, forgás, menet, folyamat, irányzat' ← curere, cursus 'fut']

(→kochkurz, kochkurzus, kurzus, sikurzus, soförkurz, soförkurzus)

Megjegyzés hozzáadása.

kurzus (fn) ~ok, ~t, ~a

1. (Okt) Er (isk) (közh) (köz), Fv (isk) (közh) (köz), Va (ált) (közh) (köz), Ka (ált) (közh) (köz), Öv (ált) (közh) (köz) tanfolyam ♣ Er A Fülöp kurzus ezekre a kérdésekre gyakorlati módon próbál választ adni. Nem ismereteket akar átadni, hanem a résztvevőket segíti, hogy egy személyes találkozásuk legyen az élő Istennel (www.regnumchristi.ro) ♣ Er Február 16. és 20. között volt megszervezve Székelyudvarhelyen, a zárdánkban, a Kett kurzus. (www.ferencesnoverek.ro)

2. (Pénz) (Ker) Fv (isk) (szak) (köz), Va (ált) (közh) (köz), Ka (köz), Hv (köz), Öv (ált) (közh) (köz) árfolyam ♥• Ka Olyan a dollár kurzusa a hrivenyhez viszonyítva, hogy nem érdemes váltani.

[lat cursus 1. 'futás, szaladás', 2. 'folyás, forgás, menet, folyamat, irányzat'],

[~m/szlk kurzus | kurz 'ua' < lat cursus 1. 'futás, szaladás', 2. átv. ért. 'folyás, forgás, menet, folyamat, irányzat' ← curere, cursus 'fut'],

[rom curs 'ua' | o (impulzus, szarkazmus) < lat, fr cursus, cours 'tanfolyam, előadás, árfolyam, vízfolyás'],

[ném Kurs 'ua' < lat cursus 'ua'],

[or/ukr kypc 'tanfolyam, előadás, árfolyam' < lat, fr cursus, cours 'ua']

(→kursz)

Fentebb esett szó azokról a szavakról, amelyeknek a különböző határon túli nyelvváltozatokban hasonló hangalakjuk van, viszont nincs megfelelőjük a köznyelvben (éppen ezért ezek nem variánsok, hanem tágabb értelemben vett alak-

változatok). Közöttük is vannak olyanok, amelyek szótestének egy része teljesen azonos, így a lekérdezés során (az előző párhoz hasonlóan) több párhuzamos találatot kapunk. A két szócikkből az is kiderül, hogy egy harmadik alak, a *szukk* is kapcsolatban áll velük:

3. ábra

A Termini ht-szótár *szok*–*szokk* szócikkei

szok (fn) ~ok, ~ot, ~ja/tyai

1. (Gaszt) **Ka** (nép) (közh) (köz), **Mv** (ált) (közh) (köz) gyümölcslé ♣ **Ka** *Gyümölcsös van, szőlő van, lehetne almá **szok**ot csinálni* mondjuk. (142_OROSZI_1973_FERFI_ANYTR) ♣- **Ka** *Ha melegem van, **iszok** egy kis hideg **szok**ot.* (f.n.)

2. (Gaszt) **Mv** (ált) (közh) (köz) üdítőital ♣- **Mv** *Már egy éve nem iszom **szok**ot, csak vizet.* (ht-kutatás)

3. (Gaszt) **Mv** (ált) (közh) (köz) szörp ♣- **Mv** *Radenszkával isszuk otthon a **szok**ot, amit az anyu csinált eperből.* (ht-kutatás)

[or/hrv],

[szln sok (fn-m) 'ua']

(→szók, szokk, vitaszokk, szukk)

Bibliográfiai adatok:

Magyar Tudomány, 2004/4, 473. o. Csemicskó István: A magyar nyelv kárpátaljai helyzetéről.

Megjegyzés hozzáadása.

szokk (fn) ~ok, ~ot, ~ja

1. (Gaszt) **Va** () (közh) (biz), **Hv** (ált) (közh) (köz) gyümölcslé ♣- **Hv** *Nemcsak gyümölcsbű van a **szokk**, lehet céklábú vagy répábú is.* (ht-kutatás) ♣- **Hv** *A **szokk** édes a sok gyümölcsű, de nem hizlal.* (ht-kutatás)

2. (Gaszt) **Va** () (közh) (biz), **Hv** (ált) (közh) (köz) üdítőital ♣- **Hv** *Szeretem a **szokk**ot, mert mindig fölfrissít.* (ht-kutatás) ♣- **Hv** *A nagy hőségbe legjobb egy **szokk**ot meginni.* (ht-kutatás)

3. (Gaszt) **Va** () (közh) (biz), **Hv** (ált) (közh) (köz) szörp ♣ **Va** (1-3) *Ugyanez a jelenség nem kerüli el sem Újvidéket, sem Zentát vagy Szabadkát. Elemi példa erre, amikor a kislány **szokk**ot rendel a szegedi büfében.* (www.iv.hu) ♣ **Va** (1-3) *Az út előtt **iszok** még egy kis **szokk**ot, és elnyomom a cigit.* (www.exsymposion.hu)

[~hrv (vočni) sok (fn-m) 'ua' < ol succo (di frutta) (fn-m) 'ua'],

[szrb sok 1. 'lé, szörp', 2. 'nedv', 3. 'íz, lekvár, marmeládé', 4. 'lényeg; valaminek a lényege/veleje' < ol succo 'lé, nedv' < lat sucus 1. 'lé, állatok és növények természetes nedve', 2. 'eleviség, frissesség, erőtéljesség']

(→vitaszokk, szok, szukk)

Megjegyzés hozzáadása.

Az utolsó példa azt az esetet szemlélteti, amikor a különböző határon túli nyelvvaltozatokban ugyan szintén hasonló formájú és jelentésű szavak használatosak, de azok alaki eltérése olyan jellegű, hogy egy lekérdezés során egyszerre mindig csak egy jelenítődik meg közülük. Ezeknek az összetartozása a szótár körültekintő és alapos kidolgozottságának köszönhetően azonban könnyedén felismerhető, mivel minden szócikkben (jelen esetben a *bakalár*) történik utalás az összes olyan szócikkre (*bakalávr*, *bakalör*, *becselevr*), amely hasonló alakú és jelentésű szót dolgoz fel:

4. ábra

A Termini ht-szótár *bakalár* szócikke

bakalár (fn) ~ok, ~t, (~ja)

1. (Okt) Fv (isk) (szak) (köz) felsőfokú alapképzést elvégzett és alapfokozatot szerzett személy ♣ Fv Igent mondtak a képviselők a polgármester azon javaslatára, miszerint a labdarúgást, a kézilabdát és a **bakalár** tanulmányokat kiemelt támogatásban kell részesíteni. (www.pentacom.sk) ♣ Fv A pozsonyi Közgazdaságtudományi Egyetem (KTE) Kereskedelmi Karának (KK) baccalaureátusi (bakkalár) (sic!) tanulmányai Érsekújvárott 1992 októberében kezdődtek meg, mint a Közgazdaságtudományi Egyetem második bakkalár-tanulmányai. (f.n.)

2. (Okt) Fv (isk) (szak) (köz) az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv.:bc.)

3. (Áll) Hv (szak+közél) tőkehal ♥• Hv Szenteste nem lenne teljes, ha nem készítenénk száraz **bakalárt**.

[szlk bakalár 'ua' < lat baccalaurius 'alsóbb végzettségű diák' ← baca laureatus 'babérkoszorúval díszített'],

[hrv bakalar (m-fn) 'ua' < ol baccalario 'ua' < holland habeljauw 'ua']

(→bakalári, bakalármunka, bakalávr, bakalör, bakkalaureátus, bakkalaureátusi, bakkalaureus, becselevr, bc.)

Megjegyzés hozzáadása.

5. Összegzés. Tanulmányunkban a határon túli magyar nyelvváltozatok és a nyelvi variativitás összefüggésrendszerével foglalkoztunk. Ismertettük a *variáns* terminus meghatározásának nehézségeit a különböző nyelvi szinteken, érintettük a kisebbségi magyar nyelvváltozatok általános jellemzőit, különös figyelmet fordítva a lexikai szint kontaktusvariánsaira: az alaki kölcsönszókra, a hiperkorrekt alakokra, a közvetlen kölcsönszók alakváltozataira, valamint a visszakölcsönzött alakokra. A dolgozat gyakorlati részében olyan példaanyagot mutattunk be és elemeztünk, amely a határtalanítás programjának köszönhetően bekerült az ÉKsz.²-be, az Osiris Idegen szavak szótárába, illetve a Termini Kutatóhálózat ht-szótárába.

Jelen tanulmányban a kisebbségi magyar nyelvváltozatok és a nyelvi variativitás összefüggéseinek köznévi vonatkozásaira összpontosítottunk, a kérdéskörnek azonban vizsgálhatók a tulajdonnévi aspektusai is, például a szlovák–magyar település- és utónevek alaki változatossága kapcsán (vö. TÖRÖK 2012a: 71, 2012b: 129, 2013: 85; LŐRINCZ G. 2015, 2017).

Kulcsszók: nyelvi variativitás, kisebbségi magyar nyelvváltozatok, kontaktusvariánsok, alaki kölcsönszók, a közvetlen kölcsönszók alakváltozatai, hiperkorrekt alakok, visszakölcsönzés.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS – KARAKAI IMRE 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. Több központú-e a magyar nyelv? In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 345–356.
- BENŐ ATTILA 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.

- BENŐ ATTILA 2014. *Kontaktusjelenségek az erélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-281>
- BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR – LANSTYÁK ISTVÁN 2020. A Termini „határtalan” szótára. *Magyar Tudomány* 181: 153–163.
- BENŐ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1998. Bomlott gondolkodású nyelvészek?! Magyar nyelvművelés = terápia nélküli diagnózis?! In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 52–53.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: GECSÓ TAMÁS szerk., *Variabilitás és nyelvhasználat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 73–79.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1996. Részleges szóhasadások mint határesetek. *Magyar Nyelv* 92: 286–296.
- FANCSALY ÉVA – GÜTI ERIKA – KONTRA MIKLÓS – MOLNÁR LJUBIĆ MÓNICA – OSZKÓ BEATRIX – SIKLÓSI BEÁTA – ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet, Budapest–Eszék.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplelektanának ismertetése. In: KICSI SÁNDOR ANDRÁS szerk., *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–72.
- GÖNCZ LAJOS 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- HAADER LEA 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
- JAKAB ISTVÁN 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Madách Kiadó, Bratislava.
- JAKAB ISTVÁN 1998. Nem egy, három regionális köznyelvünk van. In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 40–43.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–120.
- KEMÉNY GÁBOR 1998. Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak. In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 69–73.
- KIEFER FERENC – É. KISS KATALIN – SIPTÁR PÉTER 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 23–56.
- KOLLÁTH ANNA 2007. Büszkeség vagy balítélet? A határtalanító szótárprogram muravidéki szójegyzékei és fogadtatásuk. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás* 1. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Debrecen. 81–100.

- KONTRA MIKLÓS 1998. Bomlott gondolkodású magyarok? Nyelvművelés = diagnózis nélküli terápia. In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 49–51.
- KONTRA MIKLÓS 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: KIEFER FERENC fő-szerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 380–396.
- KONTRA MIKLÓS – SALY NOÉMI szerk. 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOZSÍK DIANA 2006. *A szenci ö-ző nyelvjárás*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998a. Nyelvművelésünk vétségei és kétségei. In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 74–101.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998b. Nyelvünk többközpontúsága – és ami körülötte van. In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 222–226.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998c. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). In: KONTRA–SALY szerk. 1998: 227–251.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998d. Közveleg. In: LANSTYÁK ISTVÁN, *Nyelvünkben – otthon*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely. 13–16.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998e. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2004. Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. In: LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHART JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 166–211.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2005a. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 179–186.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2005b. Kölcsönszavak a magyar nyelv határon túli változataiban. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 224. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Budapest–Nyitra–Somorja. 21–26.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006a. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutató* 1: 60–73.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006b. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. (Adalékok a határtalanítás módszertanához). In: LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 57–104.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006c. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 15–56.
- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk. 2011. *Magyarok Szlovákiában VII. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- LAVANDERA, BEATRIZ 1978. Where does the sociolinguistic variable stop? *Language in Society* 7: 171–182.
- LŐRINCZ GÁBOR 2015. A magyar utónevek varianciája. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. Nova Series 42: 127–144.

- LŐRINCZ GÁBOR 2016. *Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban*. Pandora Könyvek 38. EKE Líceum Kiadó, Eger.
- LŐRINCZ GÁBOR 2017. Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar–szlovák településnevekben. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának válogatott tanulmánygyűjteménye a Magyar Tudomány Ünnepe 2016-os előadásából*. Líceum Kiadó, Eger. 83–92.
- LŐRINCZ GÁBOR – LŐRINCZ JULIANNA 2020. A nyelvi variativitás elméleti kérdései. *Magyar Nyelvőr* 144: 229–253. <https://doi.org/10.38143/nyr.2020.2.229>
- LŐRINCZ JULIANNA 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- LŐRINCZ JULIANNA 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás*. Selye János Egyetem, Komárom.
- LŐRINCZ JULIANNA 2010. *A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben*. In: BEKE ZSOLT – LANSTYÁK ISTVÁN – MISAD KATALIN szerk., *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul, Pozsony–Bratislava. 93–106.
- LŐRINCZ JULIANNA 2019. A paródia mint intralingvális (textuális) fordítás. *Hungarológiai Közlemények* 20/1: 45–59. <https://doi.org/10.19090/hk.2019.1.45-59>
- MISADOVÁ, KATARÍNA 2011. *Kapitoly z morfológie maďarského jazyka. Kontrastívny opis niektorých morfológických javov maďarského jazyka*. Univerzita Komenského, Bratislava.
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- M. PINTÉR TIBOR 2019. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár. *Magyar Nyelv* 115: 333–347, 473–479. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2019.4.473>
- PÉNTEK JÁNOS 2001. *A nyelv ritkuló légköre*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. *Magyar Tudomány* 165: 729–731.
- PÉNTEK JÁNOS 2017. A külső régiók. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 179–198.
- PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- PINTÉR TIBOR 2008. *Dunaszerdahely nyelvi helyzete*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- POPOVIĆ, ANTON 1980. *A műfordítás elmélete*. Madách Kiadó. Bratislava.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó. Szeged.
- SÁNDOR KLÁRA 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ – KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SzTE BTK Altajisztikai Tanszék, Szeged. 119–135.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN – VANCÓNÉ KREMMER ILDIKÓ – SIMON SZABOLCS 2011. Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Magyarok Szlovákiában VII. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutatási Intézet, Somorja. 243–253.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN – VÖRÖS OTTÓ – BEREGSZÁSZI ANIKÓ – KONTRA MIKLÓS 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest–Alsóőr–Lendva.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: FEDINEC CSILLA szerk., *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Bizottság, Budapest. 105–117.
- SZOLNCEV 1997 = СОЛНЦЕВ, В. М. 1997. *Вариантность, вариативность* [Variabilitás, variativitás]. In: *Русский язык – энциклопедия*. Главный редактор Ю. Н. КАРАУЛОВ, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа». Москва.
- Termini ht-szótár = *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis*. <http://termini.nytud.hu/htonline> (2022. 07. 25.)
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. A határtalanítás az Osiris idegen szavak szótárában és a szókézlet. *Magyar Nyelvőr* 137: 379–398.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 150–164.
- TÓTH, SÁNDOR JÁNOS 2017. *Aspekty slovensko-maďarskej porovnávej morfosyntaxe*. Univerzita J. Selyeho, Komárno.
- TÖRÖK TAMÁS 2012a. Külterületi helynevek fordíthatósága. Alsó-Ipoly mente és Zoboralja magyar dűlőneveinek szlovák változatairól. In: LENDVAI ENDRE – WOLOSZ ROBERT szerk., *Translatologia Pannonica III. Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VII. konferencia tanulmánykötete*. PTE BTK FKK, Pécs. 65–74.
- TÖRÖK TAMÁS 2012b. Helynevek és fordítástudomány. A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 117–132.
- TÖRÖK TAMÁS 2013. Hungarian Place Names – Slovak Maps. Hungarian Place Names on Slovak Maps of the Areas Around Zobor and the Lower Areas of the River Ipoly. *Eruditio–Educatio* 8/3: 71–89.

Language variability in trans-border Hungarian dialects

The aim of the present paper is to show the relationships between trans-border Hungarian dialects and language variability. In the theoretical part of the paper the authors review formal loanwords, hypercorrect forms, variants of direct loanwords and back-borrowed lexemes of Hungarian used in Slovakia and Romania. The practical part of the paper presents and analyses such Slovakian and Romanian examples which were included in the revised edition of *A Concise Dictionary of Hungarian* (ÉKsz.²), the Osiris Dictionary of foreign words, and the online dictionary of the Termini Research Network.

Keywords: language variability, trans-border Hungarian dialects, contact variants, formal loanwords, variants of direct loanwords, hypercorrect forms, back-borrowed lexemes.

LŐRINCZ GÁBOR – LŐRINCZ JULIANNA – TÖRÖK TAMÁS
Selye János Egyetem

Egy domonkos rendi breviárium mint forrás a Domonkos-kódexben, kitekintéssel a Cornides-kódexre*

2. rész

9. A breviáriumi forrás azonosításából levonható tanulságok érintik egyrészt közvetlenül a DomK. szövegtörténetét, másrészt tágabb körű hatásuk is van. A következőkben csak néhány fontosabb mozzanatra tudunk utalni.

Azzal, hogy az ismeretlen kompilátor a rendalapítóról való heti megemlékezésekre szánt rövid szövegekből válogatott, nemcsak olvasmányról gondoskodott a szigeti domonkos apácáknak, hanem hozzásegítette őket, hogy a liturgiában hallott szöveget követni tudják, tartalmát megértsék. A breviáriumból fordító szerzetes valószínűleg magyar nyelvű papi szolgálatot is ellátott a szigeti kolostorban. Ugyanakkor a kódex egészében jellemző néhány fordítási sajátásból az is feltételezhető, hogy ugyanaz a személy fordította magyarra a breviáriumi részleteket, aki a kódex más részeit is. Erre mutat például az a fordítói szokás, hogy a magyar szövegben rendszerint az a latin jövevényszó jelenik meg, amelynek latin megfelelőjét a forrásszövegben látjuk; hasonlóan végig megfigyelhető, hogy a magyar fordítás alanyesetként veszi át az idegen helynevek esetragos formáit. Ezek mindegyike – mind a breviáriumból származó részletekben, mind egyebütt – egyfajta kényelmes (sietős?) fordítási megoldást tükrözhet, amit ugyanaz a fordító alkalmazhatott.

Az 1494. évi breviárium mint forrás azonosításával közelebb juthatunk továbbá a DomK. eredetijének datálásához. Az elég terjedelmes kódex összeállítása hosszabb ideig is tarthatott, mint a leírása. A breviáriumi részleteket tartalmazó második feléről a breviárium datálásából most már tudjuk, hogy azt nem kompilálhatták korábban, mint a 15. század vége, utolsó évei. Az itt vizsgált breviáriumi részletek két blokkban, egymástól majd százharminc lapnyi távolságban (1. a 3. táblázatban), szervesen vannak a szövegbe beépítve, ahogyan csak a kompilálás folyamatában kerülhettek oda. A DomK. eredetijéről hajlamosak lehetünk azt gondolni (vö. LÁZS 2009: 138; 2016: 307), hogy összeállítása a fennmaradt másolathoz (1517) képest viszonylag korábbra datálható, mivel több régi forrás (Gerardus de Fracheto, Dietrich von Apolda, Petrus Calo) szerepel benne.⁹ A kódex egyik fő forrása, Antoninus firenzei érseknek a 15. század közepén írt világkrónikája már eddig is jelezte, hogy a kódexet legfeljebb bő fél századdal kompilálhatták korábban. Most azonban látjuk, hogy Petrus Calo esetében egy régi

* Az 1. részt lásd MNy. 2022: 147–158.

⁹ Egy konferenciaelőadásában KOMLÓSSY GYÖNGYI (2009b) a fordítás oldaláról részben már feszegette többek között ezt a kérdést. Fordításrészleteket összevetve például arra mutatott rá, hogy a korai (de Fracheto) és a késői (Antoninus) forrásból származó részletek magyar nyelve nem tér el jelentősen egymástól, ami azt jelenti, hogy ugyanakkor fordíthatták mindkettőt. – Megköszönjük KOMLÓSSY GYÖNGYINEK, hogy előadása kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.

forrás új feldolgozásáról van szó, (s lényegében nyomon vagyunk, hogy Dietrich von Apoldáról is hasonlót derítsünk ki¹⁰). A breviáriumi forrás azonosításával így bő két évtizedre szűkül a filológiai igazolható idő. Vajon nem gondolhatunk-e arra, hogy szándékosan nyúltak vissza a hazai domonkosok is a rend régebbi (illetve azokból merítő) szerzőihez, ahogy például az adott breviárium ismeretlen szerzője tette többek mellett Calóval? Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának felhasználása (I. M. NAGY – N. HORVÁTH 2020) például szintén ebbe az irányba mutathat.¹¹

Ennek a 15. sz. végén újdonságnak számító breviáriumnak a felhasználása láttán valószínűleg feltételezhetjük azt is, hogy a domonkos fráterek birtokában (könyvtárban), akik a szigeti apácáknak az anyanyelvű olvasmányokról gondoskodtak, megvolt az 1494-es (vagy azzal egyező szövegű) velencei breviárium példánya. Ennek hazai előfordulására tudomásunk szerint nincs adat, például IMPLÓM (2017) gazdag összefoglalásában sem találunk ilyet. Ha pedig anyanyelvi fordítást készítettek belőle, használniuk kellett a liturgiában is, vagyis a rendalapítóról az akkori legújabb olvasmányokkal emlékeztek meg. Mindezen keresztül a breviáriumi forrás azonosításával a liturgikus gyakorlat és az anyanyelvű szövegek közti kapcsolatokra is újabb oldalról világíthatunk rá.

10. Kitekintés a Cornides-kódexre. A DomK. (1517) szövegével – mint tudjuk – részben párhuzamosan, 1514–1519-ig másolta Ráskay Lea a szigeti domonkos kolostorban a CornK.-et is. Az utóbbi szövegét forrásokkal kiadó BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC kísérő tanulmányukban jelezték, hogy bizonyos szövegegységekhez nem sikerült egységes forrást találniuk, csak többféle helyről összeválogatott részletekkel tudták a magyar fordítást azonosítani. Egyes ismeretlen forrású legendákról azonban például a szöveg felépítése alapján feltételezték, hogy közvetlen forrásuk valahol egy breviáriumban lelhető fel. Mivel a fentiekben láttuk, melyik breviárium lehetett keze ügyében egy szigeti kódex szerzőjének akkoriban, a két kódex másolási idejének érintkezése alapján életszerűnek tűnt feltételezni, hogy talán ugyanabból a breviáriumból meríthettek a CornK. bizonyos szövegei esetében is, amiből a DomK.-hez válogattak. Erősítette a gyanút a szövegkiadóknak az a feltevése, hogy a CornK. másolása azért húzódnak el, mert Ráskay Lea a fordítások elkészültére várhatott. Anélkül, hogy itt a CornK. még

¹⁰ Cikkünk beküldése után a Bajor Állami Könyvtár (Bayerische Staatsbibliothek, München) digitalizált állományából sikerült elérnünk az 1494-es velencei domonkos breviáriumnak egy ép példányát is, s abban ellenőrizhettük a kérdéses szövegeket. A Calo-kivonatok megfelelnek TUGWELL közlésének, így a korábban leírtakon nem kellett módosítanunk. Azt viszont már itt jelezzük, hogy a Dietrich von Apoldának tulajdonított forrásrészletek – amint vártuk – jól egyeznek az 1494-es breviárium megfelelő rövid olvasmányaival, vagyis nyilvánvalónak látszik, hogy szintén ugyanabból a breviáriumból származnak, s a Dietrich von Apolda munkájából készült breviáriumi kivonatok fordításai lehetnek. – E breviáriumi részletek szövegét szintén közreadjuk a DomK. latin forrásait tartalmazó digitális szöveggözlésünkben.

¹¹ A magyar nyelvű kódex viszonylag kései datálása (1494 után) egyébként jól egybevághat a rendtörténeti adatokkal is: a rendi reformot – amelynek fontos része volt az apácáknál az anyanyelvű olvasmányok biztosítása, – csak a 15. század végére tudták véghezvinni a domonkosok a szigeti kolostorban (minderről részletesen I. LÁZS 2016: 34 skk., 45 és passim).

kérdéses forrásainak komolyabb vizsgálatára vállalkoznánk, a vértanú testvérpár, Praxedis és Potenciána legendáival tettünk egy próbát, most már közvetlenül az 1494. évi breviáriumból idézve a latin szöveget (4–6. táblázat; ezekben szintén a fent ismertetett jelöléseket alkalmaztuk, de itt a magyar szövegkiadást követve a rubrummal írt részleteket jeleztük dőlttel a latin szövegben is).

A CornK. kiadói e két szöveghez is csak különböző helyekről összeválogatott részleteket tudtak csatolni forrásként, de a legendák szerkezetéből ítélve határozottan megfogalmazták: „biztosan állíthatjuk, hogy ez a két szövegegység breviáriumi latin szövegek magyar megfelelője. [...] ezt a két szövegegységet liturgikus könyvekből fordította le valaki” (BOGNÁR–LEVÁRDY 1967: 813). Rámutattak, hogy különösen a Praxedis-legendában látszik jól a zsolozsma olvasmányainak bevezetésére oly jellemző hivatkozás valamely jeles egyházatya homíliájára (itt Szent Ambruséra a szüzesség dicséretéről), valamint az életrajz lekciókra bontása, ahogyan a breviáriumban szokás.

4. táblázat

A CornK. Praxedis-legendája és breviáriumi latin megfelelője

CornK. 167v–168r	Breviarium 1494: 319r
<p>(167v) XX. <i>Kezdetyk bodogfflagos zent praxedis azzon nak elete ezen keppen monduan.</i> Kychoda az ky embery elmeuel az zvzeffe get meg foghaffa. mely zvzeffeget az természet fem rekeztevt az ev tevruenyebe. Auagy kychoda <u>foghagya vagy mondhagya</u> meg természet zerezt valo zoual azt. ky az természetnek* zokafa felet vagyon. Hyua ez zvz menyozagbol. azt. mellyet kevuetne fevldevn. Sem (choda ez) meltatlan kereste menyekbevl ez zvz eletenek <u>zokafat mo gyat.</u> ky emaganak iegyefst lelt menyor zagban. Ez zvz az eegnek kevdyt es az angelokat es az chyllagokat altal hata </p> <p>* A kiadásbeli hibás átírást („termzetnek”) a faksimile alapján javítottuk.</p>	<p><i>Sanctae Praxedis virginis.</i> [...] * <i>Ambrosius in sermone. Lectio prima.</i> <i>Quis humano ingenio virginitatem comprehendere possit: quam nec natura suis legibus inclusit? Aut quis naturali voce complecti noverit: quod supra usum naturae sit? Accersivit e caelis haec virgo: quod imitaretur in terris. Nec immerito <u>usum</u> vivendi quaesivit e caelo: quae sibi sponsum invenit in caelo. Haec nubes aeris et angelos sideraque transgrediens</i></p> <p>* Itt egy rövid ima és liturgiatechnikai utasítások maradnak ki.</p>
<p>(168r) iftennek igeyt az az iefus zvzeknek veragat meg lele atya iftennek kebeleben. es ky mereyte mynd ev tellyes zyvyuel. <u>Ezeket</u> zent ambrosus mongya. Azert ez tyztelen dev zvz zent <u>praxedis azzon.</u> vala fenefle ges nemes nemzetbevl tamadot. es</p>	<p><i>Dei verbum in ipso sinu patris invenit, ac toto pectore hausit. Ex gestis beatae Praxedis. Haec igitur virgo venerabilis Praxedis illustrissimi generis filia beati Prudentis Romani senatoris ac discipuli apostolorum <u>sanctorumque</u> Novati et Timothei ac beatae Potentianae soror</i></p>

vala | romay fenatornak bodog prudenfnek | leanya. ky vala az zent apof-toloknak ta | neytuanya. Es vala ez zent praxedis az | zon nouaciufnak es thimo(d)teofnak es bodog || fagos zent potencia azzonnak hugok. | Mykoron zent praxedys azzon igeen bankod | neek az ev nenyenek vagy huganak hala | laert. fok nemeffek kereztyenek ievnek va | la ev hozza zent pius papaual egyetevmben. | es vigasztalyak vala evtet. Ezen idevben | zent praxedis azzon kere zent pius papat. | hog az ev bagyanak nouaciufnak feredev | hazabol. kyben jmmar nem ferednek va | la. Zent egyhaz chynal tatneek. Mert || ez feredev hazban lattatyk vala lenny nagy | es bev epevlet vagy rakaas. Mely kerees | kellemetes levn zent pius papanak. Es chy | naltata zent egyhazza nouaciufnak fere | dev hazaat. Zent praxedis azzon neuben. | vevueen hatalmat romaban. Keet eztendevk es | tyzen nyole napok vtan. levn az kereztyeneknek | nagy kemen jdezefe. vgy hog vontattnanak | az baluanyoknak aldozatyara. es martyrom | fagnak coronayaual meg coronaztatnak va | la. Tyztelendev zent praxedys azzon kedeg | geryedevzueen lelkeben. fok kereztyeneket el tytkol vala vgyan ezen ev neuben zen | telt egyhazban. kyket eltet vala etekel es. | zent leleknek igeyeuel es. Tahat ky hyr || detteteek antoninus chazarnak. hog kerezty | yeneknek gyevekeveztye lenne praxedifnak | egyhazaban. Mely antoninus chazar | el bochatuan ev zolgayt. fok kereztyene | ket meg fogata. es keerdees nekevl tevr | rel meg evlete vgyan azon egyhazban. | Es zent martyroknak ev tefteket zent pra | xedis azzon evzue gyevte eyel. es el te | mete priscilla nevev cymetryomban. | Es ev maga keferevfeggel meg zoreytaa || uan. jmad az vr ifent. hog ev ky mul | neek ez velagbol. Kynek ev jmadfagy | es fyralmy az vr iftenhez jutanak. Azert | harmyc neeg napok el muluan ez fe | lyevl meg mondot zent martyrok halala |

cum esset afflicta propter transitum praedictae sororis beatae Potentianae, multi nobiles Christiani veniebant ad eam et consolabantur ipsam una cum sancto Pio episcopo Romano. *RR. Audivi. Lec[ti]o. II.* Eodem tempore beata ipsa virgo Praxedis rogavit beatum Pium papam praedictum, ut in thermis Novati, quae iam in usu non erant, ecclesia aedificaretur. Quod aedificium magnum et spatiosum in eisdem videbatur esse. Quod et placuit sancto pontifici Pio. Et aedificavit in ecclesiam thermas Novati in nomine beatae Praxedis virginis accepta potestate in urbe Roma. Post duos annos et dies decem et octo facta est persecutio magna Christianorum ita, ut traherentur ad idolorum culturam et multi martyrio coronati sunt. Virgo autem venerabilis Praxedis fervens spiritum multos Christianos occultavit in eodem titulo, quos cibo pascebat et verbo Sancti Spiritus. *RR. Veni electa. L[ect]io. III.* Tunc divulgatum est Antonino imperatori, quod conventus fieret in titulo Praxedis. Qui mittens tenuit multos, et sine interrogatione gladio puniri praecepit in eodem titulo. Horum virgo corpora beata Praxedis nocte collegit, et sepelivit in cimiterio Priscillae; et afflictione constricta oravit ut transiret ex hoc mundo. Cuius orationes et lacrimae ad Dominum pervenerunt. Peractis igitur diebus triginta quattuor post necem sanctorum praedictorum,

<p>(169r) vtan. <u>ky muleek ez velagbol</u> <u>bodogfagos zent praxedis azzon.</u> aguftos hauanak ty zenkettevd kalendafan. kynek ev bodog tefteet pafstor pap eltemete. az ev atya mel let bodog prudens mellett priscilla neveu cymyteryomban falaria neveu vton. Holot maftan viragoznak zenteknek jmadfagok es erdemeket.: — Vegeztem penteken zent peter mar- tyr napyan. vr zvletety vtan. ezer. evt zaz. tyzenkylenc ez- tendevben.</p>	<p><u>migravit ad Dominum virgo sacra</u> <u>duodecimo Kalendas Augusti. Cuius</u> <u>corpus ego pastor presbyter sepelivi</u> <u>iuxta patrem suum in cimiterio Priscillae</u> <u>via Salaria, ubi hodie florent orationes</u> <u>sanctorum. RR. Regnum mundi.</u></p>
---	--

Praxedis itt idézett breviáriumi életrajza – mint látható –, folyamatos forrást nyújt a magyar fordításhoz, melynek leírását 1519. április 28-án fejezte be Ráskay Lea. A DomK. kapcsán bemutatott körülményekből arra következtethetünk, hogy ez lehetett a BOGNÁR és LEVÁRDY által feltételezett breviárium (vagy valamelyik azonos szövegű kiadása), amelyben az általuk közölt forráshelyek latinul már egységes szöveggé vannak szerkesztve. A magyar fordításból csak a liturgiategnikai utalások hiányoznak, többletei, eltérései pedig a magyar szövegszerkesztés szokásos sajátosságai (értelmező betoldások, szópárosítások, rövidebb mondatokra tagolás), lényeges eltérés azonban a latin és a magyar szöveg között nincs.

Hasonló tapasztalatot szereztünk az előbbinél korábban (de szintén a DomK. után), 1518-ban másolt Potenciána-legenda forrásáról is, de annak azonítását két részletben kellett elvégezni. Az életrajzot keretbe foglaló, Szent Ágostonra hivatkozó szöveget BOGNÁR és LEVÁRDY (1967: 675) az egyházatya De sancta virginitate című munkájának különböző fejezeteiből vett részletekkel tudta bizonyos fokig azonosítani, a tényleges forrásról pedig úgy nyilatkoztak: a magyar fordításbeli keret „eredetileg minden bizonnyal valamely breviárium »Commune Virginum« lekciónak felel meg. Az Ágoston-féle szöveget a breviárium igényei szerint kivonatolták”. A legenda közbülső, életrajzi részéhez pedig, mivel ahhoz megfelelő forrást nem találtak, jobb híján a Catalogus Sanctorumból átvett életrajz szövegét közölték párhuzamként.

Szent Potenciána legendája a CornK.-ben hosszabb terjedelmű, mint az 1494-es breviáriumban (l. az 5. táblázatban), köszönhetően az életrajz után még folytatódó keretszövegnek. A breviáriumban az életrajzzal véget ér a legenda, az azt megelőző bevezető szövege azonban Ágostonra hivatkozik, és pontosan úgy van összeszerkesztve Ágoston említett munkájából, ahogyan a magyar szövegben látjuk. A breviáriumi szöveghez képest mindössze néhány sor hiányzik a fordításból. Potenciána magyar nyelvű életrajza pedig kétségtelenül ezt a breviáriumi szöveget adja vissza. A magyar fordítás alig tér el a latintól, csak a szokásos módon fordul elő néhány kiegészítés, más szóhasználat (ezeket a fentiekhez hasonlóan jelöltük a táblázatban).

5. táblázat

A CornK. Potenciána-legendájának első fele és breviáriumi latin megfelelője

CornK. 139r–141v	Breviarium 1494: 292r–292v
<p>(139r) <i>Kezdetyk zent potencia <u>azzon</u> elete.</i> <u>Vgy mond</u> zent agofton. zveznek jnnepen. predycallando az zvezfeleg. Erre fegehen myn ket criftus zveznek fya. es zvezeknek iegyefe. zvezey mehbevl zvetet teft zerent. Zyzey ha zaffagall zerkezet lelek zerent. Azert my koron kezenfezes anya zent egyhaz zvez legyen. mykeppen zent pal apoftol mongya. Mynemev nagy tyztesfelegre meltok az oly tagok. kyk azt evryzyk ev teftekben. me lyet <u>anya zent egyhaz</u> evryzet tellyeffegell hytben. az az. az zyzesfeget. Azert az teft nek femmynemev <u>nemzefe</u>. nem hafonlat hatyk az zent zvezfeleghez. meg chak az teft nek zvezfelegehez es. Menyetek el azert. </p>	<p><i>Sanctae Potentianae virginis *</i> (292v) <u>Per. beatus Augustinus in libro de virginitate. L[ectio] I.</u> In festo virginis praedicanda est virginitas. Hoc in isto sermone suscepimus. Adiuvet ad hoc Christus, virginis filius et virginum sponsus virginali utero corporaliter natus, virginali conubio spiritualiter coniugatus. Cum igitur universa ecclesia virgo sit, sicut dicit apostolus, quanto digna sunt honore membra, quae hoc custodiunt in carne, quod <u>ipsa</u> tota custodit in fide. Nulla ergo <u>fecunditas</u> carnis sanctae virginitati etiam carnis comparari potest. [...]** L[ectio] II. [...]** <u>Pergite ergo</u></p> <p>* Itt is egy rövid ima és liturgiatechnikai utalás áll, ami a magyarban kimarad. ** Hiányzik a magyar fordításban az I. lectio utolsó mondata arról, hogy ezt a szűzet méltán tartják többre a házasság nőnél. *** A II. lectio elejének kb. négy mondata hiányzik a magyarban. Ebben folytatódik a szűzi érintetlenség dicsérete, egyebek mellett elé helyezve azt ismét a test termékenységének és a házastársi szemérmességnek. (Ezek az apácákra kevésbé is vonatkoznak.)</p>
<p>(139v) zent gyermekek. es iftennek leany. <u>menyevyek</u> es nem hazafvtak. Menyetek el <u>es jaryatok</u> mynd vegyg <u>az zent zvezfelegben</u>. dychyr yetek edefben azt. melyet gyakraban gon doltok. remenkegyetek bodogban abban. kynek alhatatosban zolgaltok. Zeressetek geryedetevben azt.kynek kellemetev(fbek) sevk vattok jgyekezvetevben. Ez illyen fe le zent zvezeknek zama kezzel es tarfoffagy kezzel vala bodogfagos zvez zent potencia na <u>azzon</u>. ky vala romay. es nagy nemef fezes nemzetbely. prudens fenatornak zent peter apoftol taneytuanyanak leanya. </p>	<p>sancti pueri Dei ac puellae, mares ac feminae: <u>caelibes</u>* ac inuptae: <u>pergite perseverantes in finem</u>. Laudate dulcius quem cogitatis uberius; sperate felicius cui servitis instantius. amate ardentius cui placetis attentius. <i>Ex gestis beatae Potentianae.</i> Ex harum sacro numero ac consortio fuit beatissima virgo Potentiana. Quae Romana atque illustrissimi generis: Prudentis senatoris discipuli beati Petri apostoli ac <u>Sabinellae</u> filia: et <u>soror</u> beatae Praxedis fuit. <u>Hanc</u> pater eius Prudens in omni religione eruditus christiana virginemque Christo reliquit. Post <u>cuius</u>,</p>

<p>es zent praxedis azzonnak <u>huga vagy evcche</u>. <u>Ev anyanak vala neue fabynella</u>. Az ev atya prudens. taneyta <u>zent potencia na azzont</u>. kereztyenfegnek menden zer zettefegere. es hagyta evtet criftufnak zv zeffegben.* Az <u>ev atyanak</u> hala[la] vtan zent po tenciana azzon <u>neuekevdeek</u> irgalmaffag nak menden myelkevdeetyben. Vgy hog eyel es nappal zevnetlen mynd ev (hoz-za) ha zabelyekkel evzue. zolgal vala az vr iftennek jmmofokban es jmadfagokban. Es az ifte ny dychyretekben rezefevl vala au agy </p> <p>* A kiadásbeli hibás alakot (zv zeffefegben) a fakszimile alapján javítottuk.</p>	<p>obitum beata Potentiana in omni exercitatione pietatis ita <u>exercuit</u>, ut die noctuque incessanter hymnis et orationibus cum familia sua Domino deservirent beatissimo Pio <u>episcopo Urbis cum eis in Dei laudibus participante</u>. <i>RR. Veni electa.</i></p> <p>* A szó (lat. <i>caelebs</i>) ’nötlen férfi’ jelentésű, a fordító helytelenül a <i>caelum</i> ’ég’ főnév származékának vélte.</p>
<p>(140r) egyefevl vala <u>zent potenciana azzonual</u>. bodogfagos pius <u>papa</u>. Azert mykoron <u>volna</u> kereztyeneknek nagy haborgataffa. es az poganoktvl napon-<u>cent fok kereztyenek</u> evletnenek meg. Zent potenciana azzon az ev evccheuel zent praxedis azzonual. eyel az zent <u>martyroknak</u> tefteket eltemetyk vala. Es zent pius papaua. az ev <u>jnepeket illic</u> vala. Mykoron <u>az kereztyeneknek</u> evldevze sek il nagyon forrana. ezen jdevben zent po tenciana azzon menden ev <u>evrekfegeet</u> ze genyeknek zvkfegevkre. es az ev neuolyafa goknak <u>fel emelefere kevlte oztogata</u>. El jevue azert az jdev. mely jdevben az men den ioknak meg fvzetevyevl kellene ven ny az io myelkevdeetyeknek dychevfeves dy mevlchet. Azert ez felyevl meg mondot <u>jo myelkevdeetykert</u> es egyebekert es. kyket <u>tevn</u> ez zent zvz <u>vr iftenert</u>. Yvnius ha vanak tyzen negyed napyan. bodogul re pevle criftufhoz. Es teteteek az ev bodog tefte. az ev bodog atyanak bodog prudens nek mellette. <u>priscilla</u> neveu cymteryom <u>ban</u>. Salaria nevu vtan. kynek mellette ez vtan teteteek zent praxedis azzon es.</p>	<p><i>L[ectio] III.</i> <i>Igitur cum persecutio magna contra christianos <u>deferbuisset</u>, et multi a paganis quotidie crudelissime necarentur, beata Potentiana cum sorore sua beata Praxede <u>eorum</u> corpora nocte sepeliebat, et una cum beato Pio eorum <u>martyria</u> celebrabat. <u>Eadem</u> insuper persecutione fervente omnes <u>facultates</u> suas in pauperum necessitatibus ac eorum miseriis <u>relevandis</u>* <u>expendit</u>. Adveniente autem tempore quo bonorum operum gloriosum fructum ab omnium bonorum retributore suscipere debebat, post supradictos <u>labores</u> et multos alios pro <u>Christi nomine</u> fideliter <u>perpressos</u> XIII. Kalendis Iunii ad Christum feliciter evolavit, atque in cimiterio Priscillae via Salaria iuxta patrem suum beatum Prudentem posita est. Iuxta quam etiam postea sepulta fuit soror eius beata Praxedis XII. Kalendis augusti. <i>RR. Regnum mundi.</i></i></p> <p>*A fordító rosszul választott az ige jelentései közül (mechanikusan az első jelentést vette); itt a ’megkönnyebbit, enyhít’ jelentés érvényes.</p>

A breviáriumban – ahogy említettük – az életrajzzal véget ér, a CornK.-ben viszont folytatódik Potenciána legendájának szövege. A magyarban ezután következők

általában szólnak azonban a szüzesség dicséretéről, és csak néha utalnak név szerint a szüzre. BOGNÁR és LEVÁRDY (1967: 679) zárójelben közöltek ehhez még egy részletet párhuzamos szöveggént Ágoston De sancta virginitate című munkájából, végül azonban annyira eltértek a szövegek egymástól, hogy szükségtelennek látták a latin további közlését.

Mivel a breviáriumi Potenciána-legendáról megállapíthattuk, hogy annak a szövege lehet a magyar legenda első felének forrása, ez arra bátorított bennünket, hogy próbára tegyük a BOGNÁR és LEVÁRDY szerzőpárosnak azt a megállapítását, amely szerint a CornK.-beli Potenciána-legendája Szent Ágostontól való kerete, amelybe az életrajz bele van szöve, „eredetileg minden bizonnyal valamely breviarium Commune Virginum lekióinak felelt meg”. Szerencsénkre a számmunkra elérhető 1494-es csonka és a végén meg is rongálódott breviáriumban a Commune unius virginis non martyris fejezet nagyobb része épen megvan (bár a lapok alsó része itt már szakadt, hiányos), és abban, annak harmadik és negyedik olvasmányában valóban megtaláltuk a további magyar szöveg forrását (6. táblázat). Kiderült az is, hogy Potenciána breviáriumi legendájának elején ugyanennek a fejezetnek az első két olvasmánya áll, s ahhoz kapcsolták hozzá az életrajzot.

6. táblázat

A CornK. Potenciána-legendájának második fele és breviáriumi latin megfelelője

CornK. 140v–141v	Breviarium 1494: 418r–418v
<p>(140v) Maftan kedeg vigadnak az menyey bodog fagban mynd evrekkevl evrekke. Vgy mond zent <u>agofton</u>. Az vr iftenneel meeg az gyarlo <u>leany természet</u> es vitezkevyd. Mert fok le <u>anyok</u>. ferfyvy lelekkel vitteffegevt tevttenek. <u>Ezenkeppen tevn zent potenciana azzon</u>. <u>ky az ev lelky ereevel meg gvevzev ez velagot</u>. <u>ev teftet. es pokolbely evrde(gnek)gevt.</u> vgy mond zent agofton. Menyetek el iftennek zent gyermeke es leanyok. fuffatok vegy meg maraduan. Ty agyektok meg evue devzuen. es zevuetnektevk meg gyohtuan varyatok az vr iften vzek. Mongyatok vy eneket az artatlan barannak menyeket zevere. Oly eneket. kyt fenky nem mondhat. hanem chak zenteknek tyzenkeet ezere. ze plevtelen zvzeffegnek kyntornaloy. Es myert dychevfegees zent potenciana azzon te rolad. Es <u>mynd az zent zvzekre</u>vl jrt zent ianos. hog az artatlan barant fenky nem kev-</p>	<p>(418r) <i>Chrysostomus* in homilia De militia spiritali. Lectio II. Apud Deum ergo <u>femineus</u> etiam militat <u>sexus</u>. Multae namque <u>feminae</u> animo virili spiritalium militiam gesserunt. [...] <u>Ex ipsis ergo sunt, quae angelicum sacrae virginitatis replent chorum.</u></i></p> <p>(418v) Pergite** ergo sancti pueri Dei ac puellae, [...] pergite perseverantes in finem.</p> <p><i>Lectio III. Lumbis accinctis et lucernis accensis expectate Dominum, virgines, quin veniat; afferatis ad nuptias agni canticum novum, quale nemo poterit dicere, nisi duodena milia sanctorum cytharoedorum illibatae virginitatis. Et quare sequimini agnum, quocumque ierit, scripsit <u>de vobis</u> Iohannes: quo ire putamus hunc agnum, quo nemo eum sequi debeat vel audeat, nisi vos,**</i></p>

<p>uethety. vala houa megyen. ha nem chak ty zvzek. houa aleygyvk hog megyen ez baran. houa fenkynek evtet nem kel kevetny. fe merye fenky kevetny. ha nem chak ty zvzek. Houakel kevetny az </p>	<p>* A magyar szöveg tévesen hivatkozik Ágostonra. ** A magyar szöveg a II. lectio mondatát ismétli meg, amely már valóban Ágostontól származik (l. az 5. táblázatban). *** A fordítás egyszerűbb szerkezetekre rendezi át, magyarázza a latin mondatot.</p>
<p>(141r) barant. hanem chak criftufbol criftufban. Criftus vtan. criftus myat. criftufert. Az zvzeknek tulaydon evrevme. criftuffe. Mert egyebeknek vadnak egyebh evrevmey. de fenkynek illyeten. Mennyetek el zvzek. kevueffetek az artatlan barant. mert az barannak ev teste es. byzonual zvz. Kevueffe tek az barant. vegyg tartuan az zvzeffeget kyt foggattatok. Tegyetek geryedetevfleggel az jot. amytehettek. hog az zvzeffegnek jaua elne vezzen. <u>Mykoron</u> femmy oly yot nem tehettek. hog kyuel az el vezet zvzeffeg meg teryen. Kevueffetek zvzek az artatlan barant. vala houa megyen. de az alaza tos baranhoz. alazatoffon iarulyatok hog elne effetek. Ky kedeg feel el efny. kerye es mongya. Ne jeyven ennekem keueffeg nek laba. Azert iaryatok az <u>keueffegnek</u> vtat. alazatoffagnak labaual. Az ioba vegyg marado zvzek. agyak nektevk joba meg maradafnak peldayat. Az byn ben el efevt bynefek. beueytyk az ty byn tevl valo felelmetevket. Azt zereffetek. azert hog kevueffetek. Azt fyraffatok. hogne <u>fyryatok</u>. Ne leleffetek ty bennetek </p>	<p>nisi de Christo, in Christum, post Christum, per Christum, propter Christum. Gaudia propria virginum Christi sunt. Nam sunt aliis alia: sed nullis talia. <i>Ite in haec: sequimini agnum, quare et agni caro utique virgo est. Sequimini cum tenendo perseveranter, quod vovistis; ardentem facite, quod potestis, ne virginitatis bonum pereat, <u>cum</u>* nihil facere possitis, ut redeat. [...]**.</i> <i>Lectio III. Sequimini, virgines, agnum, quocumque iverit, sed ad humilem humiliter venite, ne cadatis. Qui enim timet cadere, rogat et dicit: „Non veniat mihi pes superbiae.” Pergite ergo viam <u>sublimitatis</u>*** pede humilitatis. Perseverantes praebeant vobis exemplum, cadentes autem augeant timorem vestrum. Illud amate, ut imitemini; hoc lugete, ne <u>inflammemini</u>****. Non inveniantur in vobis</i></p> <p>* A <i>cum</i> kötőszó itt okhatározói funkciójú, időhatározói szerepű mechanikus fordítása nem szerencsés, a mondat így suta. ** A caput utolsó mondata a magyarban hiányzik. *** A <i>sublimitas</i> ‘nagyság, magasztosság’ szó fordítása téves. **** Az <i>inflare</i> ‘felfúj’ (itt passzívumban ‘fel-fuvalkodik’) ige helyett a magyar szöveg fordítója a <i>flere</i> ‘sír’ igére gondolt.</p>
<p>(141v) nem iamborfagnak zyne auagy orchaya. Ne leleffetek tybennetek budofozem. ne zabolatlan nyelv. Ne leleffetek ty bennetek auagy ty kevz tetevk parazna hahotalas. ne <u>zemeremtelen</u> <u>rut</u> pakocha. Ne leleffetek oly evlvezet ky zvz hez nem illic. ne leleffetek keuely iaras. de</p>	<p>improbi vultus, non vagi // Oculi, non infrenis* lingua, non petulans risus, non <u>scurrilis</u> iocus, non indece[n]s habitus, non tumidus ut fluxus incessus. Toto corde amate speciosum forma prae filiis hominum. Inspicite pulchritudinem amatoris vestri. Cogitate aequalem Patri, subditum Matri, in caelis dominantem, in</p>

<p>zereffetek tellyes zyuel embereknek fyay felet zeep abrazt. Nezzeetevk zvzek. az ty zeretevtevknek zepfegeet. Gondolyatok azt. ky egyenlev atya iftenhez. Ky engedelmes az anya zvz marianak. Gondolyatok azt ky menyekben vrankodyk. es fevldevn zolgalt. Gondolyatok azt. ky mendeneket teremtevt. es ev emberfege zerent. teremtetevt mendenek kezevt. Nezetek zvzek az kereztfan fyggevt nek febeyt. es az fel tamatnak meg dychev fevlt febeyt. az meg valtonak <u>jutalmat</u>. Azert zegeztelleek be tellyeffeggel az ty zyue tekben az criftus zent potenciana azzon ual evzue. ky ty eretek fel zegezteteek az magas zent kereztfan.: – </p>	<p>terris servientem, creantem omnia, creatum inter omnia. <u>Inspicite vulnera penditis, cicatrices resurgentis, <u>commercium</u> redimentis. Toto vobis figatur in corde, qui pro vobis fixus est in cruce. Totus maneat in animo vestro: quem nolulistis occupare conubio.</u></p> <p>*A nyomtatványban hibásan: in fretus.</p>
--	---

A CornK. Potenciána-legendáját tehát az előttünk álló formában valószínűleg a kódex kompilátora szerkesztette meg. Átvette egyrészt a szűz breviáriumi legendáját feltehetőleg az 1494. évi domonkos breviáriumból, s mivel nyilván tisztában lehetett azzal, hogy annak bevezetését a breviáriumbeli Commune Virginum első két lekcioja képezi, pár átvezető mondattal, melyet részben szintén e szövegből merített – talán ő véthette el az idézett egyházatya, Aranyszájú Szent János nevét először, helyette Ágostont írva –, hozzátoldotta a harmadik és negyedik lekción is folytatásként.

Nem állítjuk, hogy a CornK. ismeretlen forrású legendáinak ügye ezzel mind megoldódik. A DomK. kapcsán reflektorfénybe került breviáriumot vizsgáltuk csak, nem tudjuk, megtalálható-e korábbi vagy más domonkos breviáriumban is e két legendaszöveg. Mindenesetre a fentiekből úgy tűnik, a szigeti domonkosoknál törekedtek a rend legújabb zsolozsmáskönyvét használni. Aligha kétséges, hogy a szóbanforgó velencei breviárium kiadásai és a CornK. közötti kapcsolatokat is érdemesnek látszik bizonyos szövegek esetében tovább vizsgálni.

Kulcsszók: anyanyelvű kódexek latin forrásai, középkori legendafordítás, liturgia és anyanyelvi fordítás, domonkos breviárium, Szent Domonkos csodái anyanyelven, Domonkos-kódex, Cornides-kódex, Praxedis-legenda, Potenciána-legenda.

Hivatkozott irodalom

- AOP. = *Annalium ordinis praedicatorum [...]*. [Tomus primus.] Szerk. VINCENZO MARIA FERRETTI. Ex typographia Palladis, Romae, 1756.
- BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC 1967. A Cornides-kódex jellege és szerkezete. In: BOGNÁR–LEVÁRDY 1967. kiad. 786–818.
- BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC kiad. 1967. *Cornides-kódex* [1514–1519]. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- BREVIARIUM 1494. = *Breviarium Fratrum Praedicatorum*. Ed. ANDREA TORRESANUS. Venezia. [Az elején és a végén csonka példány.] <https://bc.dominikanie.pl/dlibra/publication/1077/edition/972/content> (2021. 01. 31.)
- CornK. = BOGNÁR–LEVÁRDY kiad.1967.
- DomK. = KOMLÓSSY kiad.1990.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRKÖS ATTILA 2007. Magyar vonatkozású domonkos rendi történetek a XIII. században. In: ILLÉS PÁL ATTILA – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerk., *A domonkos rend Magyarországon*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Piliscsaba–Budapest–Vasvár. 49–60.
- HELTAI PÁL 2009. Fordítás, relevancia, feldolgozás. In: NÁDOR ORSOLYA szerk., *A magyar mint európai és világnyelv. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. MANYE – Balassi Intézet, Budapest. 27–53.
- IMPLÓM LAJOS 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Kiadás alá rendezte DRIMMER LÁSZLÓ – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS. Magyar Domonkos Rendtörténet 1. Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár.
- KAEPPEL, THOMAS OP. 1970–1980. *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi* 1–3. Editio S. Sabinae, Romae. [Vol. 4. KAEPPEL, THOMAS OP. – EMILIO PANELLA OP. Instituto Storico Domenicano, Roma, 1993.]
- KATONA LAJOS 1906. Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. Pótlék a Domonkos-codex forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 16: 105–120.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI kiad. 1990. *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelv-tudományi Társaság, Budapest.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990. Bevezetés. In: KOMLÓSSY kiad. 1990. *Domonkos-kódex* 7–24.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI 2009a. Domonkos-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 283.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI 2009b. A magyar mondat a latin nyelv rabságában. Előadás, elhangzott az Egyházi műveltség a régi Magyarországon című konferencián (Pécs, 2009. június 6). Kézirat.
- LÁZS SÁNDOR 2009. A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 123–141.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Balassi Kiadó, Budapest.
- [M.] NAGY ILONA 1981. A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól. *Magyar Nyelv* 77: 41–48.
- M. NAGY ILONA 2003. A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól. (= [M.] NAGY 1981 kissé bővített változata.) In: A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk., *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Nyelvi és Művelődéstörté-

- neti Adattár. Kiadványok 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 103–114.
- M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES 2018. A keresztény *miraculum* ábrázolásának középkori latin kifejezései és magyar recepciójuk (az Árpád-házi Szent Margitra vonatkozó források alapján). In: TÓTH ORSOLYA kiad., *Miraculum. A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*. DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke, Debrecen.
- M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES 2019. Szó- és kifejezőkészség a Margit-legenda csodaelbeszéléseiben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 9. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 259–276.
- M. NAGY ILONA – N. HORVÁTH MARGIT 2020. Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának részlete a Domonkos-kódexben. *Magyar Nyelv* 116: 466–472.
- RÖSSLER MÁRIA IRÉN 1927. *Magyar domonkos-rendi példák és legendák*. „Globus” Könyvnyomda, Lapkiadó és Irodalmi Részvénytársaság, Košice–Kassa.
- TUGWELL, SIMON OP. 1997. *Miracula Sancti Dominici mandato magistri Berengarii collecta. Petri Calo Legendae Sancti Dominici*. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, Volumen 26. Institutum Historicum Ordinis Fratrum Praedicatorum, Romae.

A Dominican Breviary as a source in the Domonkos codex, with a view of the Cornides codex

In the vernacular Domonkos codex – The life of St. Dominic; an apograph from 1517, copied in the Dominican Convent on what is Margaret Island today in the Danube in Budapest – there is a passage of 11 pages arranged in two blocks (pp. 171/11–176/8; 299/18–305/12), for which the Legend of St. Dominic written by the Italian hagiographer Petrus Calus (in Italian: Calo, in 1340) was identified earlier (KATONA 1906) as its Latin source. Yet, later on, the opinion came to be held that Calo’s work could not have been a direct source for the codex, because the translation differs greatly from the assumed source. The authors of this paper find – using the critical edition of Petrus Calo’s text by SIMON TUGWELL OP (1997) – that the actual source of the Hungarian translation of the pages in question was probably a Dominican breviary published in Venice in 1494. This is a re-edition with some differences of the breviary published first in 1487 in the same place, for which a completely new legend of Dominic had been compiled. The passages in question in the breviary are extracts from Calo’s text. The compiler of the Domonkos codex chose seven miracles from the brief readings collected at the end of the breviary for the celebration of Dominic on Thursdays throughout the year. The paper compares the Hungarian and the Latin texts of two miracles in detail in order to prove that the latter was the source of the Hungarian translation. At the same time, it shows how a *lectio varians* “cuiusdam praepositi filius” of the breviary became a crucial point in detecting the actual source of the vernacular translation. The authors also explored the Cornides codex copied parallel with the Domonkos codex by the same copier and found that the same breviary could have been the source e.g. of the legends of Praxedis and Potentiana in it as well. The authors also suppose that at the end of the 15th century the Hungarian Dominicans must have owned a copy of this breviary, even though there is no factual evidence of this. In the light of the breviary as the source, the question of the possible date of the compilation of the original text of the Domonkos codex is also discussed.

Keywords: Latin sources of vernacular codices, medieval translation of legend, liturgy and vernacular translation, breviary, miracles of St. Dominic in vernacular, Domonkos codex, Cornides codex, legends of St. Praxedis and St. Potentiana.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

KISS SEBESTYÉN
Péchy Mihály Építőipari Technikum, Debrecen

Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás*

1. rész

1. Bevezetés. Az oklevelek fontos szerepet kapnak a nyelvtörténeti kutatásokban, hiszen több más forrás mellett ezekben is szórványok helyezkednek el. A szórványemlékek igen becses dokumentációként szolgálnak az ómagyar kor nyelvállapotáról, ugyanakkor szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy a korai ómagyar kor igen adathiányos. Ennek az egyik legfőbb oka – a szövegemlékek közismert ritkasága mellett – az, hogy e korból számos oklevelünk elveszett, s amelyek fennmaradtak, azok többségében nem eredetiben, csupán átiratban, interpolációban (utólagos betoldásokkal, módosításokkal ellátva) vagy hamisítványban maradt ránk. Az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálata nagy óvatosságot igényel, hiszen e szövegekben különböző kronológiai rétegek fedezhetők fel, s ezért gyakran kétes hitelű nyelvemlékként tekintették őket. A JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ szerzőpáros nyelvészeti szempontból hiteltelen forrásként említi Szent István interpolált okleveleit (ÓmOlv. 8–9, 24), ezzel pedig a kora Árpád korban keletkezett, de csak ilyen formában fennmaradt diplomák hosszú időre a nyelvtörténeti kutatások perifériájára szorultak. Közel egy évszázaddal később SZŐKE MELINDA Szent István sokszorosán interpolált és hamisított garamszentbenedeki apátság alapítólevelének feldolgozására vállalkozott (2015). Ebben a könyvében bizonyította, hogy ha nagy körültekintéssel elkülönítjük egymástól a különböző kronológiai rétegeket, akkor meg tudjuk állapítani, hogy mely szórványok mely korban kerültek bele a szövegbe, így azok már hiteles forrásként szolgálnak a megfelelő korokra vonatkoztatva (2015: 17, 22).

Osztozom azoknak a véleményében, akik az interpolált oklevelek vizsgálatát szorgalmazzák kellő óvatossággal hasonló keretek között, speciális módszertant követve. A 35. OTDK-konferencián bemutatott kutatásomban Szent István 1009-re datált, a veszprémi püspökségnek kiállított adománylevelét vettem górcső alá. A diploma nem maradt fenn eredetiben, csupán három átiratban. Elsődleges célom az volt, hogy a kronológiai rétegek elkülönítésével felfedjem, hogy a szórványok közül melyek szerepelhettek az eredeti oklevélben. Mivel pedig számos esetben a három átiratban ugyanazon szórványok más-más alakban bukkannak fel, ezek összehasonlításával, valamint hangtörténeti, helyesírás-történeti és etimológiai szempontok mentén megkíséreltem rekonstruálni azt is, hogy milyen alakok szerepelhettek az eredeti oklevélben. Tanulmányomban ezt a komparatív módszert kívánom bemutatni, illetve a veszprémi adománylevél így rekonstruált szórványait vizsgálom hangtörténeti,

* A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

helyesírás-történeti és morfématörténeti szempontok alapján. (A tulajdonnevek szövegbe illesztési eljárásaival egy külön cikkben foglalkozom, l. SARNYAI 2022.)

I. István veszprémi adománylevele már hosszú ideje a történelemtudományi és az oklevéltani kutatások tárgyát képezi. Vizsgálatának fontossága nem kérdőjelezhető meg, elvégre ez az első olyan hivatalos királyi dokumentum, amelyben megjelent Magyarország közigazgatási egysége, a megye. Ezen oklevéltől számolhatunk az egyházi igazgatás alapegységével, az egyházmegyével is (ÉRSZEGI 2010: 9). A vizsgálatokat azonban megnehezíti, hogy a Szent István által kiadott eredeti oklevél – hasonlóan sok más korabeli oklevélhez – elveszett, ennek tartalma két hitelesnek tekinthető másolatból maradt korunkra. A veszprémi egyházat 1276-ban fosztották ki, ekkor tűnt el – számos más jelentős okirat mellett – Szent István eredeti adománylevele, valamint az adománylevelet megerősítő, IV. Béla korára datált oklevél is. Közel két nemzedéknek kellett eltelnie, hogy az oklevelek vissza-kerüljenek a veszprémi egyház birtokába. A székesfehérvári káptalan okleveléből ugyanis az derül ki, hogy ezeket 1342-ben szolgáltatva vissza eredeti tulajdonosának tíz márka fejében egy zegerjei, esetleg a Varasd megyei Zagorjéból származó fiatalember, akinek a nagyapjához az oklevelek az egyház kifosztása során kerültek. A visszaszolgáltatást rögzítő székesfehérvári oklevél az utolsó olyan hivatalos dokumentum, amelyben Szent István eredeti adományleveléről olvashatunk, ezt követően már nem jegyzi semmi, sorsa ismeretlen (ÉRSZEGI 2010: 10). Az eredeti oklevélről a tihanyi konvent is készített egy hiteles átírást az 1290-es években Benedek veszprémi püspök kérésére, ez azonban a szokásos záróformulákat, valamint a megpecsételésre való utalást elhagyta. A már említett első hiteles másolat IV. Béla idejéből, 1257-ből származik, azonban az is bizonyos, hogy a megerősítő oklevél nem IV. Béla királyunk eredeti oklevele. Ez nemcsak a királyi pecsét hiányából derül ki, hanem más IV. Béla által kiadott oklevelekkel való összehasonlítás alapján is belátható, ugyanis a kérdéses dokumentum nem illik IV. Béla oklevelezési hagyományaihoz (ÉRSZEGI 2010: 10). Mindkét másolatban súlyos hiányosságokat fedezhetünk fel, mégis a kettő mintegy kiegészíti egymást. A tihanyi konvent átíráta ugyanis utal Szent István monogrammjára, ezzel szemben a IV. Béla korabeli megerősítő okirat ezt nem teszi meg. Utóbbi azonban tartalmazza az oklevél keltezését, ami viszont a tihanyi átíratban nem olvasható (ÉRSZEGI 2010: 11).

Mivel a tihanyi átírat nem tartalmazza a keltezést, a GYÖRFFY GYÖRGY előtti kutatók nem is tartották hitelesnek a IV. Béla korabeli megerősítő oklevélben feltüntetett 1009-es dátumot, a keletkezését 1001-re vagy 1002-re tették (THOROCZKAY 2016: 66). Az oklevél keletkezési körülményeinek megismeréséhez jelentős mértékben járult hozzá SZENTPÉTERY IMRE, aki szerint a középkori magyar oklevélkiállítás szokásaiban és módjaiban korabeli külföldi praxis imitálástát kell keresni. Ez tehát azt jelenti, hogy Szent István okleveleinek a külföldi oklevélkiadási gyakorlatával való összehasonlítására tesz javaslatot, s ezt el is végzi (1903: 297). A veszprémi adománylevelével ilyen módú vizsgálatát egy német felfedezésre alapozta, HARRY BRESSLAU és HERMANN BLOCH ugyanis – mialatt II. Henrik okleveleinek kiadását készítették elő – felfedezték, hogy az 1018-ban II. Henrik császár által a bambergi Szent Mihály-monostor számára kibocsátott adománylevelével számos pontjában feltűnő és megkerülhetetlen hasonlóságot mutat

a veszprémi adománylevéllel, sőt bizonyos helyeken szó szerinti egyezésekre mutatott rá. Ezek „a két oklevél invocatiójára, promulgatiójára, corroboratiójára, és különösen arengájára terjednek ki” (THOROCZKAY 2016: 66).

A veszprémi oklevél szerzője bizonytalan, a diplomatikai kutatások azonban a HC. siglával jelölt jegyzőt egy Heribert kancellárnak dolgozó alkalmazottal azonosítják, akit így Heribert C néven jegyeznek. Kronológiailag ez a feltevés helytálló lehet, hiszen Heribert C munkássága a császári kancelláriában 1002-ben véget ért, ezt követően érkezhettek Magyarországra abból a célból, hogy megszervezzék a magyar királyi udvar hivatali írásbeliségét, ami magában foglalja a királyi oklevelek kiadását is. Ezt megerősíti, hogy a pannonthalmi oklevelet is az ő keze munkájának tulajdonítják, továbbá más bencés monostorok számára kiadott okleveleket is, így a pécsváradi, a két zalavári, valamint a bakonybéli oklevelet is, igaz, utóbbiakról tudvalevő, hogy a pannonthalmi oklevél mintájára készült hamisítványok (ÉRSZEGI 2010: 14).

2. A veszprémi adománylevél latin nyelvű szövege és magyar fordítása.

Az alábbiakban változatlanul közlöm a veszprémi adománylevél DHA.-ban közzétett kiadását, valamint ennek saját fordítását.

2.1. Az oklevél latin nyelvű szövege. „In nomine sancte et individue Trinitatis. Stephanus Dei gratia Pannoniorum rex. Si pietatis magnitudinem non solum dilectissimis, verum etiam adeuntibus fidelibus digne postulata largimur, precipue convenit, ut animi culmen ad suprema anxiantes devotiones sanctarum ecclesiarum postulationibus acclinemur, ipsasque prediis atque possessionibus sublimando procurare flagitemus. Proinde omnium sancte Dei Ecclesie fidelium nostrorumque presencium scilicet ac futurorum noverit industria, quod nos anime nostre pro redemptione quatuor civitates, nominibus Wesprem, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates Sancti Michaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis, capellis atque titulis seu terminis et finibus. Necnon concedimus, donamus atque largimur et regalí nutu atque dicatione prelibate sancte Wesprimiensi ecclesie villam unam nomine Cari in Wesprimiensi comitatu, in quo episcopalis, ut predictum est, constituta est sedes atque tres villas, nomine Avsy, Cari ac Bergeni in comitatu Albensis civitatis sitas tes Morzolfeu in pago Colocensis civitatis unam villam, necnon in comitatu Vyssegradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextero rivus, qui Apurig nuncupatur, discurrit pariterque villam unam Fyley nomine sitam in conpage Hurhyda civitatis cum omnibus utensilibus iugiterque pertinentiis, scilicet famulis famulabusque, pratis, vineis, areis, edificiis, campis, terris, agris cultis et incultis, piscacionibus, venacionibus, aquis aquarumque decursibus, molendinis, viis, inviis, tam exitibus quam inexitibus, ut habeat omnem firmitatem perpetuam, sicut est donatum, possidendorum. Habeat enim prelibata Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesia, quam Stephanus sanctissimus regit episcopus, predictarum civitatum atque villarum, prout prediximus, potestatem habendi atque usque in perpetuum possidendi, necnon prelibato Stephano episcopo, cui ipsa est regimine commissa suisque successoribus perpetim subiciendi omnium hominum contradictione funditus removere. Regalí denique iubemus potestate, ut nullus dux, marchio, comes, episcopus, archiepiscopus, vicecomes, sculdatius, iudex vel

exactor aut aliqua magna parvaque regni nostri persona audeat discuescere prenominata Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesie, aut subripere de omnibus rebus suis mobilibus et immobilibus, quesitis et inquirendis cum omnibus, que sibi in prelocutis civitatibus earumque pertinentiis et finibus necnon in villis pertinent vel in aliquibus locis subiciunt, aut Stephano illius sancte episcopo ecclesie suisque successoribus aliquid molestie inferre presumpmat. Si quis igitur huius nostri precepti paginam in fringere temptaverit, aut prelibate Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesie Stephanum almificum episcopum suosque successores ex cunctis prenominatis rebus ecclesiasticis necnon dotibus molestare conaverit, octo milia librarum auri cocti sciat se compositurum, medietatem camere nostre et medietatem prelocute Sancti Michaelis Wesprimiensi ecclesie necnon Stephano celebri episcopo suisque successoribus trecentorumque decem et octo patrum anathemate feriendum atque perpetuali supplicio tradendum iugiterque baratri pene perpetim fore concremandum. Quod ut verius credatur diligentiusque ab omnibus observetur, paginam hanc manu propria corroborantes, anuli nostri impressione subter insigniri curavimus. [Signum domini Stephani mitissimi regis.] [Datum in Sool apud capellam Beati Stephani prothomartiris, anno ab incarnationi Domini millesimo VIII.]” (DHA. 44–48).

2.2. A veszprémi adománylevél fordítása. A szent és oszthatatlan Szentháromság nevében. István, a pannóniaiak Isten kegyelméből lett királya. Ha nagy ájtatossághoz illően megadjuk nemcsak a mi hön szeretett híveinknek, hanem az élénk járulóknak is a kéréseiket, úgy különösen illő, hogy lelkünk egészével az égi dicsőségre törekedvén adjuk meg a szent egyházak kéréseit, amely egyházak arra kérnek bennünket, hogy gondoskodjunk az ő felemelésükről javakkal és birtokokkal. Ennélfogva tudja meg buzgalommal Isten szent egyházából minden jelenlegi és jövőbeli hívünk, hogy mi – lelkünk megváltása érdekében – négy várost,¹ név szerint *Wesprem*-et, ahová magának a püspökségnek lett elhelyezve a székhelye és Fehérvárt [Alba városát], *Colon* és *Ysseggrad* városát a veszprémi [*Wesprimiensi*]² Szent Mihály egyháza alá rendeljük azoknak minden gyülekezetével, templomával és oltárával, valamint határaival és területeivel. Valamint átengedünk, ajándékozunk és odaadományozunk királyi parancsra és a királyi hatalomnál fogva a fentebb írt szent veszprémi [*Wesprimiensi*] egyháznak egy falut *Wesprem* körzetében,³ név szerint *Cari*-t, ahol – mint azt már mondtuk – a püspöki székhely épült, és három falut, név szerint *Avsy*-t, *Cari*-t és *Bergeni*-t, amelyek Fehérvár [Alba] városának körzetében épültek, és *Colon* városának *Morzolfeu* vidékén egy falut, továbbá *Ysseggrad* városának körzetében egy falut a Duna mellett, aminek jobb oldalán egy patak fut, amelynek a neve *Apurig*, és hasonlóan egy falut, név

¹ PITI FERENC fordításában (1999: 95–99) a *civitas* szó következetesen ’vár’ jelentéssel jelenik meg. Az oklevélben megnevezett települések várként való kezelése azonban problematikus, többségük csupán fallal körülvett település lehet. Ezért fordításomban a *civitas* szót – miképpen ÉRSZEGI GÉZA is (2010: az első számozott oldal előtt) – ’város’ jelentéssel fordítom.

² A latinósított névformákat szögletes zárójelben közlöm.

³ A *comitatus* szó fordítása a denotátumok különböző állapota miatt nehézségbe ütközik. PITI FERENC (1999: 95–99) és ÉRSZEGI GÉZA (2010: az első számozott oldal előtt) a *megye* szóval fordította, én azonban a rugalmasabb *körzet* megfelelőt szerepeltetem.

szerint *Fyley*-t – amely *Hurhyda* város körzetében fekszik – minden használatos eszközével és a birtokhoz tartozó dolgaival, tudniillik a szolgálókkal és szolgálónókkal, mezőkkel, szőlőkkel, épületekkel, rétekkel, földekkel, a megművelt és megműveletlen szántókkal, halastavakkal, vadászhelyekkel, vizekkel és folyóvizekkel, malmaival, útjaival, járhatatlan útjaival, akár vezetnek valahová, akár nem, hogy mindezeknek örökké birtokosa legyen, miképpen oda lett adományozva. Vegye birtokul tehát a fentebb írt Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyháza – amit özsentsége István püspök vezet – a már lejegyzett városokat és falvakat, ahogyan azt előírtuk, hatalmat gyakorolván és mindörökre birtokolván, továbbá a már fent említett István püspöknek – aki meg lett bízva a kormányzással –, valamint az ő utódainak alárendelvé, ellentmondás nélkül.

Végül királyi hatalmunknál fogva elrendeljük, hogy semmilyen herceg, örgróf, ispán, püspök, érsek, alispán, soltész, bíró, adószedő vagy bármiféle nagy vagy kis személy az országunkból ne merészelje eltulajdonítani a fentebb megnevezetteket Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházától, vagy a maga részére elorozni mindezen dolgok közül sem az ingó vagy ingatlan, sem a megszerzett javakat, sem a még megszerzendőket, semmit, ami a fent megnevezett városokhoz és ezeknek birtokaihoz és területeihez, valamint falvaihoz tartozik, vagy amelyek ezen helyek alá vannak vetve, valamint ne merészeljen István püspöknek és az ő szent egyházának és utódainak semmiféle bosszúságot okozni.

Ha pedig valaki megkísérli megszegni rendeletünk okiratát vagy a fentebb jegyzett Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházát, vagy a kegyes István püspököt és az ő utódait bármely fent megnevezett egyházi tulajdonából, valamint adományából megpróbálja kifosztani, az tudja meg, hogy kötelezve lesz nyolcezer font színaranyra beszolgáltatására, egyik felét a kincstárunknak, másik felét a fentebb jegyzett Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházának, továbbá a dicsőséges István püspöknek és az ő utódainak, és a háromezredtízennyolc atya egyházi átokkal verje, és örök büntetésre ítéltetik, és örökkön-örökké a pokolban égjen. Hogy valódinak tekintsék és az egészet figyelmesen betartsák, ezt az okiratot saját kezüleg megerősítve, pecsétgyűrűnkkel lenyomatolva, aláírással látjuk el. [István urunk királyi monogrammája.]

[Kelt *Sool*-ban, Boldog István első vértanú kápolnájánál, az Úr megtestesülésének 1009. évében.]

3. A rekonstrukció. Szent István veszprémi adománylevele három átiratban maradt ránk: a IV. Béla korára datálható átirat 1257 után készült⁴ (a továbbiakban +1257/1263 u.), a tihanyi konvent átirata 1295 körül, ez utóbbiról pedig készült egy átirat 1469-ben. Ez azt jelenti tehát, hogy legalább négy kronológiai réteggel kell számolnunk a három átirat vizsgálata során: az eredeti 1009-es réteggel, az +1257/1263 u. réteggel, az 1295 körülivel, valamint az 1469-es réteggel. Kutatásom célja, hogy az eredeti oklevél szórványanyagát integráljam a korai ómagyar korpuszba, s ezeket bizonyos nyelvtörténeti szempontok szerint elemezzem. Mivel az eredeti

⁴ Ennek pontos keletkezési dátuma ma is vitatott. A DHA. alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy 1257 után néhány évtizeddel keletkezhetett ez az átirat, de legkorábban 1263 után.

oklevél elveszett, szükséges a szórványok rekonstruálása. A rekonstrukcióhoz elengedhetetlen a kronológiai rétegek elkülönítése. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak azt fontos meghatározunk, hogy az adott szórvány (esetünkben helynév) mikor került be a diploma szövegezésébe, hanem azt is, hogy a már korábban (akár 1009-ben) a szövegbe került szórványok mely átiratokban mely kor sajátosságait mutatják. Hiába került ugyanis egy helynév már Szent István korában az oklevél szövegébe, ha az átiratok a saját koruk helyesírása, hangjelölése szerint rögzítik, ebben az esetben ugyanis nem köthetjük a szórványt Szent István korának nyelvállapotához. Éppen ezért elsősorban az átiratok összehasonlításával igyekszem feltárni a szórvány-előfordulásokkal kapcsolatos kronológiai jegyeket, ennek alapján próbálom visszakövetkeztetni az eredeti, István-kori alakokat (l. még SZÖKE 2015: 58). Azt is ki kell emelnünk, hogy a szórványok helyesírási rekonstrukciója igen ingoványos talaj, még az alapos elemzés után is bizonytalan lehet az eredmény, ezért én elsősorban a hangtani rekonstrukcióra törekszem.

3.1. A *Cari* szórvány rekonstrukciója. Az oklevélben kétszer fordul elő a *Cari* helynév, amely két különböző települést jelöl. A veszprémi körzetben található *Cari* a mai Hajmáskérrel azonosítható, a fehérvári körzetű települést ÉRSZEGI GÉZA Magyaralmás és Zámoly közelébe lokalizálja (2010: 23), s talán Sárszentmihállyal azonosítható. A két helynév tehát homonim viszonyban áll, helyesírásuk megegyezik, és mindhárom átiratban azonos formában jegyezték le. Néhány fontos következtetést mégis le lehet vonni, amely alapján megállapíthatjuk, hogy melyik kronológiai réteghez állhat közelebb a névállapot. A szórványok kronológiai minősítésében kiemelkedően fontos szerepet játszik a véghangzó vizsgálata, tudvalevő ugyanis, hogy ezeknek teljes elnémulása a 13. század közepére tehető (SZÖKE 2015: 60).⁵ A három átiratunk mind 1250 után készült, ami azt jelenti, hogy amennyiben a saját koruk nyelvállapotát tükrözné a kérdéses szórvány, akkor már nem jegyezték volna le a véghangzót. Úgy tűnik, erre mutat a *k* hang *c* betűvel történő lejegyzése is, amire helyesírástörténetünk szolgálhat magyarázatul. A *k* hangot ugyanis Szent István uralkodása alatt nagyjából egyforma gyakorisággal jegyezték le *c* és *k* betűvel, ugyanakkor megfigyelhető, hogy egészen II. András kancelláriájának megalakulásáig a *c*-k egyre inkább szaporodnak a *k* betűk rovására. A kancelláriai helyesírás változásával azonban a *k* hangot jelölő *c* betűk először drasztikusan háttérbe szorultak, majd ki is vesztek a gyakorlatból (KNEZSA 1952: 16–20). Azt a feltételezést, hogy az eredeti oklevélben is *c* kezdőbetű állhatott, megerősíti, hogy a *c* egy veláris magánhangzó jele előtt áll⁶. Továbbá

⁵ Az természetesen nem példátlan, hogy egy scriptor szándékosan látta el a neveket véghangzóval annak érdekében, hogy az alak archaikusabbnak tűnjék (l. például Anonymust). A hamisított oklevelekben az archaizálás lehetőségével – így a véghangzóval való ellátás lehetőségével – mindenképpen számolnunk kell, hiszen ilyenkor az oklevél írójának az áll az érdekében, hogy a jogirat egy korábbi nyelvállapotot tükrözzön. Mivel azonban esetünkben átíratról van szó, nem kell ettől tartanunk, hiszen az átírást végző scriptornak nem állt érdekében, hogy archaikusnak tűnjön a szöveg.

⁶ Ez azért lehet fontos, mert a 11. század első felében még kialakulni látszott egy olyan szabály, amely szerint a *k* hang jelölésére *c* betűt használtak abban az esetben, ha az azt követő magánhangzó veláris, *k* betűt használtak, ha az azt követő magánhangzó palatális. Ez a szabály azonban – a *c* betű kiszorulásával – nem vetette meg a lábát (KNEZSA 1952: 20). Ugyanakkor az *a* betű itt

KNIEZSA rámutat arra, hogy a Várad Regestrum, amely – jó pár évtizeddel a két átíratunk előtt – 1208–1235-ben íródott, „hangjelölése általában régiesebb, mint a korabeli okleveleké”, majd ki is emeli, hogy a *k* hangot többségében *c* betűvel jelöli, „ami szintén régies jelleg” (1952: 33–35). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a *Cari* alak az átíratok koránál közelebb állhat az eredeti oklevél korához. A veszprémi körzet településneve tehát azonosítható a mai *Hajmáskér* helynévvel (DHA. 492, ÉRSZEGI 2010: 23), ami a *Hajmás* ~ *Hagymás* előtagot csak később vehette fel – 1220 k.: *Hagmasker* (FNESz.) –, ahogyan az egykori Nyitra vármegyéhez tartozó *Nagykér* (később *Nyitrakér*) is a *Nagy* jelzőt. Tehát az Árpád-kor első felében *Hajmáskér* és *Nagykér* még homonim viszonyban állt, mindkettő előtag nélküli. *Nagykér*-t említi az 1111-es zabori oklevél: „in *Ker* capellam Sancti Clementis” (DHA. 385) és az 1113-as zabori oklevél: „(in) villa *Ker* est terminus de suburbanis *Ker* lapis” (DHA. 395). Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy amennyiben már a 12. század első felében *Ker* alakban jegyezték le a helynevet, akkor a *Cari* semmiképpen nem tükrözheti a 13. század második felére tehető átíratok korának nyelvallapotát, sokkal inkább az eredeti oklevél koráét. Ezt az alakot tehát köthetjük Szent István korához, hangtani rekonstrukciója pedig [Käri].

3.2. A *Colon* szórvány rekonstrukciója. Hasonló a helyzet a *Colon* helynévvel is: a szókezdő *k* hang *c* betűvel történő jelöléséből arra következtethetünk, hogy ez is inkább az eredeti oklevélhez közelebbi állapotot tükröz, mintsem az átírás korának állapotát. Ezért kötjük első királyunk korához, s [Kolon] olvasattal számolunk.

3.3. Az *Avsy* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Avsy* helynév a tihanyi konvent mindkét átíratában *Avsi* alakban jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a két alakot egyedül a szóvégi magánhangzó helyesírása differenciálja. *Cari* esetével ellentétben itt nem következtethetünk a szóvégi magánhangzó jelenlétéből arra, hogy a szórvány az eredeti oklevél korához állhat közelebb, ugyanis mivel a helynév mai alakja az *Ósi* (DHA. 484, ÉRSZEGI 2010: 23), így látható, hogy e magánhangzó a mai napig nem némult el, hiszen toldalék morfémaról van szó. Érdekes mindazonáltal a magánhangzó lejegyzésének két realizációját megvizsgálunk, ez ugyanis támpont lehet a kronológiai meghatározásnál. Az *i* hang lejegyzésére a 11. században elsősorban az *i* betű volt használatos, az *y* ritkább. Az *i* elsődleges szerepe nagyjából a 12. század közepéig fenn is marad, e század második felétől azonban az *i* hangot jelölő *y* betűk elkezdenek szaporodni, IV. Béla kancelláriája idején pedig előtérbe kerülnek az *i* betűk rovására (KNIEZSA 1952: 15–39). Ez arra enged következtetni, hogy a két átírat szórványalakjai közül – noha biztosan kijelenteni nem lehet, hiszen még a 11. században sem kizárólagos az *i* betű –, az 1295 körüli *Avsi* tűnhetne az eredetibbnek, később azonban látni fogjuk, hogy a *Fyley* szórványban ugyanez az *-i* toldalék figyelhető meg (bár egyéb lehetőségek is számba vehetők). És ha feltételezzük, hogy a scriptor ugyanazt a képzőt ugyanazzal a betűvel jelölte, akkor az *Avsy* alaknak kellene közelebb állnia az eredeti oklevélhez. A kronológiai

nem a vagy *á* hangot jelöl, hanem *ā*-t, ami palatális. Feltételezhetően a scriptor azért írt ennek ellenére itt *c*-t, mert nem vette figyelembe az *a* betű mögötti hangértéket, csak a betűt magát mérlegelte. S mivel a hagyomány szerint az *a* betű előtt *c* használandó, jelen esetben is ezt alkalmazta.

meghatározásban segítséget nyújt még a mindkét átiratban megjelenő *av* betűkapcsolat, ami feltehetően tollhiba, *ev* > *av* betűtévésztés. Az *ö* és *ő* fonéma szélesebb körben csak a 13–14. században lesz használatos⁷ (E. ABAFFY 2003: 344), fontosabb azonban, hogy a szónak mindenképpen monoftongussal kellett kezdődnie. Monoftongust pedig első királyunk korában nem jelöltek betűkapcsolattal, így tehát – pusztán a betűkapcsolat tényéből kiindulva, és nem véve figyelembe, hogy milyen monoftongus áll mögötte – a szórványalak nem datálható Szent István korára, sokkal valószínűbb, hogy az átírások korához köthető. Erre szemléletes példa, hogy ha a közszói *ős* alakra vezethető vissza a tulajdonnév, akkor az átíratoknál korábbi szövegekben még betűkapcsolat nélkül, *e*, *i* vagy *u* betűvel rögzítették az első szótagot: 1138/1329: ? *Efu* ~ *vfú* (TESz. *ős*), 1195 k.: „Menyi milofiben terumteve eleve mív *ifemucut* adamut” (HB.), 1198: *uf* (TESz.). Az Árpád-kori oklevelekben az *ős* szót jórészt *V*, *U* vagy *W* kezdőbetűvel írták – 1082: „In predio Clety habet ecclesia... vinitores: Texe, Besew, *Ws* et alios”; 1198: „III. mansiones libertinorum... Cozug cum III filii *Vs*, Ded, Beus, Cuc”; 1213/1550: „*Vs* Hodnogy impetiit Maraz” (ÁSznt.) –, amelynek *ü* hangértéket feltételezünk. Ennek alapján Szent István korában is *ü* kezdőhanggal hangozhatott a név, az átírás korára azonban megtörtént az *ü* > *ö* változás. Adatok bizonyítják, hogy a 12. és 13. század fordulóján az *ö* hangot már gyakran *ev* betűkapcsolattal rögzítették – 1199: „Nomen uni Cobov uxori sue Chunus filio *Euse* nomen” (Oklsz.), 1200 k.: „Usubu et *Eusee*... pugnare... ceperunt” (An.: ÁSznt.) –, ezért azt feltételezzük, hogy az átíró scriptor a saját korának [Ösi ~ Ősi] névalakját a saját korának helyesírása szerint *ev* betűkapcsolattal kívánta leírni, azonban tollhiba miatt *av* lett belőle.⁸ Mindezek alapján tehát egyik átíratban felbukkanó szórványalakot sem kötjük Szent István korához, hanem az **Vsy* alakot rekonstruáljuk, amelynek [Üsi] olvasatot adunk.

3.4. A *Bergeni* szórvány rekonstrukciója. A mai *Börgönd* helynév az +1257/1263 u. átíratban *Beren*-ként jelenik meg, a két tihanyi átíratban pedig *Bergeni*⁹ alakban. Két betű differenciálja a két alakot: a tihanyi konvent átíratánál látunk véghangzót, illetve az *r* betű után egy *g*-t, az +1257/1263 u. átíratból azonban ezek hiányoznak. A *g* hiányát nem tekintem relevánsnak a kronológiai meghatározásban, ugyanis úgy tűnik, ennek elhagyása másolási hiba lehet, *Beren* alakból ugyanis nem alakulhatott volna ki a mai *Börgönd*. *Beren* alakok ugyan előfordulnak más oklevelekben is, ezek azonban a *Berény* (vagy ilyen utótagú) helynevek írott formái lehetnek. Mindazonáltal nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírásában, illetve ennek interpolációiban is szerepelnek *Beren* és *Bereyn* alakok – 1082: „In villa *Bereyn* habet ecclesia”; 1349: „simpliciter *Beren* et non *Zarberen* vocata continentes” (DHA. 230, 237) –, ezek pedig azonosíthatók azzal a *Nagyberény* helynévvel,

⁷ Nyelvjárási különbségként azonban már bizonyos nyelvterületeken a honfoglalás korában is jelen lehetett.

⁸ Mivel pedig mindhárom átíratban megjelenik ez a betűtévésztés, ebből egyszersmind arra is lehet következtetni, hogy az egyik átírat scriptorának (feltehetően a tihanyi átíraténak) látnia kellett a másik átíratot, s valószínűleg fel is használta azt a másoláshoz.

⁹ A DHA. szövegközlése csakugyan *Bergeni* alakban tünteti fel, ugyanakkor a szójegyzékében (477) az *-i* vokálist kirekeszti, így a FNESz. is *Bergen* alakban tünteti fel az 1295 körüli átírat szórványát.

amelynek jelöltje a veszprémi káptalan birtokában volt (KARLINSZKY 2016: 71–72). Így tehát könnyen lehet, hogy az oklevél +1257/1263 u. másolója emiatt ejtett hibát, vagy ezzel tévesztette össze az eredeti alakot. Van azonban egy véghangzónk¹⁰, amely arra utal, hogy a *Bergeni* alak a 13. század második fele előtti, azaz nem az átírás kori nyelvallapotot tükrözi. Az *i* hang *i* betűvel való jelölése pedig – amint azt az *Avsi* ~ *Avsy* szórványnál bemutattam – arra utalhat, hogy a 12. század második fele elé tehető a szórvány, tehát közelebb áll az eredeti oklevélhez, mint az átírat korának nyelvallapotához. Az (? *e* >) *ē* > *ö* változás később zajlik le, ezért ebből is azt lehet feltételezni, hogy a szórványalak inkább Szent István korát mutatja. A név rekonstruált hangalakja [Bërgëni].

3.5. A *Morzolfeu* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Morzolfew* az 1295 körüli átíratban *Morzolfeu* alakban jelenik meg, itt tehát egy betű differenciálja a két alakot. A kronológiai meghatározáshoz azt mindenképpen ki kell emelni, hogy a *feu* ~ *few* utótag *eu* ~ *ew* betűkapcsolata mögött egy *eü* diftongust látunk, amelynek az *ü*-je kétségtelenül az ősmagyar *γ*-re megy vissza (BÁRCZI 1951: 109), a diftongus hangjelölése pedig a monoftongizálódásig (és még utána is) változik. Szent István korában ezt a diftongust szinte kizárólag *eu* betűkapcsolattal rögzítették, a 11. század közepén a *w* betű többnyire csak a *β* vagy *v* hangot jelöli. Sőt, KNIEZSA ki is emeli, hogy a 12. század elején „a diftongusban *w* még nem fordul elő”, és csak a 13. század első felében kezd el megjeleni, s igen lassan terjed (1952: 15–39). Ebből arra lehet következtetni, hogy a tihanyi konvent *Morzolfeu* alakja köthető akár az eredeti oklevél nyelvallapotához, akár az átírás korának nyelvallapotához (hiszen még ekkor is gyakrabban jelölték az *ü* hangot *u*-val, mintsem *w* betűvel), az +1257/1263 u. átírat *Morzolfew* alakja azonban kizárólag az átírás korához rendelhető, Szent István korához semmiképp. A *Marcal* víznév is segítségünkre lehet a rekonstrukcióban. ORTVAY TIVADAR szerint a víznév első írásos alakja a *Morzol*¹¹, majd a *Murzol*, s csak később a *Marczal* (1882: 533), s mivel *Murzol* alakkal találkozunk már az Árpád-korban is – 1086: „et vadit per alveum, qui vulgo dicitur *Murzol*” és „descenditque ad aquam *Murzol*” (DHA: 251, 255) – ebből arra lehet következtetni, hogy a *Morzol* előtag valóban Szent István korához köthető, ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a tihanyi konvent *Morzolfeu* átírata megegyezhet az eredeti oklevél szórványával. Az +1257/1263 u. átírat scriptora feltehetően változtatás nélkül kívánta átmásolni az eredeti alakot, ám a saját korának helyesírása miatt a *feu* utótagot *few* formában rögzíthette. A fentiek alapján a rekonstruált olvasat [Morszolfëü].

3.6. Az *Apurig* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Apurig* szórvány a tihanyi konvent átíratában *Aperig* alakban jelenik meg, az 1469-es átíratban pedig *Apuris* formában. Később tárgyalandó, hogy az *-ig* utótag mögött az egykori *igy* ~ *ügy* lexéma állhat (PELCZÉDER 2017: 108–109),

¹⁰ A szóvégi *i* betűről feltételezhetnénk azt, hogy a mellette álló *n*-nel alkot egységet (digráfot) és vele együtt az *ny* hang jelölője, azonban a helynév későbbi-mai alakjával ez nem egyeztethető össze.

¹¹ Ugyanakkor az etimon *u* fonémát tartalmaz, ez tűnik tehát a régebbi alaknak, az *o* fonémás alak már nyíltabbá válás utáni állapotot tükröz. Erről l. bővebben a hangtánt tárgyaló alfejezetben az *o* hang alatt!

az *Apur* pedig személynévi eredetű. Ha ezt elfogadjuk, akkor fel kell ismernünk, hogy az 1469-es átiratban az *-is* utótag minden bizonnyal másolási hiba, az *igy ~ ügy -gy* hangja ugyanis nem jegyezhető le *s* betűvel. Az *Apor* tipikus Árpád-kori névalakja *Apur*¹² (ÁSznt.), arról azonban nincs tudomásom, hogy ennek a személynévnek *Aper* variánsa is előfordult volna, éppen ezért azt kell feltételeznünk, hogy a tihanyi konvent *Aperig* alakja is másolási hibából eredhet. Ennek alapján tehát úgy tűnik, a három szórvány közül csak az *Apurig* alak releváns a további vizsgálatokhoz, ezt kötjük Szent István korához, amelynek az [Áporidzs] olvasatot adjuk.

3.7. A Fyley szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átiratban *Fyley* alakban megjelenő szórványt, amely a tihanyi konvent átírataiban *Fyseu* alakban jelenik meg, a szakirodalom a *Füle* helynévvel azonosítja (DHA. 485, ÉRSZEGI 2010: 24). A két szórványalakot a szóvégi magánhangzó, illetve a szóbelseji más-salhangzó differenciálja. Ha elfogadjuk, hogy a szórvány a mai *Füle* helynévvel azonosítható, akkor mindenekelőtt számolnunk kell azzal a problémával, hogy az *s* hangból nem alakulhat *l*, tehát a *Fyseu* alakból nem válhat *Füle*. Könnyen elképzelhető azonban, hogy – mivel az *s* hangot jelölő *f* betű alakja hasonló lehet az *l* betűhöz – a másoló talán *Fyseu* helynévnek olvashatta a *Fyleu* alakot, így tehát ez másolási hiba lehet. Minden bizonnyal a *File*¹³ személynévre vezethető vissza, a kronológiai meghatározásban pedig az utolsó két hangzó nyújt segítséget. A *Fyley* második *y* betűje *-i* (~ *-j*) morfémat jelöl, ami lehet személynévképző, birtokjel és helynévképző¹⁴ is, így az *ey* végződés mindenképpen motivált, ilyesféle motiváltságot azonban az *eu* [eü] végződésben kevésbé látok¹⁵. Ennek alapján a *Fyley* tűnik az eredetibb alaknak, ezt kötjük tehát Szent István korához, hangtani rekonstrukciója pedig [Filei ~ Filej].

3.8. A Hurhyda szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átirat *Hurhyda* helyneve a tihanyi konvent 1295 körüli átírásában *Luhida* alakban, az 1469-es átiratban pedig *Cuhida* alakban jelenik meg, így tehát a helynév előtagja és utótagja is differenciálja az átiratokban megjelenő szórványt. A kronológiai meghatározáshoz elsőként az utótagot vizsgálom, amelyben az *i* hangot egy esetben az *y*, két esetben az *i* betű jelöli. Ahogyan azt már az *Avsy* szórványnál is bemutattam, a 11. században az *i* betűk a gyakoribbak, az *y* betűk ritkábbak, oklevelünk esetében azonban úgy tűnik, hogy a scriptor használja az *y* betűt az *i* hangok jelölésére (*Avsy*, *Fyley*). Az OklSz. *híd* szócikke a 13. század második feléig szinte kizárólag *-hyda* alakú utótagokat szerepeltet, ebből kifolyólag a *-hyda* utótag tűnik eredetibb alaknak. A szórványt a mai *Úrhida* helynévvel (DHA. 490) lehet azonosítani, ebből azonban a *Luhida* és a *Cuhida* alak nem vezethető vissza, GYÖRFFY pedig ki

¹² Lásd még *Opor*, *Opur* (FNESz.: *Aparhant* és *ÁSznt.*).

¹³ A személynév létrejöhetett a latinból átvett *Philippus* személynévből, vagy a *fül* szavunkból. Részletesebben l. az 5. pontban!

¹⁴ Az *i* hang mint helynévképző mindazonáltal felvet némi problémát. Ennek eredete ugyanis az *-é* birtokjel kell, hogy legyen (azaz 'Füléé'). Ezzel az *-é* morfémmal már az ősmagyar kor óta számolhatunk (KOROMPAY 1991: 282). A birtokjel funkcióváltással helynévképzővé, illetve később családnévképzővé is alakulhatott (SZEGFÜ 1992: 277–278).

¹⁵ Legfeljebb, ha a *Fileu eu* betűkapcsolata *eü* ~ *ő* hangot jelöl, s a *Fil* névalakhoz járuló személynévképző.

is emeli, hogy ezen két alak téves olvasás eredménye (DHA. 52). Úgy tűnik tehát, hogy az eredetibb alaknak a *Hurhyda* mondható, melynek hangtani rekonstrukciója [Uryǰdá], a szó elején hangérték nélküli, „néma” *h* val.

3.9. A *Wesprem* szórvány rekonstrukciója. Veszprém nevét az +1257/1263 u. átírat *Wesperen* alakban tünteti fel, míg a tihanyi átíratok *Wesprem* alakban. Minden bizonnyal a tihanyi konvent átíratának *Wesprem* alakja az eredetibb, a hármas mássalhangzótorlódást őrzi a *Bezprim* személynévből (FNESz.). Sőt, mindhárom átírat latinizált mellékeves alakja a *Wesprimiensi*, amely szintén a tihanyi konvent átíratát igazolja. A *Wesperen* alakban bizonyára a hármas mássalhangzótorlódást igyekeztek megszüntetni egy *e* bontóhanggal, így ez az alak jobbra az átírat korának nyelvállapotát tükrözheti. Az eredeti változat olvasata [beszprēm].

3.10. A *Vyssegrad* szórvány rekonstrukciója. Visegrád nevét az +1257/1263 u. átírat *Vyssegrad* alakban, a tihanyi konvent átíratái pedig *Wsagrad* alakban jegyzik. Az +1257/1263 u. *Vyssegrad* alak számít eredetibbnek, figyelembe véve azt is, hogy *e* helynév szláv névadással keletkezett, az átvétel rekonstruált alakja pedig **Vyšegradъ* (FNESz.), amelyből nem alakulhatott volna ki a *Wsagrad*, hiszen a magyar nyelv éppen feloldja a szó eleji mássalhangzótorlódást, nem pedig megteremti azokat. A helynév hangtani rekonstrukciója [βisegrád ~ Visegrád].

3.11. A *Sool* szórvány problematikája. Csupán az +1257/1263 u. oklevélnek van keltezése, így az oklevél kiállításának helyszínét, Solyt csak ebben az átíratban találhatjuk meg. Mindazonáltal a *Sool* helynév helyesírásából levonhatunk néhány olyan következtetést, amelyek segíthetnek a datálás kérdését eldönteni. Esetünkben a véghangzó hiánya nem releváns – hiszen a *Saul* személynévre vezethető vissza, aminek nincs véghangzója –, az átírat idejéhez köthető, *ó* hangot jelölő *oo* annál inkább. Bizonyos, hogy a helynév egy bibliai személynévből, a *Saul*-ból származik (FNESz.), ebből tehát látható, hogy a szó belsejében két magánhangzó áll egymás mellett. A személynév gazdag adatoltsággal bír: 1111: *Saul*; 1113: *Saul*; 1118: *Saulus*; 1293: *Saulo* (ÁSznt.). A két hang később diftongusban egyesül, amely végül *ó* hanggá monoftongizálódik. Tudjuk, hogy az *au* > *ou* diftongus monoftongizációja csak a 13–14. században következik be, Szent István korában pedig még nem volt *ó* hang (legfeljebb nyelvjárási különfejlődésként). A szóbelseji két hang > diftongus > *ó* változást produkálja a térben és időben oklevélünkhez igen közel álló veszprémvölgyi apácák adománylevelének egy szórványa is: először két hang áll egymás mellett a tö belsejében – 1001 e.: *σαυτάγ* (ÓmOlv.) –, ezek később diftongusban egyesülnek: az adománylevél 1109-es renovációjában ugyanez a szórvány már *ou* diftongust mutat: *Zamtov* (DHA. 379), végül elnyeri a mai *Szántó* alakját. Mindezekből jól látható, hogy első királyunk korában *e* helynevet még semmiképpen sem ejtették többelseji *ó*-val, hanem két magánhangzóval, legfeljebb diftongussal. Az *au* kettőshangzót *au* ~ *av* betűkapcsolattal jelölték, az *ou*-nak pedig *ou* ~ *ov* volt a jele, később *ow*, de *oo* semmiképpen (KNIEZSA 1952: 194). Az *oo* betűkapcsolat mögött ugyanis leginkább *ó* hang állhat, azaz a szórvány valószínű olvasata [Sól ~ Sól’], esetleg [Saol ~ Saol]. Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *e* szórvány semmiképpen nem köthető első királyunk korához, ugyanis az átírás korának sajátosságait hordozza magán, illetve

ekkor éppen folyamatban volt a monoftongizáció, s úgy tűnik, ezen a helynéven már le is zajlott. Megállapításunk egybecseng ÉRSZEGI GÉZA megállapításaival, aki szerint a szórványt tartalmazó záróformula nem mutatja első királyunk formuláit, hanem 13–14. századi sémát követ (2010: 20). Éppen ezért e szórványt későbbi hozzátoldásnak tekintjük, így a további elemzésekből kirekesztjük.

(Folytatjuk.)

SARNYAI VIVIEN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Adalékok a *való* szó történeti vizsgálatához

1. Bevezetés. A *való* sajátos szerepet foglal el mind a leíró, mind a történeti nyelvészeti kutatásokban szófajtani-szintaktikai természete miatt. Kutatásunk célja, hogy a *való*-t eddig nem vizsgált korpuszon, az eddigiektől eltérő megközelítés alapján elemezzük.

Tanulmányunkban a *való* előfordulásait elemezzük 18. századi szövegtanulmányon, Mikes Kelemen Törökországi levelek című művében (Mikes 1966). A vizsgálat relevanciáját több szempont is alátámasztja: 1. egy olyan időszakról szeretnénk képet adni, amikor a *való* használata a mainál még jóval gazdagabb és árnyaltabb volt; 2. nem csak egy-egy kiragadott nyelvhasználati típust, egy-egy speciális grammatikai jelenséget emelünk ki, hanem minden jelenségre kiterjedően átfogó képet adunk a szóról a korabeli nyelvhasználat alapján; 3. egy teljes szerzői korpusz anyagára támaszkodunk, amelynek alapján lehetőségünk adódik átfogó képet kapni egy korabeli beszélő nyelvhasználatáról; 4. egyedülálló a kutatásunk a feldolgozott anyag tekintetében abból a szempontból is, hogy ebből a korból kevés hasonló terjedelmű, adatgazdagságú, digitalizált önálló szerzői korpusz áll rendelkezésre (KISS 2013). Mindebből adódóan rendszerszerűségében tudjuk feltárni és vizsgálni e szóalak különböző funkcióit. További újszerűsége a kutatásunknak, hogy a *való*-t olyan keretrendszerben vizsgáljuk, amely rávilágít egyfelől a régiségben fellelhető, mainál jelentősebb elterjedésének az okaira, másfelől a szófaji gazdagságának és az átmeneti kategóriáknak a jellegére is. Ennélfogva szélesebb spektrumú képet kapunk a *való* régebbi korokban és a szófaji változásokban, átmenetekben betöltött szerepéről, mivel egyrészt egy ma is többszófajú szó sokszínűségét tárjuk fel abból az időszakból, amikor még a mainál is többretű volt a szó használata, másrészt a korábbi kutatások inkább a *való* mondatrészi szerepére és az általa jelzett szóhoz kapcsolt határozó alaki sajátosságaira fókuszáltak.

2. Előzmények. A *való*-nak a nyelv történetiségében betöltött legmeghatározóbb szerepét a történeti nyelvtanok alapvetően a képzőszerűségben jelölik ki: a szó a „határozó alakú jelzőt formailag is jelzővé változtatja” (A. JÁSZÓ 1991: 330). (A képzőszerűségről részletesebben l. A létige igenevei című fejezetet.) A tulajdonságszerű körülményt jelölő, jelzői értékű határozóragos névszó a *való* révén kapcsolódik az alaptaghoz, azaz a jelzett szóhoz. A szóban forgó ún. jelzői értékű határozók önmagukban ritkán kapcsolódnak az alaptaghoz, jellemzően ez a *való* közvetítő szerepe révén történik, pl. *a vásárra való utazás* (a terminológia alakulástörténetének a bemutatása nem célja a dolgozatnak, a jelzői értékű határozó meghatározást a hátravetett határozókra használták korábban, l. BALOGH 2000: 135–136, továbbá a megnevezéshez l. S. HÁMORI 1954: 420–424). Nemcsak a magyarban, hanem a többi ugor nyelvben is jelen van ez a funkció (KERTÉSZ 1914: 86).

Már a korai ómagyar korban, az első nyelvemlékes forrásainkban is találunk rá adatot: „Es mend paradifumben *uolov* gimilcítul” (HB., idézi KERTÉSZ 1914:

86). E típus mellett a korai nyelvemlékes példák között találjuk a *való* igenév bővítményével alkotott főnevesült szerkezeteket is, pl. „eghazy zenthsegel *walok*” stb. (idézi A. JÁSZÓ 1991: 330). Ugyanakkor „feltehetőleg már az ősmagyar kortól kezdve használták a *való*-t nem tartalmazó szerkezeteket is, úgy, hogy az igenév jelentését beleértették a szerkezetbe, illetve hozzáértették a határozó alakú bővítményhez” (S. HÁMORI 1991: 685). A kései ómagyar korban a szó képzőszerű funkciója meglehetősen elterjedt volt (A. JÁSZÓ 1992: 426). A határozóragos névszó mellett névutós névszó, határozószó is kapcsolódhatott a jelzett szóhoz. Ezekben az esetekben a *való* jelzőként sokszor a ’létező, élő’ jelentésével a *van* ige szemantikai tartalmát hordozza, amely a létezést helyezi központba, pl. DöbrK. 378: „labad alat *való* zekre” (idézi R. HUTÁS 1995: 324). A *való*-val alkotott szerkezeteket tovább gazdagítják a származás, valamivel rendelkezés és egyéb sajátos jelentésviszonyok. Jelen vannak főnévi szerepben lévő alakok is, pl. PéldK. 69: „deel felewl *valokat*” (idézi R. HUTÁS 1995: 325). A főnév vonzatai közül a jelzői szerepű bővítmény az alaptaghoz legtöbbször szintén a *való* segítségével kapcsolódik, amely arra utal, hogy a korban az igenév grammatikalizálódása már megfigyelhető. További sajátos jelleg a kései ómagyarban a melléknevesülésnek az egyik formája a határozószó mellől a *való* igenév kihagyásával, jelentésének tapadásával, pl. *messze való* = *messze* (A. MOLNÁR 1992: 926). Ezen túlmenően sajátos, tautilogikus szerkezettel is találkozhatunk ebből az időszakból, amikor magához a melléknévhez kapcsolódik a *való*, pl. Ne hay *walo* (idézi A. JÁSZÓ 1992: 426).

A 16–18. századi nyelvezetben jóval szélesebb körben használták a *való*-val alkotott szerkezeteket, mint ma. Többféle szempontból írták le ezt a jelenséget, és vizsgálták az okait történeti nyelvészeink. KLEMM ANTAL szerint e szerkezetek gyakori használatát többek között az analógia is gyarapította, pl. *hozzá való tartozói, erre való nézve, néhai való* (KLEMM 1928: 313; l. még e típusról FOKOS 1935: 56; KERTÉSZ 1914: 93–95). CSÜRY BÁLINT ugyancsak a *való* használatának mainál elterjedtebb típusait vizsgálta, ő a nyelvi rövidülés eseteként határozza meg a *való*-val alkotott szerkezetek egy csoportját: „a nem fontos elemek kihagyásával rövidült kifejezések csoportjába tartoznak pl. a jelző természetű határozóval kapcsolatos kifejezések. Az ilyen határozókat a régi nyelv azzal tette melléknévi természetűekké, hogy a *lesz* ige participium praesensével (*való, levő*) fűzte a jelzett szóhoz. [...] *Melyhez való kepest Daudid is könyörög vala* [...] Ma ezen kifejezéseket a *való* kihagyásával rövidült alakjukban használjuk. *Rövidségre való törekedés, együtt való munkálkodás, eddig való hajlék helyett rövidségre törekvést együttmunkálkodást, eddigi hajlékot mondunk*” (CSÜRY 1918: 256).

A *való* régiségben megmutatózó gazdagságát, majd visszaszorulásának okait tárja fel KÁROLY SÁNDOR, külön fejezetet szentelve a *való* igenévvel kapcsolatos jelenségeknek (KÁROLY 1956: 100–108). A kódexek adatainak sorát vizsgálva a *való*-t mondatrészi szerepe (jelzőként a jelzői értékű határozónak a jelzett szóhoz való kapcsolására és állítmány) és általa a jelzett szóhoz kapcsolódó határozó alakú sajátossága szerint elemzi (KÁROLY 1956: 103–107). Megállapítja, hogy az igenév jelzőként ragos főnévhez (névmáshoz), pl. „talpatokon *ualo port*” (MünchK. 34), névutós főnévhez (névmáshoz), pl. „*kewzelualo uarasba*” (JókK. 87), határozószóhoz, pl. „*taulualo* helyekben” (JókK. 114) kapcsolódik.

Sajátos típust alkot a főnévi igenévhez kapcsolódó *való*, pl. „*zolnialo malastya*” (JókK. 56). Megállapítja, hogy a későbbi kódexekben a *való*-val alkotott szerkezeteket más típusú konstrukciók, alakok váltják fel, például a főnév, a *való* nélküli határozó, birtokos jelző, határozói igenév, *-i* képzős melléknév, más melléknév, ige. KÁROLY szerint a nyelvhasználati elterjedtséget tekintve a 15. századi kevesebb adata mellett különösen a 16–17. századra jellemző a széles körű használat, amely több okra visszavehetően később jelentősen visszaszorul. Igaz, hogy már a kódexek korában is elhagyják a *való*-t, véleménye szerint azonban az *-ás/-és* képzős gerundiumi természetű, az igei jelleget erősen magukon hordozó főnevek mellett érzékelhető jelentősebb mértékben ez a változás. A háttérbe szorulás okait keresve KERTÉSZ MANÓ kutatásaira hivatkozik, aki az *-i*, *-s*, *-só*, *-ső* képző alkalmazásában és a *-talan/-telen* képzős melléknevek jelzői használatának kialakulásában látja a jelenség magyarázatát (KERTÉSZ 1914: 95–98). S. HÁMORI ANTÓNIA a hátravetett határozó szélesebb körű használatában keresi ezt az okot (a *való* nélkül álló szerkezetekről, grammatikai okairól történeti szempontól I. S. HÁMORI 1954: 419–431). KÁROLY még egy tényezővel számol, ez a *lévő* terjedése: a régi nyelvben ugyanis – a maival szemben – a konkrét locativusi hely és állapot jelölése esetén a *lévő* helyett is a *való*-t használták. A *való* túlzott használata ellen nyelvművelőink is érveltek, például a szó elkerülését GELEJI KATONA (CorpGramm. 315) is ösztönözte, de a nyelvújítás korában ugyancsak határozottan léptek fel széles körű elterjedtsége ellen, amely egyben a határozórag + *-i* képzős szerkezetek túlbujánzását eredményezte – leginkább Széchenyi példájára (KLEMM 1928: 314). Az 1800-as évek közepén meghatározó mértékben elszaporodott ez a típus (*kertbeni*, *istenről* stb.), majd többek között a határozottan érvelő SZARVASnak köszönhetően ez a konstrukciós megoldás végül visszaszorult, s a *való* helyzete konszolidálódott (KLEMM 1928: 314; SZARVAS 1895: 504–509). Számos esetben egyszerűen a *való* elhagyása történik, máskor a szerkezet határozói tagjának a melléknévesítése, de a mai nyelvérzék gyakran él a tartalmas igenévi alternatívával vagy eltérő szórenddel.

3. A vizsgálat módszere és az alkalmazott szófaji keretrendszer. Elemzésünkben Mikes Kelemen Leveleskönyvében a *való* szó előfordulásait vizsgáltuk. A saját szerzőségű munkára koncentráltunk, s a fordítások anyagával azért nem foglalkoztunk, hogy e kétféle írástípus közti különbség ne torzítsa az eredményt. Az összes példából létrehoztunk egy reprezentatív korpuszt, ami azt jelenti, hogy egyrészt minden típust több példa igazol, másrészt hogy az egyes csoportok egymáshoz viszonyított aránya is kirajzolódik. Mindösszesen 220 előfordulást dolgoztunk fel szisztematikusan manuálisan. A vizsgálat során a szófaji jellegre és ezt kiegészítve a jelentésre vonatkozó meghatározó jegyek alapján alakítottuk ki az egyes típusokat, amelyeket az alábbiakban részletesen bemutatunk.

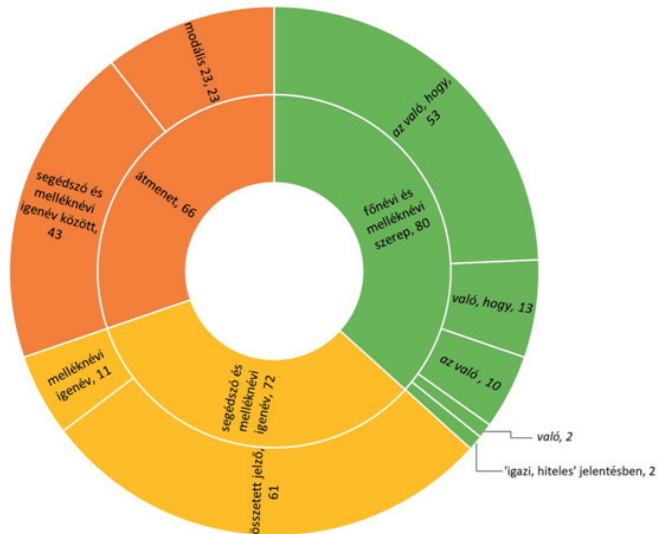
A *való* szerepének a vizsgálatához elengedhetetlen a lehetséges szófaji kereteinek a meghatározása. Az elemzett adatok alapján kirajzolódó mintázatok alapján a főnévi, melléknévi és melléknévi igenévi szófaji kategóriák mellett megkülönböztetjük az összetett jelzői szerkezetben betöltött segédszói szerepét is. Ez a szerep azonban nem homogén: az egyértelmű példák mellett jelenti az átmeneti

eseteket is, amelyek az igenévi és a segédszói jelleg között mozognak. Erre a jellegre már HADROVICS LÁSZLÓ is ráirányította a figyelmet történeti jelentésében: „A *való* egyik melléknévi alapjelentése ‘létező, meglévő, igazi’ [...] A *való* másik melléknévi alapjelentése valamely hellyel kapcsolatos létezésre utal [...] A *való*-nak ez a konkrét ‘létező’ jelentése akkor kezd gyengülni, amikor a helyképzet lép előtérbe mint a kifejezés értelmének igazi meghatározója. A *régi lovon való fegyveres*-nek legfontosabb vonása, hogy *lovon* van, a *való* tehát már itt kezd grammatikai segédszóvá gyengülni. [...] Hasonló a helyzet az idő, mód és állapot kifejezéseivel, mint [...] *tiszta és bűn nélkül való ember*” (HADROVICS 1992: 377–378). LENGYEL KLÁRA kifejti: a *van* abban az esetben tekinthető teljes értékű igének, ha egyértelműen létezést fejez ki, azonban a hely-, idő- és egyéb határozókhöz kapcsolódó létigei alakok nem teljes értékű igék, hanem segédige-szerűek vagy félsegédigék. Az egyértelműen létezést kifejező teljes értékű igék és a grammatikai szerepű kopulák, segédigék végpontoknak tekinthetők, amelyek között azonban széles a skála a különböző átmeneti jelleget öltő alakokkal (LENGYEL 1989: 77–78, 1996: 208). A korábbi történeti kutatások (l. pl. TNyt. hivatkozott kötetei) több szempontból is tárgyalják a határozó alakú jelzőt formailag is jelzővé alakító *való*-t, de e szerepét mindig igenévi funkcióban határozzák meg, s nem emelik ki e jelzősítő funkciójában is megmutatkozó szófaji különbségből eredő sokféleségét a szónak. Vizsgálatunk nemcsak abban tér el e korábbi történeti kutatásoktól, hogy a *való*-val alkotott szerkezetben alapvetően nem a jelzett szó alakiságára koncentrálnak, hanem különbséget tesz az ilyen típusú szerkezetekben a *való* igenévi, segédszói (és e kettő közti átmeneti) szófaji szerepei között is.

A vizsgálat során elkülönített csoportok arányát a következő ábra szemlélteti:

1. ábra

A típusok eloszlása a mintában

Az ábrán látható, hogy három fő csoportot (belső ív) különítettünk el, ezen túlmenően feltüntettük a nagyobb alcsoportokat is (külső ív). Az ábrán a feliratok mellett megadtuk a darabszámot is. Látható, hogy a főcsoportok egymáshoz való arányulása viszonylag kiegyenlített, az alcsoportok azonban nagyobb variabilitást mutatnak. Megjelenítettük a melléknévi és főnévi szófajú *való* előfordulási formáit (külső ív), azok ugyanis tagmondatkapcsolatokban a főmondati funkciót töltik be különböző kidolgozásban. Az adatok legnagyobb csoportját alkotják ezek a főmondati értékű előfordulások. A kategorizálás során törekedtünk arra, hogy ne húzzunk egyértelmű határokat, hiszen a nyelvváltozási, grammatikalizálódási folyamatok nem minden esetben mennek teljesen végbe, így külön kategóriát szenteltünk az átmenetiségnek, ahol a segédszói és a melléknévi igenevek átmenetét, valamint a deontikus jelleggel bíró előfordulások jellemzőit vizsgáljuk. A legnagyobb alcsoportot az összetett jelzőben előforduló segédszói előfordulások alkotják.

4. A *való* szerepei a korpuszadatokban

4.1. A főnévi és melléknévi szerep, illetve annak következményei. A korpuszon belül a főnévi, melléknévi szófaji értékben a példák száma ugyan magas, az eloszlásuk az egyes jelentéstípusok között azonban nagyon eltérő. Mindössze két példát találunk az ‘igazi, létező, hiteles dolog’, illetve ‘igazi, hiteles’ jelentéssel álló alakokra:

- (1) csak agyanoságot akarta meg tudni. ha igazán *valóé* vagy sem. a kik ahazban voltanak
- (2) élet. csak tunyaság., és tudatlanság. *való* gond nélkül

Ezzel szemben jelentős számú csoportot alkot a *való* az előzőnél általánosabb értelemben vett ‘igaz, valóságos’ jelentésben. Pontosabban fogalmazva: arra visszavezethetően vagy arra utalóan, ahol a valóságosság kifejtése helyett inkább a közlő, illetve beszélő bizonygatása kerül hangsúlyos szerepbe. Ezekben az esetekben a *való* legtöbbször főnévi szófaji értékkel, főmondati állítmány szerepében áll, amelyhez *hogy* kötőszós vagy kötőszó nélküli (tartalomkifejtő) alanyi mellékmondat társul. A történeti nyelvten a kései ómagyar jelenségei között a *hogy* kötőszós alanyi mellékmondat főmondatának névszói állítmányával kapcsolatban a főnevek jelentéstípusai között már megtaláljuk az akaratunktól független objektív körülményt kifejező és hasonló tartalomváró szavakat, mint pl. *jelenség*, *szükség*, *igazság* stb. (HAADER 1995: 509). HAADER LEA ómagyar kori példákából kiindulva több kutatásában is vizsgálta ezt a mondattípust, amelyről azt írja, hogy ez a fajta főmondattípus a leggyorsabb ütemben és a legnagyobb számban vett részt grammatikalizációs folyamatokban, vált módosítószóvá, akár kötőszóvá is (HAADER 2003: 68). A grammatikalizációs folyamatban a valamiféle bizonygatást kifejező főmondat a kommunikációs terheltség következtében idővel szemantikailag kifakult (l. *semantic bleaching* fogalma, GIVÓN 1979: 78; SWEETSER 1988: 88, magyarul l. DÉR 2005: 12), s a tartalmi mondanivalót már csak a mellékmondat hordozta, majd a főmondati pozíciót elvesztve szófajváltással a mellékmondat részévé vált, pl. *bizony az, hogy* > *bizony hogy*, > *bizony* (GALLASY 2003:

505–506). Ezekben a változási folyamatokban a mellékmondatnak tartalomkifejtőnek kell lennie, és a közlés lényeges részét, gerincét a mellékmondatnak kell tartalmaznia, amelyhez a főmondat mintegy grammatikai keretet biztosít (HAADER 2003: 68; HADROVICS 1969: 193–195). Ennek egyik bizonyítéka, hogy a mellékmondat mellől elhagyva a főmondatot a mondanivaló nem csorbul, a közlés hiánytalan marad. Ebből arra lehet következtetni, hogy a főmondat elveszti főmondati jellegét, s a közlés lényege a mellékmondatban található. A főmondat ebben az esetben a modalitás kifejezésére alkalmas, pragmatikai szerepe lesz jelentős. „Minél nagyobb volt a funkcionális megterheltség, a nyelvi elem használati gyakorisága, annál inkább volt a szóban forgó elem kopásra ítélve, és szenvedett el ebből következőleg jelentésfakulást, szemantikai eróziót. A jelentésgyengülés végül kategóriaváltáshoz vezetett: a főmondati szerepű, az alapszófajok közé tartozó autoszemantikus igéből (ritkábban predikatív funkciójú melléknévből, főnévből) a viszonzszók közé tartozó grammatikai viszonyjelentésű kötőszó, kommunikációs-pragmatikai jelentésű partikula vagy a mondatzók közé sorolható modális jelentésű módosítószó vált.” (HAADER 2003: 68).

Mit tapasztalunk mindebből Mikes ilyen típusú *való* alakjai esetében, és mire következtethetünk az adatokból? Főmondatként az *avalo* szerkezet két tagból áll: *az* alany, *való* állítmány ’való igaz’ jelentéssel, amelyet a mellékmondatban kifejtett ténytzerűként felfogott jelenet követ. Az episztemikus módosítószókhöz (pl. *valószínűleg, alighanem, talán*) hasonlóan az *avalo* az episztemikus lehetőségességgel megkonstruálásában vesz részt; azt jelöli, hogy a mellékmondat eseménye a modális erősség szerinti skálán annak egyik végpontjához közelít, ahol a skála másik végpontján a nagyon alacsony valószínűségű események foglalnak helyet. Az említett módosítószók azonban az elemi mondaton belül találhatóak, az integráltság magas fokán állnak, míg az *avalo* külön tagmondatként jelenik meg, és bár az azt követő semleges tagmondat teljes jelenetét lehorgonyozza, kevésbé integráltan vesz részt a konstruálásban. A vizsgálati anyagunkból következően a nagyszámú előfordulás arra enged következtetni, hogy ebben a típusban a kommunikációban betöltött aktív szerep, a használat gyakorisága okozza a jelentésfakulást. Úgy látjuk, hogy a szerkezet variánsai okot adnak arra, hogy feltételezzük: a szerzői életműben felfedezhetjük az alanyi mellékmondat *való*-val álló főmondatában végbemenő grammatikalizációs folyamatot. Megtaláljuk a bizonygatást kifejező, de már szemantikailag a szó szótári jelentésénél üresebb főnevet alanyként tartalmazó főmondatot, majd a mellékmondatba olvadást és a szófajváltást, amelynek eredményeképpen a *való* módosítószói szerepkörbe kerül.

Ezek a szerkezetek az alábbi altípusokra bonthatók:

a) *a(z) való, hogy* típusú főmondati szerkezet: ez a szerkezet alkotja a leggyakoribb típust, összesen 53 mondattal, pl.

(3) *avalo* hogy mindenikünk ehezet

(4) *avalo* hogy idejeis már quártélyban szállanunk

(5) *avalo* hogy szép helyt vagyunk szálva

b) A *való*, *hogy* típusú főmondati szerkezet utalószó nélkül, egyben sejtetve a módosítószói jellegét is (l. d) pont): több esetben közbeékelve, összesen 13 mondattal, pl.

(6) *valo* hogy sok bibelődés vagy on agyapotal

(7) ez az ur éltiben *valo* hogy szenvedet

c) *a(z) való* típusú főmondati szerkezet, a mellékmondat *hogy* kötőszó nélkül: több esetben közbeékelve, összesen 10 mondattal, pl.

(8) a *valo* nehéz zagon nélkül el lenni

(9) itt *avalo* sok veteményes kertek vannak

A c) típusnál komplex magmondatról (l. IMRÉNYI 2017) lehet beszélni, ugyanis két tagmondat állománya jelenik meg egy elemi jelenetként, így egy ket-tősállítmányyszerű szerkezet jön létre. Az egyik tagmondatelőzmény az *a való* volt névszói állítmányi szerepben, a másik tagmondatelőzményben a névszói állít-mány a *nehéz*. A *hogy* kötőszó elhagyásával egy elemi jelenetté vált a két lehor-gonyzott folyamat.

Egy-egy esetben azonban már nem feltétlenül közbeékelődésről van szó, ha-nem inkább arról, hogy a saját mellékmondatába süllyed ez a szerkezet, és szófajtt vált, módosítószóvá válik, vagy legalábbis annak a határán billeg, pl.

(10) ez a *valo* nem volt mészáros ('bizony ő nem volt mészáros')

(11) most a keresztények *avalo* nem követhetnek

d) Ugyanezt az átmenetiséget látjuk az utolsó típusban is, amelyben az *az* alany és a *hogy* kötőszó hiányával magára maradó *való* esetében a bizonygatást kifejező módosítószó szerepe sejlik fel, mindössze 2 mondattal, pl.

(12) *valo* atörökök bennünket szeretnek

(13) *valo* bujdosásban holt meg

4.2. Segédészói és melléknévi igenévi tulajdonságok. A *való* rendkívül sok-színű használata, a funkcióinak sokfélesége felveti a kérdést, hogy a grammatika-lizáció során történt-e szófajváltás. A konstrukciókban az eltérő előfordulások azt mutatják, hogy érdemes különálló szófajú szóalakokként kezelni őket. Az alábbi alfejezetekben a szófaji elhatárolás lehetőségeit mutatjuk be példákon keresztül; illetve bemutatjuk azokat az eseteket, ahol két szófaji kategória közötti átmeneti határsávban helyezhetők el a funkciók.

4.2.1. A *való* mint melléknévi igenév. A valóban létezését, nem pedig modális vagy a képzők jelentéséhez hasonló, sematikus, viszonyt hordozó jelentést kifejező, hanem a valahol, valahogy, valamikor levés folyamatát megjelenítő létegeből kép-zett melléknévi igenevek a *való* egyéb funkcióihoz hasonlóan a mai nyelvállapothoz képest egy kiterjedtebb használati körrel jelennek meg Mikes nyelvhasználatában. Ennek az egyik legfőbb oka az lehet, hogy a kései ómagyar korban a *lévő* ige-név ugyan egyes nyelvtörténészek szerint hasonló funkcióval bírt, azonban a *való*

széleskörűbb használati körrel rendelkezett (BENKŐ 1992: 426; D. MÁTAI 2003: 633). Mindenképpen megemlítenő azonban, hogy a szakirodalomban nem teljes az egyetértés a *lévő* kapcsoló funkciójáról: bizonyos vélemények szerint ugyanis a helyhatározói használata újabb fejlemény, és ennek köszönhető a *való* funkciójának térvesztése (KÁROLY 1956: 108). A bizonytalanság nagy részben köszönhető az elegendő nyelvi adat hiányának. Mindazonáltal a mai nyelvváltozat vizsgálatának alapján is biztosak lehetünk abban, hogy a *való* egykori dominanciáját a későbbiekben a kettőjük között létrejövő funkciómegoszlás változtatta meg; a mai nyelvhasználatban a *való* cselekvések, a *lévő* pedig tárgyak létezését jelöli (vö. pl. *asztalon való írás – asztalon lévő írás*; LENGYEL 1996: 207).

Ennek a megoszlásnak a hiányát és a *való* uralkodó mivoltát felfedezhetjük Mikes nyelvváltozatában is:

- (14) nagy igeretekel tele *való* szép levélel
- (15) a mellettünk *való* várost

4.2.2. Az összetett jelzõt létrehozó *való* segédszó. Az általunk vizsgált korpuszban a mai nyelvállapothoz hasonló módon a *való* előfordulásainak jelentős részét az összetett jelzõt megeremtő segédszók alkotják (16, 17). Az összetett jelzõ szükségességét egy ige főnévvé válása és igei bővíténeinek megtartása teremti meg, „a *való* segédszó az igei határozókat mintegy melléknevesíti: olyan viszonyjelentést ad a határozó szerepű főnevekhez, hogy azok betölthessék a jelzõ szerepét a főnevek mellett” (LENGYEL 2000: 256).

- (16) titkos barátyától *való* távozásnál
- (17) a burgundiai hertzege *való* hadakozás

Mikes a segédigenév ma megszokott használatához képest azonban jóval szélesebb körben alkalmazza a *való* kopulát arra, hogy határozó szerepű mondatrészeket jelzõsítsen, és ráadásul nem csupán annak érdekében teszi ezt, hogy deverbális főnevek jelentését dolgozhassa ki velük. A több mindenre kiterjedt és a mai nyelvállapothoz viszonyítva szokatlannak tűnő használatot egyfelől okozhatja egészen egyszerűen bizonyos igék eltérő bővíthetősége (18). Továbbá nem csupán határozói szerepben lévő ragos főnevek mondatrészi szerepét változtatja jelzõvé a segédszó használatával, hanem határozószókkal is ugyanezt teszi (19), a legtöbb esetben feltehetőleg azért, mert bizonyos határozószóknak még nem alakult ki az igeikötői használata (20).

- (18) gyapotból *való* kereskedés
- (19) gyakorta *való* prédikációjára
- (20) oda *való* menetelünket

A mai nyelvállapot segédszavainak használati körétől való fentebb tárgyalt eltéréseket (használatból kiveszett vonzatkeret, nem deverbális főnévi alaptag) gyakran ötvözi egy Mikesnél viszonylag nagy számban előforduló szerkezetítípus,

amely egy bizonyos személy iránt érzett érzelmek, egy bizonyos személlyel létesített kapcsolat kifejezésére szolgál (21–24).

- (21) hozzája *való* barátságát
- (22) uramhoz *való* vak szeretetem
- (23) mátkájához *való* hűségít
- (24) okozhatta a hozzánk *való* idegenséget

A szakirodalom számára nem ismeretlen az a felvetés, hogy az összetett mondatrészek segédigéinek és segédszavainak viselkedése a toldalékmorfémákhoz hasonló, bizonyos fokú képzőszerűségről beszélhetünk esetükben (l. pl. RÁCZ 1968: 232; BENKŐ 1992: 426; LENGYEL 1996). A Mikesnél megfigyelhető egészen széleskörű és változatos használat még inkább azt az érzetet kelti, hogy a *való* segédszó a képzőkhöz hasonlóan funkcionál, a jelentése egyáltalán nem kidolgozottabb például az *-i* melléknévképzőénél. A *való* képzőhöz hasonlítható funkcióját alátámasztja az is, hogy a túlzottnak vélt használatát a nyelvújítás korában ragos főnévhez járuló, *-i* képzőt tartalmazó képzőbokok, például *-bani*, *-bóli*, *-hozi* elterjesztésével kívánták visszaszorítani (KÁROLY 1956: 102). Ez a törekvés azonban csupán átmeneti sikereket ért el; a 19. század közepén valóban elterjedni látszottak a határozóraghoz illesztett *-i* képzők, azonban az ortológusok visszaszorították használatukat (SIMONYI 1913; SZARVAS 1895; TÓTH 1944). Ha megvizsgáljuk a képzőbokok előfordulásait, azt láthatjuk, hogy épp úgy határozóragos főnevet jelzősítene, mint az összetett jelzőt létrehozó *való* segédszó. A Mikes-korpusz csupán egy típusú példát ad a képzőbokok jelenségére (25), a Magyar Történeti Szövegtárból (MTSz.) származó további példák (26–29) azonban alátámasztják a két szerkezet típus azonos funkcióját.

- (25) éjfélkori misében (Mikes-korpusz)
- (26) katonaságbóli hazajöttével (MTSz.)
- (27) azokhozi viszonyuk (MTSz.)
- (28) országbóli kitiltás (MTSz.)
- (29) a tagok jóbani egyetértése (MTSz.)

A *való* segédszó a képzőkéhez hasonlítható jelentését és működését alátámasztja az arra való hajlama is, hogy állandósult összetétellel váljon azokban a helyzetekben, ahol gyakran előfordul. Ezek az összetételek gyakran főnevesülnek (pl. *fülbevaló*, *útravaló*, *talpalávaló*), illetve kompozicionalitásukat teljesen elvesztve sajátos jelentést is felvehetnek (*belevaló*) (HADROVICS 1992: 379). A Magyar Nemzeti Szövegtár 2. (MNSz2.) *való* utótagú összetételekre vonatkozó gyakorisági listájából arra lehet következtetni, hogy legfőképp a modális jelentésű *való*-k hajlamosak az összetétellel válásra; az első tíz legnagyobb gyakorisággal rendelkező találat (sorrendben): *nyilvánvaló*, *mondanivaló*, *hozzávaló*, *láttnivaló*, *tudnivaló*, *tennivaló*, *örökkévaló*, *alattvaló*, *ennivaló*, *keresnivaló*.

A *való* segédszói használatának sajátos csoportját alkotja a *vmire való nézve* tekintethatározói jelentésvizonyt jelölő szerkezet, amelynek külön tárgyalása

a *nézve* szófaji értékének a szempontjából érdekes az adataink szempontjából. A TESz. szerint a *nézve* névutó és alakítani változatai származékszók, amelyek a *néz* igének *-ve*, *-vén*, *-t* képzővel alakult vagy *-st* elemekkel nyomósított határozói igenevei: *nézve*, *nézvén*, *nézt*, *nézvést*. A névutóvá válása olyan helyzetben történt, amelyben az igenév szórendileg a hozzá kapcsolódó *-ra/-re* ragos határozó, ritkábban *-t* ragos tárgy után következett. KÁROLY SÁNDOR a *vmire nézve* névutós szerkezet történetét tárgyalva megemlíti, hogy már MELIUSznál is előfordult a *vmire való nézve* szerkezet típus 1561-ből (KÁROLY 1953: 461). Adataink között 12 esetben találunk rá példát, néhány közülük:

(30) az egészségre *való nézve*

(31) erre *való nézve* a vezér nagy divánt hirdete

Sajátos csoportot alkot ez a típus abban a tekintetben, hogy rögzült szerkezetben, csak a (*vmire*) *való nézve* formájában találkozunk vele: adataink között nem találunk más lexikai variánsokat tartalmazó példát. E konstrukció létrejöttével kapcsolatban KLEMM történeti mondattanában azt állítja, hogy a *való*-val álló szerkezet a rokon értelmű *arra való tekintettel* szerkezet hatására keletkezett (KLEMM 1928: 245–246). Hasonló módon analógiára utal KERTÉSZ MANÓ is (1914: 192–193). Mindezekből adódóan részint e szerkezet egyedisége, részint a *tekintettel* való analogikus kapcsolata révén merül fel a kérdés a *nézve* szófaji értékére vonatkozóan. Mind a *való* segédszói funkcióban való jelenléte (hiszen nem a ‘létezés’ jelentés aktiválódik, és el is hagyható a szerkezetből), mind a párhuzamba vagy analógiaként állítható szerkezet (*vmire való tekintettel*) alapján arra következtethetünk, hogy (*vmire*) *való nézve* típusában a *nézve* sem nem határozói igenévi, sem névutói szófaji értékben nem áll. Ha a szófajiságból adódó jellegről volna szó, akkor nemcsak ennek az egy szónak a vonatkozásában lenne erre a típusra adatunk, hanem más határozói igenév és névutó esetében is találkoznánk vele, azonban nem találunk ehhez hasonló mondattani környezetben előforduló adatokat. Ebben az esetben inkább arról lehet szó, hogy ebben a szerkezetben a *nézve* alakot sem névutónak, sem igenévnek, hanem elképzelhető, hogy a *tekintettel* mintájára ragos főnévi szerepűnek érezhette a korabeli nyelvérzék, amelyhez a határozói bővítmény (vonzat) a *való* segédszó segítségével kapcsolódott.

Speciális alcsoportot alkotnak azok a szerkezetek, amelyekben a jelzett szóhoz a *való* segédszói funkcióban alapvetően *-talan/-telen* végződésű vagy melléknév + *-en* végű névszót kapcsol. Korpuszunkban négy példamondat tartozik az első, egy a második típusba:

(32) a hajoban. aza szüntelen *való*, rengetés, hánkodás

(33) szerencsetlen *való* hadakozását

(34) a kételen *való* okosságának pedig semmi erdeme nincsen

(35) szüntelen *való* unadalomban,

(36) az ő közönségesen *való* rendelésit meg nem változtattya

A generatív történeti grammatika az ómagyar korra vetítve ugyan jegyzi a jelenséget, de érdemi magyarázatot sajnos nem ad rá: „Megjegyezzük, hogy az ómagyarban olykor a *való* igenév is megjelenik a főnév és módosítója között olyankor, amikor a mai magyar nyelvből kiindulva ezt nem várnánk. A *szüntelen félelem* [...] a mai magyarban *való* nélkül hangzanak természetesen” (DÉKÁNY 2014: 222). Arról van ugyanis szó, hogy ez a típusú szerkezet a nyelvi régiségben nem melléknév + főnév volt, hanem határozóragos névszó + főnév, amelyhez természetes módon szükség volt a *való* jelzősítő funkciójára; ahogy KERTÉSZ MANÓ írja, ez egy „szükségszerű szerkezet” (KERTÉSZ 1914: 98). „Az ide tartozó jelenségek közül bizonyára a legnagyobb mértékben csappantotta meg a *való* használatát a tagadó képzős melléknévek jelzős szerkezetének a fejlődése; az *untalan, hirtelen, mértéktelen* szavak, a mint ismeretes, határozós alakok, a melyekben a *-tal, -tel* a tagadó képző, *-n* pedig a módhatározó ragja; természetes tehát, hogy régi nyelvünk jelzői viszonyban *való*-val kapcsolja őket [...]. De azért már a kódexek korában valóságos melléknéveknek kezdik érezni ezeket a határozókat és azt mondják: *szinetlen nagy keserűséggel sirván*” (KERTÉSZ 1914: 97). A történeti grammatika szerint erre a határozószói használatra a mód- és az állapothatározói funkció jellemző (ahogy példáinkból is ezt látjuk); a kései ómagyar korban a *-talan/-telen* képzős szavak határozószói használata visszaszorul, s a melléknévi erősödik minőségjelzőként (A. MOLNÁR 1992: 926–927). Ezzel együtt a fosztóképzős alakok esetében a melléknévi, határozószói kétszófajúság a mai napig létező jelenség.

4.3 Átmeneti típusok

4.3.1. A modális jelentésű *való*. A kutatás során elkülönítettünk egy 23 elem-ből álló csoportot, amelyet modális jelentésűnek címkéztünk. A modális jelentés elsősorban deontikus jelentésárnnyalatként (vö. KIEFER 2005) jelenik meg, ahol a *való* 'illő, illendő, kellő' jelentésben szerepel a szerkezetben, mindig valamilyen elvárás fogalmaz meg. Azokat az eseteket is idesoroltuk, ahol a deontikusság sokkal absztraktabban jelenik meg: 'jó vmire, szánták vmire' jelentésben, mert itt valamiféle külső elvárásrendszer tárható fel. A szerkezetben a *való* szemantikailag önállósult, kapott egy szemantikai jelentéstöbbletet, amely a kiinduló létigére (*van*) nem jellemző.

Mondatbeli viselkedése alapján a melléknévi igenév és a melléknév határsávján van, de inkább a melléknéviség jellemzőit mutatja. A szerkezet nem alakítható vissza *van* létigés konstrukcióvá, és nem is hagyható ki a szerkezetekből.

A modális jelentésű *való* fő bővítményei a sublatívus esetű névszók, a 23 mondatot tartalmazó csoport 16 tagja *-ra* ragos névszóval alkot szerkezetet:

(37) ez mind arra *valo* volt, hogy a lesre vihessék

(38) de a mi nevetésre *valo*, meg a pápának is izent

A mai magyar nyelvben is roppant gyakori, hogy a *való* sublatívusi névszókkal kollokálódjon, az MNSz2. adatai szerint (a *való* kifejezés előtt közvetlenül előforduló szavakat nézve) az első tíz kollokációból három sublatívus esetű (*arra, mire, vitára*). Mivel az MNSz2. annotálórendszere nem tesz különbséget a segéd- és az alapszófajú homonimák között, ezért szűkebb keresésre nem alkalmas,

de az valószínűsíthető, hogy az *arra* és a *mire* névmások jellemzően a deontikus *való* melléknévvel alkotnak szerkezetet, a *vitára* pedig segédszói *való*-val kerülhet szintaktikai kapcsolatba (l. *vitára való felkészülés*).

A modális *való* bővítményei között előfordulhatnak főnévi igenevek is, amelyek célhatározói szerepben tűnnek fel a szerkezetben:

- (39) tréfás ur volt, az akasztani *valo* ember
 (40) de avezérségen tudni *valo* dolog hogy kap

A fenti példákban a deontikusság egyértelműbben feltárható, az elvárásrendszer (vagy kényszerűség) közvetlenül cselekvésre (*akasztás*, illetve *tudás*) vonatkoztatható. Ez a szerkezet is gyakori a mai magyar nyelvben is, sőt, még tipikusabban kollokálódik; ezt a mintázatot támasztja alá a külön- és egybeírás ingadozása, az összetétellel válás folyamata: *akasztanivaló* vs. *akasztani való* (l. még: *szeretnivaló*, *imádnivaló*, *csapnivaló*, *tennivaló*, *mondanivaló* stb.). A célhatározói jelleg a deontikus modalitással van összefüggésben: 'arra való, hogy felakasztsák / fel kell akasztani' jelentés vezethető le belőle; a *tudni* esetén diszpozíció (l. KIEFER 2005) jelenhet meg.

A harmadik bővítménytípus, amely a modális *való*-hoz kapcsolódhat, a *-hOz* ragos névszók, amelyekre két adat van, illetve egy adat van *-bAn* ragos névszói szerkezetre is:

- (41) hogy mi a szomorú állapotunkhoz *valo* színű köntöst fel vettük
 (42) ekéit, és a földi munkához *valo* eszközt el vitték. és ha
 (43) füstölő, éppen nem a kezekben *valo*. azt a kérdést teszi kéd

A névszók ezekben az esetekben is célhatározói viszonyban állnak a *való*-val, ugyanakkor itt nem tisztán célhatározói jellegről lehet beszélni, hanem egyéb jelentésű határozókkal komplex módon van jelen a célhatározói séma: az „állapothoz való színű köntös”, illetve a „munkához való eszköz” esetében komplex cél- és tekintethatározói viszony tárható fel.

A *-bAn* ragos adatnál azt feltételezzük, hogy nem az inessivusi, hanem illativusi jelleg a megfelelő értelmezés (ti. *nem a kezekbe való*), a mai magyarban is így fejeződik ki a modális jelleg (l. pl. a gyerekmondókát: *gyerek kezébe nem való*).

Összességében a modális *való* szerkezetítípusairól az mondható el, hogy a bővítményei vagy lativusi, azaz közelítő esetűek (ezek közül pedig elsősorban a *-rA* sublativusraggal kollokálódik, de más közelítést kifejező rag is előfordul: *-hOz*, *-bA*); vagy pedig főnévi igenévi típusúak, ahol a deontikusság tisztább formájában fejthető fel, hiszen közvetlenül a cselekvésre vonatkozik az elvárásrendszer.

4.3.2. A segédszó és a létigéből képzett melléknévi igenév átmenete. A fejezet a szófaji átmenetiséggel foglalkozik, ebben a kategóriában a *való* elem nem egyértelműen rendelkezik a melléknévi igenévi, sem a segédszói tulajdonságokkal. A kategóriában jellemzően olyan szerkezetek vannak, ahol a *való* anyagneves komplex állapot- és eredethatározói szerepben álló elemmel áll grammatikai kapcsolatban:

- (44) Minap a cselédek egy vászonból *való* palotát gyujtottak itt meg
 (45) Tetszik, mint egy kis ezüsből *való* hegyecske

Az anyagneves adatok mellett előfordul más típusú eredethatározói jelentéssel bíró határozóragos névszó is a szerkezetben:

- (46) A császári nemből *való* asszonyoknak
 (47) Oly közéről *való* atyafiak ellenkező cselekszik
 (48) aki is egy házból *való* a mi fejedelem asszonyunkkal

A fenti (46) példa egy absztrahált, elvontabb jelentésű anyagnévi jellegű névszót tartalmaz: *nemből való*, a szerkezet grammatikailag is megegyezik az anyagneves típussal, az anyagnevek használatára egyébként is jellemző az elativusi esetrag. A (47) szerkezet delativusi esetragos főnevet tartalmaz, itt már nem lehet az anyagnevekkel rokonítható jelentésről beszélni, de az eredethatározói jelleg szintén megfigyelhető, ahogy a (48) példánál is.

A kategória tehát olyan adatokat tartalmaz, amelyeknél a *való* elem a melléknévi igenévi és segédszói szerep határsávján helyezkedik el. Melléknévi igenévi jellegre utal az, hogy a *van* létigére vezethető vissza a *való* a szerkezetben az anyagneves típusoknál: *a palota vászonból van; a hegyecske ezüsből van*; ugyanakkor összetett jelzöt teremt: *vászonból való, ezüsből való*.

A nem anyagneves eredethatározói jellegű névszós szerkezetek létigés típusra alakíthatósága problémás: *?ő egy házból van a mi fejedelem asszonyunkkal; ?az asszonyok a császári nemből vannak*. A mai nyelvben az a jellemző, hogy a létige helyett állítmányi szerepű *való*-t alkalmazunk: *ő egy házból való a mi fejedelemasszonyunkkal; az asszonyok a császári nemből valóak*. Ebben eltér az anyagneves típusoktól, ahol az állítmányi szerepű *való* nem igazán jellemző: *a hegyecske ezüsből való; a palota vászonból való*.

A *való* tisztán segédszói típusára nem jellemző, hogy visszavezethető a létigés szerkezetre (l. *a feladaton való gondolkodás – *a gondolkodás a feladaton van*), ugyanakkor az összetett jelző mindig egy határozóragos névszóból és a *való* segédszóból áll (LENGYEL 2000: 256–257). A kategória szerkezeteiben szintén minden esetben ragos főnevet követ a *való*. Nagy részük átalakítható hátravetett határozós szerkezetekké (*hegyecske ezüsből, asszonyok a császári nemből*).

Látható tehát, hogy a szerkezetek grammatikai tulajdonságainak egy része alapján a segédszói típushoz lehetne besorolni a bennük előforduló *való* elemet. Ilyen az, hogy a *való* összetett jelzöt alakít ki, és ragos névszókkal kapcsolódik, valamint átalakítható hátravetett jelzős szerkezetekké; de a tulajdonságok másik része alapján melléknévi igenévi jellege is van (létigés szerkezetre alakítás).

5. Összegzés. Elemzésünkben Mikes Kelemen Leveleskönyvének a szókészlete alapján vizsgáltuk a *való* különféle szófaji értékben betöltött szerepeit azért, hogy e szónak a történeti alakulásához nyújtsunk egy olyan időszakból származó metszetet, amikor még a maitól eltérő módon jóval kiterjedtebb volt a használata. Célunk az volt, hogy ezt a gazdagabb, szélesebb alkalmazási területet

úgy vizsgáljuk, hogy egyben átfogó képet adhassunk róla, ezért is választottunk egy adatgazdag szerzői korpuszt hozzá. A *való* főnévi, melléknévi, módosítószói, segédszói, valamint melléknévi igenévi szófaji jellegének a vizsgálata során megállapítottuk, hogy ezeken az egyértelmű szófaji kategóriákon kívül több esetben számolhatunk átmeneti jelenségekkel, azon belül több fokozattal, de ezen túlmenően egyedi szerkesztésmódok grammatikai hátterét is megvilágítottuk. Úgy véljük, munkánk folytatásaként a jövőben érdemes volna hasonló módszertan alkalmazásával a nyelvtörténet korábbi és későbbi időszakait is megvizsgálni, hogy e sajátos szófajtani-szintaktikai természetű szó alakulásáról, változásáról még többet tudhassunk meg, és feltárhassuk a szó valós természetét.

Kulcsszók: szófajttörténet, melléknévi igenév, segédszó, modalitás, közép-magyar kor, korpusznyelvészet.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A főnév. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 127–141.
- CorpGramm. = *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1866.
- CSÜRY BÁLINT 1918. A nyelvi rövidülés főbb esetei. *Magyar Nyelv* 14: 253–257.
- DÉKÁNY ÉVA 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 177–238. <https://doi.org/10.1556/9789630597685>
- DÉR CSILLA ILONA 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- FOKOS DÁVID 1935. Igenévi szerkezeteink magyarázatához. *Magyar Nyelvőr* 64: 55–56.
- GALLASY MAGDOLNA 2003. Mondattörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 483–559.
- GIVÓN, TALMY 1979. *On Understanding Grammar*. Academic Press, New York.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: TNyt. II/2: 506–664.
- HAADER LEA 2003. Mondattani folyamatok következtében létrejött szójelentés-változások. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCH TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 67–73.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1954. A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 50: 419–431.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1991. Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. In: TNyt. I: 676–715.

- R. HUTÁS MAGDOLNA 1995. Az alárendelő szerkezetek. Az igenévi szerkezetek. In: TNyt. II/2: 318–328.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: IMRÉNYI ANDRÁS – KUGLER NÓRA – LADÁNYI MÁRIA – MARKÓ ALEXANDRA – TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–770.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: TNyt. I: 319–351.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: TNyt. II/1: 411–454.
- KÁROLY SÁNDOR 1953. A *nézve* névutó történetéhez. *Magyar Nyelv* 49: 461–463.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10: 3–239.
- KERTÉSZ MANÓ 1914. Finnugor jelzős szerkezetek. *Különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Finnugor Füzetek* 17: 1–101.
- KISS MARGIT 2013. *Mikes-szótár*. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest. <http://mikesszotar.iti.mta.hu>
- KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- LENGYEL KLÁRA 1989. *A határozószói és a határozói igenévi állítmány*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK. Kézirat.
- LENGYEL KLÁRA 1996. Van a magyarban összetett jelző! *Magyar Nyelvőr* 120: 195–208.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 254–258
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 632–661.
- MIKES KELEMEN 1966. *Összes művei*. S. a. r. HOPP LAJOS. Akadémiai, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 1992. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: TNyt. II/1: 911–928.
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- MTSz. = *Magyar Történeti Szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc>
- SZARVAS GÁBOR 1895. Magyartalanságok. *Magyar Nyelvőr* 24: 501–536.
- SWEETSER, EVE E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In: AXMAKER, SHELLEY – JAISSER, ANNIE – SINGMASTER, HELEN eds., *Berkeley Linguistics Society 14. General Session and Parasession on Grammaticalization*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley. 389–405. <https://doi.org/10.3765/bls.v14i0.1774>
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.

New results in the historical analysis of the word *való*

The authors of this paper make an attempt to categorise and separate the various functions of the word *való*, a derived non-finite form of the Hungarian verb of existence *van*. Our main point of view was that of linguistic history. Hence, we studied the diverse occurrences of the word *való* in an 18th-century corpus that includes the material used in this research: Kelemen Mikes's Letters from Turkey. In eighteenth-century Hungarian, the word *való* showed a wider part-of-speech diversity than

it does in the current state of the language. While previous studies mostly focused on the syntactic role of *való*, our categorisation was based on function; thereby we managed to classify the data containing the word *való* by the differences in usage.

Keywords: history of parts of speech, participle, auxiliary participle, modality, Middle Hungarian, corpus linguistics.

KISS MARGIT
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

ROSKÓ MIRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZLÁVICH ESZTER
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Az alapfrekvencia változásának mértéke spontán magyar kijelentő mondatok eső dallamaiban

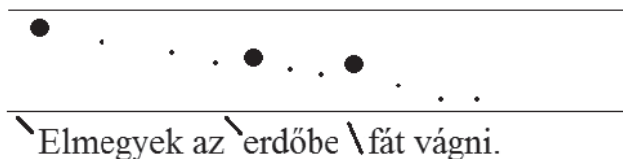
1. Bevezetés. VARGA (1994) alapján a magyar nyelvben É. KISS et al. (2003: 378) tizenegy nyelvtani szereppel rendelkező dallammintát (ún. dallamelemet) különböztet meg, melyek között szerepel három ún. eső jellegű: az eső, a féleső, illetve az eső-emelkedő. Ezeknek vannak egy-, két-, három- vagy többszótagos variánsai, de közös jellemzőjük, hogy az első (hangsúlyos) szótagról nagyobb mértékben csökken a hangmagasság a következőre, mely az egyszótagos dallamvariáns esetében egy szótagon belül valósul meg (VARGA 1994).

A kijelentő mondatokra általában az eső vagy a féleső dallam a jellemző, a különbség a két típus között abban rejlik, hogy az esőnél az utolsó szótag eléri a beszélő hangterjedelmének alsó határát, míg a félesőnél nem. A féleső dallamokkal szemben a befejezettséget az esők érzékeltetik (VARGA 2002). Az eső nem feltétlenül indul a megnyilatkozás első szótagjáról, hiszen az első hangsúlyos szótagot megelőzhetnek hangsúlytalanok is, ezáltal ún. „előkét” képezve (É. KISS et al. 2003: 379, 381). Ugyanakkor spontán beszédben, különösen a nagyobb kognitív erőfeszítést igénylő beszédprodukcióban, illetve kvázimonologikus helyzetekben a folytatás szándékát emelkedő, illetve szökő dallam is jelezheti a kijelentő megnyilatkozásokat (MARKÓ 2012).

A semleges közlések kijelentéseikhez társuló intonációs görbe ábrázolásában jellemzően az első hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés jelenik meg a legradikálisabb dallamcsökkenéssel a többi szótag közt zajló csökkenéshez képest (É. KISS et al. 2003, 1. ábra), míg BENDIK (1999: 107–108) ábrázolásában ez az érzelemmentes meggyőződést tartalmazó kijelentő megnyilatkozások esetén van így.

1. ábra

A kijelentő mondatok intonációjának ábrázolása: féleső dallamok, majd eső dallam, az első hangsúlyos szótagról a következő szótagra a legnagyobb dallamcsökkenéssel a megnyilatkozásokon belül (É. KISS et al. 2003: 379)

Az előke dallama viszonylag alacsony szinttartó vagy lebegő (É. KISS et al. 2003: 379), ez esetben a megnyilatkozás első szótagjáról az első hangsúlyos szótagig emelkedés tapasztalható a semleges kijelentő mondatokban (BENDIK 1999: 107), lásd 2. ábra.

2. ábra

A semleges megnyilatkozások intonációjának ábrázolása (BENDIK 1999:107)

A be széd pro zó di a a leg fon to sabb

A teljes megnyilatkozáson belül, amennyiben egymást követő féleső dallamokat végül egy eső követ, az egymást követő dallamelemek a szubglottális nyomás csökkenése következtében lesodródhatnak, ezáltal fokozottan alacsonyabb szintre kerülnek. Minél több féleső dallam van a mondatban, annál alacsonyabb szintről indulhat és annál laposabb lesz a mondatvégi eső dallam, vagyis annál kisebb lesz benne az esés mértéke, hiszen az alapvonal közelsége miatt kevesebb hely marad az esés realizálására (VARGA 1994: 494–496).

Jelen kutatás kérdése az, hogy több hangsúlyos szótagot tartalmazó spontán megnyilatkozás esetén az eső és féleső dallamokban milyen mértékű esés tapasztalható az első és a második szótag között az utolsó hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés folyamán (az első szótagon az első hangsúlyost értve, az esetleges előke után), illetve ezek milyen mértékben különböznek a dallamtest belsejében található egymás utáni szótagok között jellemző esésektől.

A kérdés megválaszolására egy hatvan adatközlőtől származó háromszáz, minimum háromszótagos megnyilatkozásból álló spontán korpuszt elemeztünk CANTERO–FONT–ROTCHÉS Melodic Analysis of Speech (MAS) standardizációs modellje alapján (2020). Ebben nem csupán az egyes szótagok egymás utáni alaphangfrekvenciáértékét vesszük figyelembe, hanem azok egymáshoz való viszonyát, mert az intonáció változása mint prozódiai jegy csak egy szótag környezetéhez képest értelmezhető jelenség.

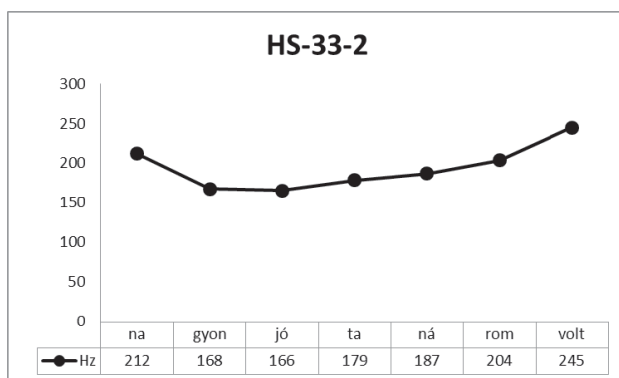
2. A vizsgálat anyaga. Vizsgálati korpuszunkat 60 adatközlő (30 nő és 30 férfi) fejenként 5-5 kijelentő mondata alkotja. Az adatközlők 20–26 év közötti magyar, nemdohányzó diákok vagy egyetemisták, a mintavételezés forrása pedig a BEA adatbázis (GÓSY et al. 2012) összesen 50 óra 33 perces 9 másodperces anyaga. A hanganyag vizsgált részei társalgások, helyenként hosszabb monologikus jellegű beszédfordulókkal. A véletlenszerűen kiválasztott megnyilatkozások semleges, nem fókuszos kijelentő mondatok. A spontán korpusz jellegzetességeiből fakadóan azonban nem minden esetben várható, hogy szintaktikailag jólformált, befejezett mondatokat kapjunk: gyakran a beszélők be nem fejezett, félbeszakított mondatokkal kommunikálnak, esetenként megakadásjelenségekkel, így az is gyakori, hogy a dallamok nem alaphangfrekvencia csökkenéssel, hanem épp növekedéssel érnek véget. Ennek oka az lehet, hogy a beszélő, bár kijelentő mondatot szándékozott formálni, annak nem ért a végére, és a félbeszakadt közlés dallama ehhez idomulva vált emelkedővé. Az esőnek indult, de végül dallamemelkedéssel záruló mondatok másik fő motivációja az is lehet, hogy a beszélő felsorolásnak szánja

gondolatait, és folytatni szándékozik a gondolatmenetet, ezért nem „zár le” még a megnyilatkozás végén a dallam esésével, hanem „lebegő” kontúrt alkalmazva jelzi, hogy még szeretné magánál tartani a szót. Ugyanakkor spontán beszédben az emelkedő dallam még közlészáró helyzetben is gyakori (MARKÓ 2009; idézi HÁMORI–HORVÁTH 2019: 149 is).

A következő ábra egy ilyen példát tartalmaz. A kezdetben féleső dallamot emelkedő dallam követi, így jelezve a beszélő azon szándékát, hogy a gondolatot nem tekinti befejezettnek (a példákban a kódszám jelentése a következő: HS = Hungarian Spontaneous, spontán magyar beszéd; 33 = 33. beszélő; 2 = 2. elemzett megnyilatkozás).

3. ábra

Féleső dallamot követő emelkedés spontán beszédben (saját példa)

3. A vizsgálat módszere. A kutatás CANTERO – FONT-ROTCHÉS (2020) standardizációs intonációelemző modelljén alapul. CANTERO elmélete a spontán mondatokban megfigyelt jelenségekből táplálkozik, és csak a fonetikai valóságot fogadja el az elemzés alapjául, tehát független más nyelvi szintektől. Minden mondat hanglejtését a Praat hangelemző szoftverrel (BOERSMA – WEENINK 2020) vizsgálja, és a kapott eredményeket – minden szótaghoz a hozzátartozó alapfrekvenciaértéket rendelve – standardizálja, hogy a mondatok intonációja (vagyis az alapfrekvenciaértékek egymás utáni váltakozása) összehasonlítható legyen akkor is, ha nem ugyanattól a beszélőtől származnak.

A dallamok standardizálása nem újkeletű módszer az intonáció tudománytörténetében. A dallamkontúrok standardizációját először félhangokkal végezték el az ún. „holland iskolában”, más néven IPO-modellben (l. pl. T’HART et al. 1990, ADRIAENS 1991, BEAUGENDRE 1994 vagy ODÉ – VAN HEUVEN 1994 munkáit). A különbség a MAS-modell és a holland iskola standardizált görbéi között az, hogy a MAS-modell százalékos arányokat használ a standard értékek ábrázolására, ami jobban kezelhető rendszer, mint a félhangok. A standardizált dallamot egy tetszőleges (100%) értékkel kezdődő és minden egyes szótagra rögzített vonal képviseli, amelyet minden szótag esetén az előző szótaghoz viszonyított hangmagassága alapján meghatározott százalék jellemez. Ha a szótag

alacsonyabb alapfrekvenciájú, mint az előző, akkor negatív a százalék, és ha magasabb, akkor pozitív. Bár a MAS-modellt először a spanyol nyelvre alkalmazták (CANTERO et al. 2005; CANTERO–FONT–ROTCHÉS 2007, 2009, 2020; FONT–ROTCHÉS–MATEO 2011), számos vizsgálatot végeztek később a módszerrel más nyelveken is, például a katalánon (FONT–ROTCHÉS 2007, 2008, 2009) vagy a kínain (KAO 2011). Hasonló, százalékalapú standardizált görbéket találunk OLASZY–KOUTNY (2000: 182–183) kutatásaiban is, ott azonban csak a fontosabb dallammozgások százalékos értékét adják meg az előző értékhez képest. A kezdő 100%-os érték pedig esetükben nem teljesen véletlenszerű, hanem a kijelentő mondatok kezdő értékét jelenti, ehhez viszonyítva például az eldöntendő kérdések induló hangmagassága csak 80%.

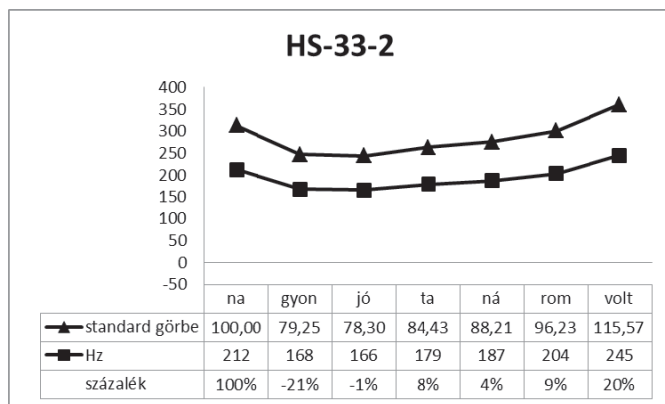
A MAS-módszer lényege, hogy a dallamot egyszerűsítve ábrázoljuk, kiküszöbölve a nem releváns mikromelodikus ingadozásokat, majd standardizáljuk. Tehát az abszolút mért alapfrekvenciaértékek egymáshoz való viszonyával dolgozunk, s ezáltal olyan dallammintázatok írhatók le, amelyek függetlenek az egyes beszélők egyéni jellemzőitől (többek között a jellemző hangfekvésüktől, hiszen egy 100 Herznyi hangmagasság-változás nem érzékelhetően ugyanakkora egy eleve magasabb hangmagasságú gyermek adatközlő és egy mélyebb alapfrekvencián beszélő férfi adatközlő esetében). Egy példával szemléltetve: 100 Herzről 200 Herzre emelkedő dallam esetében a dallamváltozás mértéke 100%-os, míg 200 Herzről 300 Herzre emelkedő dallam esetében ugyanez a 100 Herznyi növekedés már csak 50%-os emelkedést mutat a kiinduló értékhez képest, így percepciójában is különbözik a 100%-os emelkedéstől (FONT–ROTCHÉS 2007: 87).

CANTERO – FONT–ROTCHÉS módszere alapján a magánhangzók közepén mért értékeket kell az alapfrekvencia lejegyzésekor figyelembe venni, kivéve, ha az észlelési küszöbnél nagyobb, 10%-ot meghaladó dallamkiterést tartalmazó magánhangzóról van szó (KASSAI 1998: 213, FONT–ROTCHÉS – MATEO 2011: 1113). Ebben az esetben a magánhangzó szélsőséges alapfrekvencia-értékeit vesszük számításba, így egyetlen szótaghoz több adat is tartozhat. Ezáltal a szótagonként kapott értékek mentén felrajzolható az abszolút értékek dallamíve, mely mentes a mikromelodikus ingadozásoktól, amelyeket a környező zöngés magánhangzók, a háttérzaj és egyéb jelentéktelen dallamingadozások okozhatnak. Ehhez képest ha az első érték helyett a 100-ast vesszük kiindulásnak, és az előző szótaghoz viszonyított esést vagy emelkedést ábrázoljuk százalékokban, kirajzolható a standardizált görbe is. Ez utóbbi már mentes a beszélők idioszinkratikus jellemzőitől, amelyek a dallam általános karakterét nem befolyásolják.

Például, ha a 3. ábrán szereplő „Nagyon jó tanárom volt” megnyilatkozás első szótagjánál mért alapfrekvenciaérték 212 Hz, a másodiknál 168 Hz, akkor az kerekítve 21%-os csökkenést jelent az első és a második szótag közt; ha az első szótaghoz a 100-as számot rendeljük relatív értéként, a másodikhoz a 79 teendő. Az ábrán látható, hogy a mondat intonációjának abszolút értékei ugyanazt a dallamot rajzolják ki, mint a standardizált értékek esetén kapott ábra, de lehetséges a módszer utolsó lépéseként percepciós tesztek alapján korrekciót végezni a standardizált dallamkontúron.

4. ábra

Az eredeti dallam és standardizált változata a „nagyon jó tanárom volt” megnyilatkozás alapján (saját példa)

4. Eredmények. Vizsgálatainkban a következő szempontokat vesszük figyelembe: az első hangsúlyos és az azt követő szótag közötti esés mértékét, az utolsó hangsúlyos szótagról a következőre történő esés mértékét, illetve az összes, ezeken kívüli szótagok közti esés mértékét (ezek közül külön is a hangsúlyos és nem hangsúlyos szótagokról indulókét). Értelemszerűen az első hangsúlyos szótag előtti előke szótagjai közt tapasztalható dallammozgások nem képezik a vizsgálat tárgyát. Ide tartoznak például az elsősorban fatikus funkciójú diskurzusjelölők (*mondjuk, mondom, és hát, tehát*), valamint a határozott és határozatlan névelők. Amennyiben az első és az utolsó hangsúlyos szótag egybeesett (tehát a megnyilatkozásban nem szerepelt egynél több hangsúlyos szótag), ezeket kivettük az elemzésből. Az 1. táblázat ezeket az adatokat tartalmazza. Az elemzés a MAS-modell alkalmazása következtében az ereszkedő, féleső és eső dallamokat nem választja külön. Az alapfrekvencia-csökkenés a féleső és eső dallam első két szótagja között tipikusan nagyobb, mint az ereszkedő dallam első két szótagja között, de ez a különbség az átlagolás során elvész.

1. táblázat

Az egyes szótagok közti dallamváltozás mértéke

		Szótagok száma és százalékos aránya	Dallammozgás átlagos értéke a következő szótagra
Összes első hangsúlyos szótag (mely nem esik egybe az utolsó hangsúlyos szótaggal)		261 (100%)	-5%
ebből	következőre eső	168 (64%)	-12%
	következőre emelkedő	80 (31%)	9%
	következőre szinttartó	13 (5%)	0%

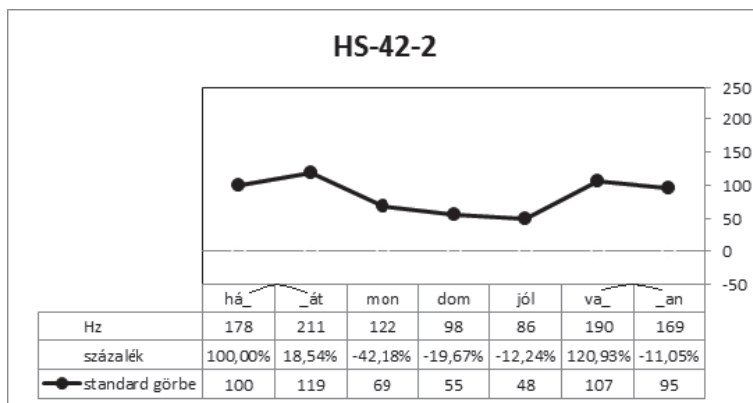
Összes utolsó hangsúlyos szótag (mely nem esik egybe az első hangsúlyos szótaggal, minimum kétszótagos szavakban mérve vagy 10% feletti belső dallammozgás esetén)		191 (100%)	3%
ebből	következőre eső	85 (45%)	-8%
	következőre emelkedő	99 (52%)	11%
	következőre szinttartó	7 (4%)	0%
Összes hangsúlyos szótag (kivéve első és utolsó)		292 (100%)	-2%
ebből	következőre eső	171 (59%)	-9%
	következőre emelkedő	109 (37%)	8%
	következőre szinttartó	12 (4%)	0%
Összes nem hangsúlyos szótag , kivéve előke szegmentumai		1036 (100%)	3%
ebből	következőre eső	418 (40%)	-6%
	következőre emelkedő	567 (55%)	11%
	következőre szinttartó	51 (5%)	0%

A táblázatból látszik, hogy spontán korpuszunkban többségében csak a hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő dallammozgás esetében jellemzőbb az esés, egyébként többségben vannak a szótagok közti dallamemelkedések, és ez az utolsó hangsúlyos szótagról következő dallammozgás esetében is igaz. Ebben a tanulmányban csak a szótagok közti esés mértékére koncentrálnak, tehát amennyiben emelkedő vagy szinttartó dallammozgásokat találunk, az adatokat a további összehasonlításból mellőzzük. Megjegyzendő, hogy míg az első hangsúlyos szótagról induló dallammozgások 31%-a volt emelkedő, addig ez az arány az utolsó hangsúlyos szótagokról már 52%, tehát az esetek kisebb hányadában jellemző a kijelentő mondatokban alapértelmezett esés az utolsó hangsúlyos szótagról. Szinttartó dallamokat csak elenyésző számban találtunk mind a dallamtestben, mind az első vagy utolsó hangsúlyos szótagról indulva.

Amennyiben a megnyilatkozás hangsúlyos szótagra végződött, tehát az esés az adott szótagon belül valósult meg, csak akkor vettünk fel vizsgálandó adatot, ha belső, legalább 10%-ot meghaladó esés volt tapasztalható a szótagon belül (lásd az 5. ábrát).

5. ábra

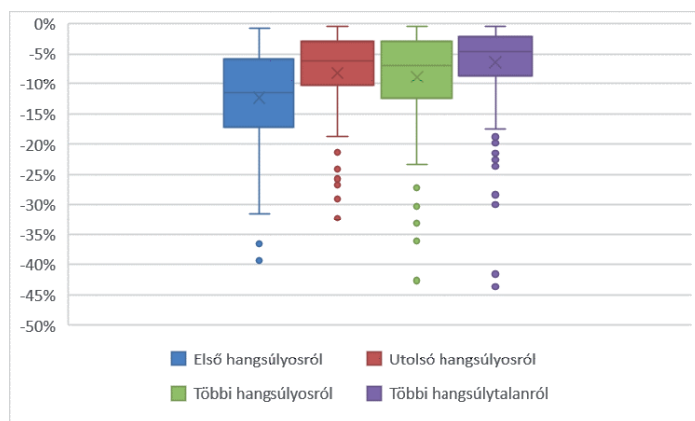
10%-ot meghaladó esés egy szótagon belül az utolsó hangsúlyos szótagon a „Hát mondom jól van” megnyilatkozásban (saját példa)

Mind a négy vizsgált esetben, tehát az első hangsúlyos szótagról a következőre, az utolsó hangsúlyos szótagról a következőre, és az összes többi szótag közt (külön lebontva a hangsúlyos és nem hangsúlyos szótagokra) az látható, hogy az esés átlagos mértéke alig különbözik (-12%, -8%, -9%, -6%, lásd 6. ábra).

6. ábra

A dallam esésének mértéke egyes szótagok között

A négy értéket párosával összehasonlítva azt láthatjuk, az első hangsúlyos szótagról történő csökkenés szignifikánsan különbözik mind a többi hangsúlytalan szótagok közt tapasztalható esések, mind az utolsó hangsúlyos szótagról történő esés mértékétől. Szignifikáns a különbség továbbá az összes hangsúlyos szótagot követő esés és az összes hangsúlytalan szótagot követő esés összehasonlításakor ($p < 0,05$; a táblázat SPSS-ben végzett Mann–Whitney-teszt eredményeit mutatja).

2. táblázat

Az egyes szótagok közti dallamváltozás mértékének összevetése

Összehasonlított adatok	M-Wh. U	Z	p
Az első hangsúlyos szótagról és az utolsó hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	4663,00	-4,505	< 0,05
Az első hangsúlyos szótagról és az az összes (kivéve első és utolsó) hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	10029,00	-4,805	< 0,05
Az első hangsúlyos szótagról és az összes hangsúlytalan szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	17716,00	-9,386	< 0,05
Az utolsó hangsúlyos szótagról és az az összes (kivéve első és utolsó) hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	6874,50	-0,704	> 0,05
Az utolsó hangsúlyos szótagról és az az összes hangsúlytalan szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	15224,0	-2,08	< 0,05
Az összes (kivéve első és utolsó) hangsúlyos és az összes hangsúlytalan szótagról a következő szótagra történő esés mértéke	28660,00	-3,776	< 0,05

Összességében elmondható, hogy markáns különbséget az első hangsúlyos szótag és az azt követő szótag közti esés mutat, valamint a hangsúlyos szótagokról történő esés mértéke szignifikánsan különbözik a hangsúlytalan szótagokról történő esésekhez képest. Az utolsó hangsúlyos szótagról történő esés azonban csak a hangsúlytalan szótagokról történő esésekhez képest különbözik, a többi hangsúlyos (kivéve első) szótagról induló eséshez képest nem.

4. Következtetések. Tanulmányomban a magyar spontán kijelentő mondatok eső dallamaiban vizsgáltam a szótagok közt megvalósuló esés mértékét. Korábbi sematikus dallamábrázolások és szakirodalmi hivatkozások alapján az volt várható, hogy az első hangsúlyos és a rákövetkező szótag között tapasztalható majd egy nagyobb mértékű esés a többi szótag közöttihez viszonyítva. A kutatás kérdése ennek a különbségnek a mértéke volt.

Az eredmények alapján az első hangsúlyos szótagról a következő szótagra történő esés jellemzően a legnagyobb, a többi esés közt szignifikáns statisztikai különbséget nem tudunk korpuszunkban kimutatni. Azt is láthattuk, a hangsúlyos szótagokról történő esés mértéke nagyobb a hangsúlytalan szótagokról történő esések mértékéhez képest. Az utolsó hangsúlyos szótagról történő esés viszont csak a hangsúlytalan szótagokról tapasztalható esésekhez képest szignifikánsan nagyobb. Arra következtethetünk mindezekből, hogy spontán beszédben feltehetően nagyon gyakori az eső helyett féleső dallamokat indítani az utolsó hangsúlyos szótagról is. Ennek oka az lehet, hogy spontán beszédben, különösen a társalgásban a beszélők vélhetően ritkábban zárják kategorikusan megnyilatkozásaikat, és jelzik beszélgetőpartnerük felé, hogy folytatják a gondolatmenetet.

A jövőben érdemes volna percepciós tesztekkel igazolni, hogy az első hangsúlyos szótagról eső dallam mértéke és a többi szótag közt hallható esések különbsége a hallgatók számára is érzékelhető-e. További kutatások végezhetőek a dallamkezdő „előke” intonációjával kapcsolatban, ugyanis a korpuszunk alapján ezek a szegmentumok nem mindig helyezkednek el tonálisan alacsonyabban, mint az első hangsúlyos szótag. Hasznos figyelmet fordítani a kontúrzáró hangsúlyos szótagokról induló dallammozgásokra is, ezek ugyanis az esetek többségében nem eső dallamok. Ugyanakkor itt is szükség lehet percepciós tesztekre azzal a céllal, hogy feltérképezzük, mekkora dallammozgás esetén érzékelik a hallgatók a dallam emelkedését a megnyilatkozás végén. A kapott eredmények fontosak lehetnek a magyar mint idegen nyelv tanításában, különösképpen a dallamszintézisen alapuló digitális nyelvoktató alkalmazásokban.

Kulcsszó: hanglejtés, standardizáció, eső dallam, kijelentő megnyilatkozás, spontán beszéd.

Hivatkozott irodalom

- ADRIAENS, LÉON MARIE HENRI 1991. *Ein Modell deutscher Intonation. Eine experimentell-phonetische Untersuchung nach den perceptiv relevanten Grundfrequenzänderungen in vorgelesenem Text*. Doctoral dissertation. Technological University of Eindhoven, Eindhoven.
- BEAUGENDRE, FRÉDÉRIC 1994. *Une étude perceptive de l'intonation du français*. Doctoral dissertation. Paris-Sud University, Orsay.
- BENDIK JÓZSEF 1999. A beszédprozódia helye a szinkrontolmácsolásban. *Fordítástudomány* 1/1: 100–113.
- BOERSMA, PAUL – WEENINK, DAVID 2020. *Praat: doing phonetics by computer* [Számítógépes program]. Version 6.1.16. <http://www.praat.org> (2020. 05. 10)
- CANTERO SERENA, FRANCISCO JOSÉ – FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2007. Entonación del español peninsular en habla espontánea: patrones melódicos y márgenes de dispersión. *Moenia* 13: 69–92.
- CANTERO SERENA, FRANCISCO JOSÉ – FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2009. Protocolo para el análisis melódico del habla. *Estudios de Fonética Experimental* 18: 17–32.
- CANTERO SERENA, FRANCISCO JOSÉ – FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2020. Melodic Analysis of Speech (MAS). Phonetics of Intonation. In: ABASOLO, JUAN – DE PABLO, IRATI – ENSUNZA, ARIANE eds. *Contributions on education*. Universidad del País Vasco, Bilbao. 20–47.
- CANTERO SERENA, FRANCISCO JOSÉ – RAÚL, ALFONSO – BARTOLÍ, MARTA – CORRALES, ANNA – VIDAL, MARIBEL 2005. Rasgos melódicos de énfasis en español. *Phonica* 1: 1–40.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER. 2003. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FONT-ROTCHÉS, DOLORS – MATEO RUIZ, MIGUEL 2011. Absolute interrogatives in Spanish: a new melodic pattern. In: *Actas do VII Congresso Internacional da ABRALIN*. Associação Brasileira de Lingüística, Curitiba. 1111–1125.

- FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2007. *L'entonació del català. Biblioteca Milà i Fontanals* 53. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2008. Els patrons entonatius de les interrogatives absolutes del català central. *Llengua i Literatura* 19: 299–329.
- FONT-ROTCHÉS, DOLORS 2009. Les interrogatives pronominals del català central. Anàlisi melòdica i patrons entonatius. *Els Marges. Revista de llengua i literatura* 87: 41–64.
- GÓSY MÁRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA – GRÁCZI TEKLA ETELKA – BEKE ANDRÁS – NEUBERGER TILDA – NIKLÉCZY PÉTER 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–24.
- HÁMORI ÁGNES – HORVÁTH VIKTÓRIA 2019. Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban (pilot study). *Beszédkutatás* 2019: 134–153.
- KAO, WEI-LI. 2011. *La entonación de enunciados declarativos e interrogativos en chino mandarín hablado por taiwaneses*. Master's Thesis. Laboratori de Fonètica Aplicada de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MARKÓ ALEXANDRA 2009. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009: 88–106.
- MARKÓ ALEXANDRA 2012. Vélemények és tények egy magyar hanglejtésformáról. *Anyanyelv-pedagógia* 2012/3. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=400> (2022. 05. 11.)
- ODÉ, CECILIA, – VAN HEUVEN, VINCENT J. 1994. *Experimental studies of Indonesian prosody*. Dep. of Languages and Cultures of Southeast Asia and Oceania, University of Leiden, Leiden.
- OLASZY GÁBOR – KOUTNY ILONA 2001. Intonation of Hungarian Questions and their prediction from text. In: PUPPEL, STANISLAW – DEMENKO, GRAŻYNA eds. *Prosody 2000, Speech recognition and synthesis*. Faculty of Modern Languages and Literature, Adam Mickiewicz University, Poznań. 179–196.
- T'HART, JOHAN – COLLIER, RENÉ – COHEN, ABRAHAM 1990. *A perceptual study of intonation. An experimental-phonetic approach to speech melody*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627743>
- VARGA LÁSZLÓ 1994. A hanglejtés. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 468–549.
- VARGA LÁSZLÓ 2002. *Intonation and Stress: Evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9780230505827>

The proportion of F0 changes in the falling contours of Hungarian spontaneous declarative utterances

The aim of the study is to analyse which position presents the most radical tonal movement among the full falling and half falling melodies in declarative utterances of Hungarian spontaneous speech. In this research, 300 declarative utterances from 60 non-smoking young Hungarian adults were analysed, based on the Melodic Analysis of Speech model by Cantero & Font-Rotchés, the central element of which is melody standardization. According to the results, as also seen in data

from previous literature, the fall from the first stressed syllable to the next syllable is more significant than in the case of the tonal movements between other syllables; the fall is more prominent from other stressed syllables to the next syllable than from unstressed syllables, but from the last stressed syllable to the next syllable this fall is not significantly larger. Results also reveal that in spontaneous speech the proportion of certain sustained melodies (rising and level) at the end of the sentence can exceed even the proportion of the falling ones.

Keywords: intonation, standardization, falling melody, declarative utterances, spontaneous speech.

BADITZNÉ PÁLVÖLGYI KATA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Tegezés és magázás a globális kommunikációs gyakorlatban

Esettanulmány különböző nyelvkultúrák IKEA-katalógusai alapján*

1. rész

1. Bevezetés. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az egyes szám második személyű tegező formát hogyan fordítják különböző nyelvekre az IKEA áruházlánc katalógusaiban. Az IKEA márkanévhez közismerten kapcsolódik a vásárlók tegezése (vö. FENNIS–WIEBENGA 2012): a vállalat még azokban az országokban is sokszor ragaszkodik e gyakorlathoz, amelyekben ez szembe megy a társadalomban elfogadott általános nyelvhasználati szokásokkal és stilisztikai normákkal. Az IKEA azért tette a tegezést (NORRBY–HAJEK 2011) a védjegye részévé, mert a skandináv kultúrákban a tegezést pozitív, egalista értékekhez kapcsolják (HELLAN–PLATZACK 1999; NORRBY–WIDE–NILSSON–LINDSTRÖM 2015). Az IKEA-katalógusok fordítási megoldásait vizsgálva viszont a cég sztereotipikus tegező irányelvétől való említésre méltó eltéréseket is találtunk: a katalógusok fordításai nem mindig használják egységesen tegezést. Vizsgálataink során nemcsak a tegezés fordításait tanulmányoztuk, hanem azt is, hogy a nyelvhasználók értékelése szerint ezek a fordítások mennyire helytállóak és elfogadhatók. Tanulmányunkkal azt kívánjuk demonstrálni, hogy az olyan, látszólag „egyszerű” kifejezések, mint az egyes szám második személy megszólításformái fordításának tanulmányozásával betekintést nyerhetünk a kultúrák közti nyelvhasználati különbségekbe, illetve a tágabb fordításpragmatikába is.

A globalizáció szerepét számos nézőpontból vizsgálták, beleértve globalizáció és az angol mint *lingua franca* szerepét (l. pl. HOUSE 2003; PHILLIPSON 2008), a globalizált nyelvtanítást (BYRAM–PARMENTER 2012), a globális viselkedésmódokat (DÖRNYEI–CSIZÉR–NÉMETH 2006), illetve a globalizáció hatását a nyelvi változásra (MEYERHOFF–NIEDZIELSKI 2003). A jelentős figyelem ellenére viszonylag kevés kutatás foglalkozott azzal, hogy milyen hatással van a globalizáció a nyelvi formák fordítására. Noha több kutató tanulmányozta a globalizáció pragmatikáját

* Tanulmányunk eredetileg angolul, a *Journal of Pragmatics* című folyóiratban jelent meg 2020-ban (JULIANE HOUSE – DÁNIEL Z. KÁDÁR 2020. T/V pronouns in global communication practices: The case of IKEA catalogues across linguacultures. *Journal of Pragmatics* 161: 1–15). A javított, kiegészített és a magyar közönség számára átdolgozott változat APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN közreműködésének eredményeként jött létre. A szerzők ezúton fejezik ki köszönetüket az anonim bírálóknak konstruktív, hasznos észrevételeikért. Az írásban ennek ellenére előforduló hibákért a szerzők vállalják a felelősséget. A cikk a Nemzeti Kutatási, Fejlesztés és Innovációs Hivatal támogatásával készült (NKFIFH 132969). JULIANE HOUSE magyarországi kutatását az MTA Lendület Kutatói Ösztöndíja (LP 2017/5) és a Magyar Tudományos Akadémia Kiemelt Vendégkutatói Ösztöndíja biztosította. APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Kínai Tanszékének vezetőjeként vett részt a munkában.

(l. pl. GARCÉS-CONEJOS BLITVICH 2018; PERELMUTTER 2018; VLADIMIROU–HOUSE 2018), a globális fordítási megoldásoknak kevés figyelmet szenteltek a korábbi kutatások (az egyik kivétel HOUSE 2017).

Tanulmányunkban e hiányt igyekszünk betölteni, mivel többek között azt vizsgáljuk, hogy egy adott nyelvkultúrában mennyire elfogadottak a vizsgált fordítási megoldások. E mikroszintű vizsgálat különösen érdekes a nyelv- és globalizációkutatás szempontjából. A nyelvészet egyik kulcsterületének számító kritikai diskurzuselemzés (*Critical Discourse Analysis*) képviselői elemezték a globalizáció hatásait a különböző helyi nyelvekre, piacokra, társadalmi hierarchiákra és politikai rendszerekre (pl. COUPLAND 2003; FAIRCLOUGH 2006; BLOMMAERT 2010; PHILLIPSON 2008; PENNYCOOK 2009). Noha néhány korábbi kutatás (l. pl. COUPLAND ed. 2010; SIFIANOU 2010) foglalkozott a globalizáció nyelvhasználatra gyakorolt hatásának mikroszintű pragmatikai elemzésével, a terület korábbi kutatásainak nagy része a makroszintet vizsgálta. Meggyőződésünk szerint a globalizáció pragmatikájának a miénkhez hasonló mikroszintű kutatása szükséges ahhoz, hogy elkerüljük az általánosítás hibáját a globalizáció nyelvhasználatra gyakorolt hatásával kapcsolatban.

Cikkünkben a „nyelvkultúra” (*linguaculture*) szót használjuk, hogy jelezzük, kutatásunk a nemzetközi kontextus nyelvkultúrával kapcsolatos összefüggéseire fókuszál (vö. RISAGER 2014). Ez a kifejezés mára általánossá vált a fordítással kapcsolatos tanulmányokban (l. pl. HOUSE 2016).

2. Az esettanulmány

2.1. Megközelítésünk és céljaink. Kutatásunk a globális kommunikációs fordítási megoldások induktív, korpuszalapú összehasonlító pragmatikai megközelítésére épül. Megvizsgáljuk, milyen hatással van a globális kommunikáció olyan (meta)pragmatikailag fontos kifejezésekre, mint a T és V formák grammatikalizálódott elkülönülése.¹

Megközelítésünk alapja az a feltételezés, hogy minden nyelvkultúrában vannak standard szituációkhoz kapcsolódó kifejezések (KADÁR–HOUSE 2020a, 2020b). HOUSE megállapítása szerint (1989: 115): „A standard szituáció fogalmába beletartoznak a résztvevők társadalmi szerephez kötődő, meglehetősen határozott elvárásai és megfigyelései is.” Mind az intézményes, mind a nemintézményes standard szituációkban a nyelvhasználóknak rögzült elvárásaik vannak a (pragmatikai) jogokkal és kötelességekkel, valamint az ezekhez kapcsolódó, konvencionális nyelvhasználattal kapcsolatban. Pragmatikai értelemben gyakran a konvencionálizált, pragmatikailag fontos kifejezések és grammatikai lehetőségek, mint például a T és V formák utalnak arra, hogy a nyelvhasználók tudatában vannak az adott kontextushoz kapcsolódó standard beszédhelyzet sémáinak és elvárásainak. Emiatt, ha a nyelvhasználat eltér a megszokott formától egy standard szituációban – például a pragmatikailag fontos kifejezéseket nem az elvárások szerint használjuk –, e változás figyelmet és ennek megfelelő érzéseket vált ki.

¹ A „(meta)pragmatikai fontosság” fogalma arra a tényre utal, hogy a kifejezések, amelyekre fókuszálunk, nemcsak pragmatikai szempontból jelentősek, de a nyelvhasználatról szóló diskurzus szempontjából is fontosak.

A pragmatikailag fontos és széles körben használt kifejezések különösen hasznosak a fordítási megoldások és a fordítási hibák tanulmányozásakor a globális kommunikációban (l. BAUMGARTEN–HOUSE 2010). Vegyük például az angol *please* ('kérem') kifejezést és fordítási megfeleltetéseit a szolgáltatóiparban. Mint arra korábbi kutatásunkban rámutattuk (KÁDÁR–HOUSE 2020a), ez a jellegzetes, pragmatikailag fontos kifejezés számos nyelvkultúra szolgáltatóiparában megjelent. Kína esete kitűnő példa arra, hogy e kifejezés hogyan befolyásolta a nem angol nyelvű országok nyelvkultúráját. Kínában a *please* pragmatikai megfelelője a *qing* 请 szó, amelyet a közelmúltig viszonylag ritkán használtak a szolgáltatók, és csak nemrég vált gyakorivá a globalizáció és az angol nyelvi hatására.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az egyes szám második személyű tegező/magázó formák a marketinganyagokban lokalizált, vagyis honosított (HOUSE 2015) formákban jelennek-e meg. A honosítás ez esetben azt jelenti, hogy az eredeti szöveget úgynevezett „kulturális szűrő” segítségével a nyelvkultúra normáihoz alakítják-e a fordítók. Különösen érdekes kérdés, hogy tetten érhető-e ilyen kulturális szűrő a jelen tanulmányban vizsgált IKEA-katalógusokban a cég tegező irányelve ellenére, vagyis hogy a katalógusok szövegét hozzáigazítják-e az adott nyelvkultúra normáihoz (l. a 3.3. részt). A vizsgálat további kérdései: amennyiben található kulturális szűrő a különböző nyelvkultúrákat képviselő IKEA-katalógusokban, hogyan jellemezhetők ezek? Hogyan értékeli a helyi beszélők közössége az adott kulturális szűrést? Jelen tanulmányunkban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat (l. még a 2.3. részt).

2.2. Tegezés/magázás: A szakirodalom áttekintése. Ahhoz, hogy a cikkben ismertetett módszert elhelyezzük a tudományos szakirodalomban, először röviden át kell tekintenünk a tegező/magázó, avagy T és V formákról szóló korábbi kutatásokat.

Sok nyelvben léteznek formális (V, vö. latin *vos* 'ön') és informális (T, vö. latin *tu* 'te') névmások, és szintén sok nyelvben több mint kétféle egyes szám második személyű névmás található (BRAUN 1988 *passim*). Még az olyan nyelvek esetében is, ahol nincsenek a szó szoros értelmében vett névmásformák – mint a japán vagy a koreai –, pragmatikai normák szabályozzák a kvázi egyes szám második személyű névmási formákat. E normák általában formális és informális jellegük alapján kezelik a (kvázi-)névmásokat (LEE–YONEZAWA 2008).²

A tegező/magázó formák remek példái a pragmatikai szempontból jelentős kifejezéseknek, mivel a standard szituációban való, a szokásostól eltérő használatuk (erős) érzéseket válthat ki. Ennek oka az, hogy e kifejezések használata pragmatikai jogokkal és kötelezettségekkel kapcsolódik össze. Tehát, amikor egy nyelvhasználó tegező vagy magázó alakot használ, információt ad a beszélő és a hallgató kilétéről és helyéről, és ha e formát máshogy használja, mint az elvárt, a másik fél automatikus következtetéseket von(hat) le e használatból.

² Szeretnénk megköszönni LUCIEN BROWN visszajelzését, aki megjegyezte, hogy talán helyénvalóbb (a tiszteletadás szintje helyett) a formalitás szintjét figyelni, ha szeretnénk megragadni a kvázi-névmások közti különbséget az udvariassági formulákban gazdag nyelvekben. Ha a tiszteletet is bevonjuk tényezőként az elemzésünkbe, az összetettebb variációs típusokat eredményez, amelyek elemzése meghaladja ennek a cikknek a lehetőségeit.

A tegező/magázó névmásokról szóló korábbi tanulmányok sokat köszönhetnek BROWN és GILMAN (1960) klasszikus munkájának, amelyben megalkották a „hatalom és szolidaritás névmásai” fogalmát. A szerzőpáros rámutatott, hogy a társadalmi kapcsolatokat különleges módon határozza meg a T vagy V forma használata: a tegezés a beszélők közti szolidaritásra és közeli kapcsolatra utal, míg a magázás hatalmat, felsőbbrendűséget jelez. Munkájuk legalaposabb korai kritikusaik egyike, KENDALL (1981) ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy egyazon névmásforma különféle jelentéseket kaphat kontextustól függően, és hangsúlyozta, hogy bármilyen konvencionális jelentést lehet úgy változtatni, hogy új jelentést kapjon. A névmási formák például kreatívan használva humort és szarkazmust is kifejezhetnek.

Később, elsősorban a megszólításokkal foglalkozó kutatások azt hangsúlyozták, hogy a tegező forma használata „képesse teszi a beszélőt egyszerre általánosítani és egyénivé formálni” (BOLINGER 1979: 207). BOLINGER különbségtétele a tegező forma „személytelen” és „személyes” használata között különösen fontos a tanulmányunk szempontjából. BOLINGER megjegyzi (1979: 205), hogy a személyes és személytelen tegező forma használati módjai közti pragmatikai kapcsolat bonyolult lehet: „Minél alaposabban vizsgáljuk az angolban a személytelen you-t, annál személyesebbnek tűnik. Ha olyan pozícióról van szó, amelybe a beszélő nehezen tud belehelyezkedni, a you használata rendkívül összetetté válik.”

Sokan foglalkoztak azzal a feltételezéssel, hogy bizonyos nyelvekben a tegező formát nemcsak megszólításra lehet használni speciális megszólítottak esetében, hanem a tegező forma személytelen használatával általános információk közlésére is (BIQ 1991; KAMIO 2001; STIRLING–MANDERSON 2011; HELMBRECHT 2015; GAST–DERINGER–HAAS–RUDOLF 2015; HOGEWEG – DE HOOP 2015; IGAAB–TARRAD 2019). Tipikus példája az ilyen nyelvhasználatnak a reklámokban használt tegezés (pl. „Te is lehetsz sikeres, ha termékünket használod”). A szövegek természetéből kiindulva valószínű, hogy az adataink alapjául szolgáló, különböző nyelvű IKEA-katalógusokban is felbukkan ez a fajta személytelen névmáshasználat. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden nyelvkultúra teszi lehetővé a tegező névmás személytelen használatát, amint azt KITAGAWA–LEHRER fontos tanulmánya is szemlélteti (1990: 753): „Bár széles körben elterjedt az egyes szám második személyű személyes névmás személytelen használata, ezt nem minden nyelv teszi lehetővé. [...] Az egyes szám második személyű személyes névmás személytelen használata csak olyan nyelvekben lehetséges, ahol kicsi és zárt a személyesnévmás-készlet. Így a kínai és az angol is azon nyelvek közé tartozik, amelyek valószínűleg élnek az egyes szám második személyű névmás személytelen használatával, mivel mindkét nyelv kevés személyes névmással rendelkezik. Ugyanakkor ez nem vonatkozik az olyan nyelvekre, mint a japán és a koreai, mivel ezekben nincs egyértelműen definiált, kevés elemből álló személyesnévmás-készlet.” Bár abban egyetértünk KITAGAWA–LEHRER megállapításával, hogy a japánban (és a koreaiiban) nincsenek szigorú értelemben vett névmások, ezekben a nyelvekben is számos pragmatikai megoldás létezik arra, hogy

a hallgatót, illetve befogadót személyes és személytelen módokon, kvázi-névmási formák segítségével megszólítsuk.³

Ismereteink szerint eddig senki sem vizsgálta a T/V formák használatát az IKEA-katalógusok fordításaiban. A korábbi, IKEA-val kapcsolatos tanulmányok leginkább e multinacionális cég marketingstratégiáival foglalkoznak, és azt hangsúlyozzák, miként népszerűsíti az IKEA a svéd vállalati kultúrát (EDVARDS-SON–ENQUIST 2002; ARRIGO 2005; JONSSON 2007; JUNGBLUTH 2008; RASK–KORSGAARD–LAURING 2010; NORRBY–HAJEK 2011). Noha megjelent néhány disszertáció, amelyek különböző nyelvű IKEA-katalógusokat hasonlítanak össze (BLANCKE 2007; TESINK 2016; LATHIFATUL 2018), ám ezek az írások nem elemezték részletesen a tegezés stratégiájának különböző fordítási lehetőségeit, illetve a tegező forma használatát.

2.3. Módszertan. Cikkünkben kettős kutatási megközelítést alkalmazunk. Először megvizsgáljuk, hogy a vizsgált IKEA-katalógusok miként alkalmazzák a tegező/magázó formákat és azok megfelelőit (részletekért l. a 2.4. részt). Ezen elemzés rávilágít arra, hogy az IKEA-katalógusokban szereplő egyes szám második személyű, tegező közlések tükrözi-e az IKEA már említett tegező irányelvét. Másodszor megvizsgáljuk, hogy a nyelvhasználók mennyire érzik helyénvalónak a katalógusok lefordított változataiban a második személyű formák használatát: anyanyelvi beszélőkkel készített interjúk adatait foglaljuk össze, amelyeket egy adott nyelvre lefordított katalógus anyanyelvi beszélőivel készítettünk.

Az első megközelítés során a T/V formák használatát összehasonlítjuk a katalógus angol verziójával. Ez utóbbi „alapszöveggént” szolgál az összes fordítás számára (vö. HOUSE 2015). Az IKEA összesen 38 nyelven publikálja az angol alapszöveg alapján lefordított katalógusait.

Az „alapszöveget” az IKEA svéd központja készíti, és ebben a változatban a *you* névmást használják. Az angol *you*, noha nyelvtörténeti szempontból magázásra vezethető vissza, mai használata szempontjából se nem tegező, se nem magázó. Az IKEA tegező irányelvének ismeretében azonban sokkal valószínűbb, hogy T-nek, és nem V-nek kell értelmezni. Az IKEA-katalógusok tipikusan kontrasztív korpuszt képviselnek, tehát segítségével párhuzamosan vizsgálhatjuk a korpuszban előforduló összes névmásformát. E kontrasztív jelleg különösen fontos, mivel segít abban, hogy összehasonlító módon tanulmányozzunk T/V formákat használó nyelveket olyan más nyelvekkel együtt, mint a japán (l. a 2.2. részt). Éppen ebből az okból vizsgálatunkban egyaránt szerepelnek olyan T/V IKEA-katalógusok, mint a német és a kínai, és olyanok is, mint a japán IKEA-katalógus: míg az előbbieket vizsgálata a személyes névmások használatába nyújt betekintést, az utóbbiak a kvázi-névmások vizsgálata szempontjából releváns. Mint látni fogjuk, a személyes megszólításnál a japán katalógus az *okyaku-sama* お客様 (‘látogató’, a. m. ‘tisztelt ügyfél’) udvariassági formulát használja más udvariassági formulákkal együtt (l. a 3. részt), míg a személytelen használatra az *anata* あなた (‘te’) formát alkalmazza, amely udvarias kvázi-névmás. Fontos, hogy az *anata*-t

³ Megjegyezzük, hogy a tanulmányban csak az egyes szám második személyű névmási formákra fókuszálunk, és nem vizsgáljuk az egyéb személytelen névmási formákat, amelyek sok nyelvben megtalálhatók.

Japánban nemigen használják személyes szolgáltatásnyújtásnál, de előfordulhat nyilvános bejelentésekben és írott műfajokban (vö. WETZEL 2010).

Tanulmányunkban nemcsak az IKEA-katalógusokban használt egyes szám második személyű névmásokat hasonlítjuk össze, de összehasonlító pragmatikai elemzést is végzünk arról, hogyan használják ezeket a személyesnévmás-formákat a katalógusok alábbi két fő szakaszában: 1. az „általános termékleírás”-ban és 2. a „vásárlói útmutató”-ban. Ezek a szakaszok eltérő standard szituációkat képviselnek, eltérő jogokkal és köteleességekkel (l. 2.1. rész), és így a T/V használat vonatkozásában eltérő elvárásokkal.

Feltételezzük, hogy a „termékleírás” hangvétele személytelen, tehát ha itt T formát alkalmaznak az IKEA irányelve szerint, annak inkább általános, semmint személyes jellege van. Ezzel összehasonlítva a második rész – ahol az IKEA arról tájékoztatja az ügyfelet, hogyan vásárolhatja meg a terméket – személyes, tehát közvetlenül a vásárlót szólítja meg.

Ami a második elemzésünket illeti, az alábbi nyelvkultúrák mindegyikéből 8-8 anyanyelvi nyelvhasználóval készítettünk interjút: standard (mandarin) kínai, hongkongi mandarin, japán, magyar és német (vö. 2.4. rész). Interjúalanyaink mindannyian egyetemi végzettséggel rendelkező női nyelvhasználók voltak. Összesen 40 interjút végeztünk, hogy megvizsgáljuk, interjúalanyaink mennyire érzik helyénvalónak a lefordított IKEA-katalógusokban használt T/V formákat (erről az interjú-kérdőívről l. HOUSE 2018). A vizsgált nyelvkultúrákat egyrészt praktikus okokból választottuk, másrészt azért, mert az IKEA-katalógusok T/V fordítási preferenciája szempontjából egy széles spektrumot képviselnek (l. a 3.1. részt).

Az egyes nyelvcsoportok 8 interjúalanyát 2 korcsoportra osztottuk (4-4 interjúalanyra): 1. korcsoport: 18–35 éves; 2. korcsoport: 36–65 éves. Azért döntöttünk a korcsoport szerinti felosztás mellett, hogy kiderüljön, van-e ezek mentén megfigyelhető különbség a fordítási megoldások megítélésében. Az interjúk során alanyainknak részleteket mutattunk a katalógusokból az anyanyelvükön. Ezután főleg strukturált interjúkat folytattunk, egyenként 4 kérdést feltéve. Nemcsak a T/V választás helyeslése vagy elutasítása érdekelt bennünket, hanem a T/V használatával kapcsolatos, az adott interjúalany nyelvkultúrájában megfigyelhető helyi normák is (részletekért l. a 3.3. részt). Noha a rendelkezésünkre álló korpusz mérete miatt nem állítjuk, hogy eredményeink reprezentatív jellegűek volnának, mégis úgy véljük, hogy az ilyen jellegű interjúk jelentősen gazdagíthatják a korpuszban alkalmazott fordítási megoldások, valamint e megoldások és a helyi normák közti kapcsolat értelmezését és értékelését, amelyek nyomán további, már a teljes nyelvkultúrára vonatkozó vizsgálatokat is el lehet végezni a jövőben

2.4. Korpusz. A kutatásunk két korpuszrészre épül: IKEA-katalógusok és interjúk. Az első korpuszt 2019-es IKEA-katalógusok alkotják az alábbi nyelveken: a) hongkongi mandarin kínai; b) belga (belgiumi francia/vallon és belgiumi holland/flamand); c) standard kínai (mandarin); d) japán; e) holland; f) német; g) magyar. Fontos megjegyezni, hogy a hongkongi katalógus mandarin nyelvű annak ellenére, hogy Hongkongban a legtöbben kantoniuul beszélnek. A beszélt változattal ellentétben az írásos kantoni nagyon hasonlít a mandarinra, és a legtöbb vállalat (köztük az IKEA is) írott mandarint használ a reklámányaiban.

A második korpusz 40, átlagosan 15 perc hosszú interjú anyagából áll. Az interjúkat Skype és WeChat csevegőprogramok segítségével készítettük, a hangot rögzítettük és részben leírtuk. A rögzített hanganyag tárolásánál az MTA Lendület Interakciós Rítus Kutatócsoport standard eljárását alkalmaztuk. Az alkalmazott egyszerűsített leírási forma során az interjúknak csupán azokat a részeit rögzítettük írásban, amelyeket az elemzés szempontjából fontosnak tartottunk.

3. Adatelemzés. Az adatelemzést három részre osztottuk. A **3.1.** részben a katalóguskorpuszban található fordítói megoldásokat vizsgáljuk a T/V formák szempontjából. A **3.2.** részben a vizsgált IKEA-katalógusokban alkalmazott két különböző fordítói stratégiára fókuszálunk. Végül a **3.3.** részben bemutatjuk az interjúk eredményeit.

3.1. A lefordított IKEA-katalógusokban szereplő két standard szituációra jellemző T/V megoldások elemzése. Egyes IKEA-katalógusokban nincs meg a tegező forma kétértelműsége: hiányzik a személyes és személytelen T forma, mivel a katalógusok kizárólag a V formát alkalmazzák, amivel nyíltan szembe mennek az IKEA tegező irányelveivel. Ezt tapasztaljuk a hongkongi mandarin és a belgiumi francia katalógusokban, ahogy az itt olvasható „termékleírás” nevű szakaszokban látható. Bár a katalógus franciaországi változatát is megvizsgáltuk, azt nem használtuk összehasonlító elemzésünkben, mert annak a katalógusnak más a felépítése, mint a korpuszunkban szereplő társainak, amelyeknek viszont egyforma a felépítése és a tartalma.

A továbbiakban a magyaron kívül minden más nyelvű szöveget ún. visszafordításban adunk vissza, amely informatív összefoglalója az olvasó számára ismeretlen nyelvű szövegnek.

(1)

渴望远离繁嚣的城市，深呼吸一下，让脑袋好好休息，哪怕只是短暂的悠闲？您并不孤单。要打造如此恬静的空间看似不难，但其实不然。

Szeretne kiszabadulni a rohanó városból, mély levegőt venni, megpihentetni az elméjét, ha csak röpké pillanatra is? Őn (nin) nincs egyedül. Körültekintő tervessel nem nehéz békés környezetet kialakítani. (Hongkongi mandarin.)

(2)

Vous avez déjà eu cette envie irrépressible de laisser l'agitation du monde derrière vous, de souffler et de respirer, même pour un moment? Vous n'êtes pas seul. Pas simple d'y parvenir? Vous seriez peut-être étonné ...

Érzett ön (vous) valaha ellenállhatatlan vágyat, hogy ön (vous) maga mögött hagyja a világot, kifújja magát, ha csak egy pillanatra is? Őn (vous) nincs egyedül. Nehéz összehozni? Őn (vous) meg fog lepődni... (Belgiumi francia.)

A hongkongi mandarin katalógus (1. példa) következetesen a *nin* 您 magázó formát, a belga francia (2. példa) a *vous* magázó formát használja mindkét

standard szituációban. Ez a tény önmagában is figyelemre méltó, mert ezekben az esetekben a névmásválasztás egyértelműen szembemegy az IKEA tegező irányelvével. Akkor válik különösen szembetűnővé, hogy bizonyos katalógusokban szakítanak az IKEA tegező megoldásával, ha összehasonlítjuk a hongkongi mandarin változatot a standard kínaival. Utóbbi csak a „termékleírás” standard szituációjában használja a tegező *ni* 你 alakot, ahogy az alábbi kivonat is szemlélteti:

(3)

你是否有过那样的瞬间?急切地想要将这个纷乱的世界甩在身后,关掉对外的开关,深呼吸,哪怕只是一会儿?大概每个人都有吧!想实现却不太容易,也不尽然。

Te (ni) már megint olyan pillanatot éltél át, ugye? Amikor tényleg szeretnéd elhagyni a nyüzsgést, kizárni a külvilágot, mély levegőt venni, ha csak egy perc-re is. Alighanem mindenkinek vannak [ilyen pillanatai]. Azt hihetnéd, nehéz összehozni, de nem feltétlenül van így. (Standard kínai.)

A standard kínaihoz és a hongkongi mandarin katalógusokhoz hasonlóan, ha összehasonlítjuk a belgiumi francia katalógust a belgiumi holland és hollandiai holland változatokkal, a V és T formák használata igazodást tükröz a holland és francia nyelvkultúrához (l. MARTINY 1996; VANDEKERCKHOVE 2005). Érdemes megemlíteni, hogy a francia katalógus következetesen a V formát használja, ami meglátásunk szerint a francia ajkú világ pragmatikai preferenciáit tükrözi. Az alábbi részletek hollandiai holland, belgiumi holland és belgiumi francia IKEA-katalógusból származnak. A „termékleírás” ugyanaz, mint amelyet eddig is vizsgáltunk:

(4)

Heb[je]wel eens zin om de drukte te ontvluchten – uitloggen en op adem komen – al is het maar voor even? [Je]bent niet de enige. En het hoeft ook helemaal niet moeilijk te zijn om dit te realiseren.

Érezted te (je) valaha a vágyat, hogy megszökj a tömegetől – kijelentkezz és nagy levegőt végy –, ha csak egy perc-re is? Nem te (je) vagy az egyedüli. És ezt egyáltalán nem nehéz megvalósítani. (Holland.)

(5)

Voel jij ook soms die nood om alle drukte achter[je]te laten, de knop om te draaien en even op adem te komen? [Je]bent niet alleen. Het lijkt misschien moeilijk, maar dat hoeft het niet te zijn.

Te (je) is úgy érzed néha, magad mögött kell hagynod a jövés-menést, kikapcsolni kicsit, és kifújni magad? Te (je) nem vagy egyedül. Nehéznek tűnhet, de nem feltétlenül az. (Belgiumi holland.)

(6)

Vous avez déjà eu cette envie irrésistible de laisser l'agitation du monde derrière **vous**, de souffler et de respirer, même pour un moment? **Vous** n'êtes pas seul. Pas simple d'y parvenir? **Vous** seriez peut-être étonné ...

Érzett ön (vous) valaha leküzdhetetlen vágyat, hogy ön (vous) maga mögött hagyja a világot, fellélegezzen, ha csak egy percre is? Ön (vous) nincs egyedül. Nem könnyű megvalósítani? Ön (vous) meg lesz lepve. (Belgiumi francia.)

A (4) és (5) részlet a holland és flamand katalógusból egyaránt tegezést használ. A belgiumi francia katalógusból származó (6) részlet a magázó *vous* formát alkalmazza.

Ha megvizsgáljuk azokat a katalógusokat, amelyek csak tegező formát használnak – a korpuszunkban ilyen a holland, a belgiumi francia, a német és a magyar –, bizonytalan kettősséget tapasztalunk a T forma használatában. Pontosabban, ha megvizsgáljuk a „termékleírás” standard szituációját, amely az IKEA-katalógus fő részét képezi (bár némelyik „termékleírás” tartalmaz az adott oldal alján a vásárlóknak szóló utasításokat is), lehetetlen eldönteni, hogy a T alakot személyes vagy személytelen módon használják. A „termékleírás” standard szituációja talán soha nem is lehet teljesen személytelen, hiszen lényegében reklám, melynek célja meggyőzni a vásárlót. Ám BOLINGER (1979) korábban ismertetett paradoxonja alapján az itt használt tegező formák személytelen jellegük miatt a befogadó számára a tegezést még közvetlenebbé teszik (l. KRAMSCH 2020). Figyeljük meg a következő részleteket (ugyancsak az előző példákban szereplő „termékleírás”-ból) a német és magyar katalógusokban:

(7)

Verspürst **du** auch manchmal den Wunsch, innezuhalten, durchzuatmen und die Welt draußen zu lassen – und wenn es nur für einen Augenblick ist? Damit bist **du** nicht alleine. Und es geht einfacher, als **du** vielleicht denkst.

Te (du) néha vágyat érzel megállni, fellélegezni és kizárni a világot, ha csak egy percre is? Te (du) nem vagy egyedül! És könnyebb, mint te (du) gondolnád! (Német.)

(8)

Érezted már valaha, milyen jó volna legalább egy rövid időre magad mögött hagyni a nyüzsgő külvilágot, és végre kikapcsolni egy kicsit? Ezzel nem vagy egyedül. A megvalósítás bonyolultnak tűnhet, de nem feltétlenül az.

Megjegyezzük, hogy a magyar változatot tartalmazó (8) példában egyszer sem fordul elő a tegező névmásforma. Ennek az az oka, hogy magyarul a T/V használatot ki lehet fejezni ragozással is (l. DOMONKOSI 2010 passim). Az egész magyar katalógust T ragozással fordították, így az olvasó szemszögéből nincs pragmatikai válaszvonal a „termékleírás” standard szituációjában használt személytelen megszólítási forma és a „vásárlói útmutató” standard szituációjában használt személyes forma között.

A katalógus standard kínai és japán változataiban, amint a (9)-es és (10)-es példában látható, feloldották a pragmatikai válaszvonal hiányát. Mindkét változatban ugyanaz a „termékleírás”- részlet látható, amelyet eddig is elemeztünk, továbbá egy részlet a „vásárlói útmutató”-ból.

(9)

你是否有过那样的瞬间?急切地想要将这个纷乱的世界甩在身后,关掉对外的开关,深呼吸,哪怕只是一会儿?大概每个人都有吧!想实现却不太容易,也不尽然。

Te (ni) olyan pillanatot éltél át? Amikor nagyon szeretnéd otthagyni a világ nyüzsgését, kizárni a külvilágot és fellelegezni, ha csak egy percre is? Talán mindenkinek vannak ilyen pillanatai. Azt hihetnéd, nehéz elérni, pedig nem szükségszerűen az. (Standard kínai.)

送货服务

在宜家, 运费从未被加进您购买家具的售价中。只要您需要, 我们会提供有偿服务。与宜家合作的第三方服务商为您送货上门, 只收取合理费用。

Házhozszállítás

Az IKEA-ban az ön (nin) által megvásárolt termék ára sosem foglalja magában a házhozszállítás díját. Csak ha ön (nin) szeretné, akkor ajánlunk kedvezményes szállítási szolgáltatást. Az IKEA egy szállítást végző harmadik féllel együttműködve szállítja le önnek (nin) a megvásárolt terméket az ajtajához, korrekt áron. (Standard kínai.)

(10)

ほんのわずかない時間でいいから、忙し現実を忘れ、頭と心を空っぽにしてひと息つきたい。そんな思いに駆られたことがあるのは、あなただけではありません。

Ritkán adódnak kielégítő pillanatok, amikor el lehet feledkezni a nyüzsgő valóságról, amikor a fej és a lélek tisztulásra vágyik, fel akar lélegezni. Nem csak te (anata) gondolsz ilyesmire. (Japán.)

おまかせ配送サービス

お客様に代わり、イケアがご希望の商品をすべてそろえて、ご自宅までお届けします。どんなにたくさん送っても3,990円一律(メインエリア内)

Választható házhozszállítás

Ha mélyen tisztelt vásárlónk ([tiszteleti forma], okyaku-sama) szeretné, az IKEA tisztelettel kiszállítja ([hon], otodokeshimasu) a megtisztelő módon kiválasztott terméket ([hon], go-kibou-no-shoohin) nemes hajlékába ([hon], go-jitaku). Minden házhozszállítás egységesen 3990 jen. (Japán.)

Az olvasó sem a standard kínai, sem a japán katalógusban nem vonatkoztatja magára a T formát. Ennek az az oka, hogy a „vásárlói útmutató” standard szituációjában, ahol az ügyfelet személyes hangnemben szólítják meg, a T formát következetesen a standard kínai nyelv V formájával, illetve a japán kvázi-V formával és más udvariassági formákkal helyettesítették. Ami a standard kínai változatot illeti, a katalógus a „vásárlói útmutató” standard szituációjában folyamatosan a *nin* magázó formát használja, ahogy a hongkongi mandarin katalógus is, így ebben a katalógusban megfigyelhetjük azt, amit a kelet-ázsiai nyelvek szakértői, köztük COOK (2008) „stílusváltásként” jellemeznek. A fentebb említett pragmatikai kétértelműség, amelyet a több katalógusban is használt tegező forma okoz, a standard kínai változatban megszűnik, mivel ebben az esetben a két standard szituációt egyértelműen megkülönböztetik a fordításban. A japán verzió még ennél is egyértelműbb: a „termékleírás” az *anatá*-t használja, ami többé-kevésbé megfelel a tegező formának. Érdemes megjegyeznünk, hogy a japán katalógusban olyan fordítási stratégiát láthatunk, amelyet a 3.2. részben elemzünk majd: a fordítás igyekszik olyan keveset használni a T formát, amennyire csak lehet. Ami a „vásárlói útmutató” standard szituációját illeti, a japán katalógus nemcsak hogy nem használja a T formát, de hirtelen át is vált udvarias stílusra. Például az iménti (10) példában a szöveg az *okyakusama* kvázi-magázó formát használja, amikor a vevőre utal, és más udvariassági formákat is tartalmaz, pl. *otodoke-shimasu* お届けします („tisztelttel kiszállítjuk”) *go-kibou-no-shoohin* ご希望の商品 („a megvásárolt módon kiválasztott termék”) és *go-jitaku* ご自宅 („nemes hajlék”).

Eddig az elemzésünk azt mutatta, hogy egyes IKEA-katalógusokban a két standard szituációt akkor lehet világosan elkülöníteni, ha a T és V formát is alkalmazták. Bizonyos katalógusokat – mint a standard kínai és a japán változatokat – úgy fordították le, hogy azok semlegesítik az IKEA tegező elvének hatásait ott, ahol az ellenkező a helyi nyelvkultúra normáival. Más szóval olyan fordítási megoldásokat választanak, amelyek kulturálisan megszürik a lefordított szöveget. A következő részben tovább elemezzük ezt a jelenséget, különös figyelmet szentelve a standard kínai és a japán IKEA-katalógusok stratégiájának. Célunk az, hogy modellezzük azokat a fordítási megoldásokat, amelyek segítségével az IKEA tegezését megszürik ezekben a nyelvkultúrákban. Meglátásunk szerint a standard kínai és a japán IKEA-katalógusok harmadik utat valósítanak meg, melynek segítségével elkerülik a T forma egyértelmű megtagadását, de azt is, hogy a kultúraidegen T formát teljes egészében átvegyék. Megjegyzendő, hogy az itt következő elemzésben csak a standard kínai és japán T/V használatára vonatkozó példákat hasonlítjuk össze hongkongi mandarin (V használat), angol, német és magyar (T használat) példákkal.

3.2. A T-forma fordítási stratégiái a standard kínai és a japán nyelvű IKEA-katalógusban. A standard kínai IKEA-katalógus és még inkább a japán változat kétfajta fordítási stratégiát alkalmaz. Értelmezésünk szerint ezen fordítási stratégiák célja elkerülni a T forma alkalmazását a „termékleírás” standard szituációjában.

Az adataink szerint a standard kínai katalógus több módon is eltér attól, ahogy az angol „alapszöveg” használja a *you*-t, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a *ni* tegező forma gyakori használatát elfogadhatóbbá tegye az anyanyelvi olvasók

számára. Míg a kínai nyelvkultúrában a *ni* tegező formát jobban kedvelik bizonyos kontextusokban (KUO 2006), reklámok esetében túlzottan bizalmaskodónak tűnhet, amint az a standard kínai IKEA-katalógusból is kitűnik. A japán szöveg még drasztikusabb fordítási megoldásokat mutat, valószínűleg azért, mert kevés cég használja a kvázi-T formájú *anata* megszólítást az ügyfeleivel szemben; noha ez a forma számos szituációban elfogadható, de reklámokban semmiképpen sem (KUROSHIMA 2010; l. még a (21) példát a 3.3. részben).

3.2.1. Első fordítási stratégia: a T-forma elkerülése. A korpuszunkban két katalógus – a standard kínai és a japán – olyan fordítási stratégiát alkalmaz, amely megengedi a T forma elkerülését, vélhetően azért, hogy ellensúlyozza az ellenérzéseket, amelyeket a T forma válthat ki az olvasókban. A standard kínaiában ezt a stratégiát könnyű megvalósítani, mivel a mondat személyekhez kötésének elhagyása gyakran előfordul. Érdemes összehasonlítani a következő termékleírásrészlet standard kínai és hongkongi mandarin megfelelőit:

(11)

有了落地窗帘，享受私密还是拥抱世界，随心掌握。

A padlóig érő függönyökkel be lehet zárkózni, vagy kitárulkozni a világ felé, követni a szív szavát [abban, hogy hogyan nézzen ki a szoba]. (Standard kínai.)

装上落地窗帘，由您決定何時讓光線照進屋內。

A padlóig érő függönyök felrakásával ön (V-forma, nin) döntheti el, mikor engedi, hogy a fény elöntse a szobát. (Hongkongi mandarin.)

Míg a hongkongi mandarin változat következetesen a V formájú *nin*-t használja (a hongkongi mandarin katalógus egészével összhangban, l. a 3.1. részt), a standard kínai változatban egyáltalán nem jelenik meg a *ni* tegező forma. A vizsgált katalógusban 95 termékleírásból összesen 17-ben található hasonló eltérés a standard kínai és a hongkongi katalógus között. Megjegyzendő, hogy bár a standard kínai katalógus kerüli az egyes szám második személyű névmás használatát, ettől nem válik általánosítóvá, mert a szöveg egyértelműen az olvasót szólítja meg, még ha nem is használja határozottan a tegező formát. Vegyük például a *suixin zhangwo* 掌握 kifejezést, amely azt jelenti, hogy „kövesd a szív szavát a választásnál”, és a fenti szövegben egyértelműen a személyes nyelvhasználatot testesíti meg anélkül, hogy a második személyű *ni* névmás szerepelne benne. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a T forma elhagyása gyakran okoz kétértelműséget, mint azt lentebb a második fordítási stratégia elemzése szemlélteti majd.

A japán szöveg is az imént leírt, tegezést kerülő fordítói stratégiát követi. A kvázi-tegező *anata*-t következetesen kerüli a japán szöveg: az egész katalógusban összesen 6 alkalommal szerepel a „termékleírás” standard szituációjával kapcsolatban.

Jelentős különbség van tehát a japán és angol szövegek között. Az „alap” angol szövegben a *you* tegező formát 299-szer használják a „termékleírás” részben. Meg-

jegyzendő, hogy még a kvázi-magázó *okyakusamá*-t is gyakrabban (16-szor) használták, mint a kvázi-tegező *anatá*-t a japán katalógus „vásárlói útmutató” részében.

A következő részlet – a (12) példa japán változata – szemlélteti ezt a fordítási stratégiát:

(12)

天井から床までのカーテンで自分だけの空間をつくりましょう。ひとりの時間が欲しいときはカーテンを閉めて。

Alakítsuk ki a saját magánzugunkat padlóig érő függönyökkel. Ha egyedül akarunk maradni, húzzuk be a függönyt. (Japán.)

A tegezéskerülő stratégiával kapcsolatban megfigyelhetjük, hogy a japán fordítás a többes szám első személyű felszólító *mashou* ましょう kifejezést használja, ahogy az iménti példában látszik, amittől a szöveg kevésbé személyes stílusú.

Összefoglalva: a tegező forma kerülése nyilvánvalóan a pragmatikai kétértelműséget kivédő stratégia. Ám ez a fordítási stratégia sok nyelv esetében nem alkalmazható. Az imént vizsgált részlet itt következő angol, német és magyar megfelelői (1. a (11) és (12) példát) például azt mutatják, hogy egyik sem kerül a T formát vagy az arra való utalást:

(13)

With floor-to-ceiling curtains, you decide when to let the world in.

Mit Gardinen entscheidest du selbst, wie viel (oder wenig) du von der Welt hereinlässt.

Függönyökkel te (du) döntöd el, mennyire enged be a külvilágot. (Német.)

Válassz földig érő függönyöket, így te döntheted el, mennyit engedsz be a külvilágból.

3.2.2. Második fordítási stratégia: általánosítás a termékleírásban

A katalógus standard kínai és japán fordításában nemcsak hogy kerülni igyekeznek a fordítók a T formát, de gyakran általánosítanak is a termékleírásban, a vásárló említését elkerülve. A korábban elemzett tegezésmellőző stratégiában az olvasót nem szólítják meg, ám a standard kínai katalógusban 8 alkalommal, a japán változatban pedig 19 alkalommal „olvasómentes” (az olvasó említését vagy megszólítását mellőző) a termékleírás standard szituációja oly módon, hogy a fordítás egy elvont szcenáriót vázol fel, amelyben a reklámozott termék kerül előtérbe anélkül, hogy maguk a vevők akár csak szóba kerülnének. Meglátásunk szerint ez olyan fordítási stratégia tehát, amely a termékleírást általánosítva, személyektől elvontan jeleníti meg. Egy részlet standard kínai és japán, valamint angol, német, magyar és hongkongi mandarin változatának összehasonlító elemzése ezt jól illusztrálja:

(14)

合理规划，不搬家也能拥有更多空间。选择高架床，床下的空间摆沙发，卧室、客厅瞬间都搞定。

Okos terv[ezéssel] sok teret nyerhetünk költözés nélkül. Egy galériaágy és alá egy kanapé választásával azonnal kész a hálószoba és a nappali. (Standard kínai.)

ロフトベッドの下にソファを置けば、リビングルームとベッドルームの
できあがり。引っ越さずに部屋を広くするアイデアです。

Ha kanapé kerül a galériaágy alá, kész is a nappali és a hálószoba. Így növelhető a szoba mérete költözés nélkül. (Japán.)

(15)

Upsize without moving. Go for a loft bed, place a sofa underneath, and – hey presto – you've got a living room and a bedroom.

Ruck-zuck mehr Platz: Nimm ein Hochbett und stell ein Sofa drunter – schon hast du – du – Wohnzimmer und Schlafzimmer in einem.

Több hely nagyon gyorsan: fogj egy galériaágyat, tegyél alá egy kanapét, és te (du) már is kaptál egy nappalit és egy hálószobát egyben. (Német.)

Nem kell költözned ahhoz, hogy több helyed legyen. Válassz galériaágyat, tedd alá a kanapét, így kész is a nappalid, amely egyben hálószoba is.

不用搬家，也能創造更大的生活空間！選用高架床，床下再放一張梳化，讓
您瞬間同時擁有客廳和睡房！

Nem kell elköltözni, anélkül is lehetséges nagyobb életteret nyerni. Galériaágyat választva és aláhelyezve egy kanapét ön (nin) azonnal kap egy nappalit és egy hálószobát. (Hongkongi mandarin.)

A (14) példa standard kínai és japán változatai olyannyira kerülnek a személyes utalást a vevőkre, hogy még közvetve sem utalnak rájuk. Ezzel szemben a magyar, német és a hongkongi mandarin szöveg azt követik, amit korábban is megfigyelhettünk: a magyar szöveg a tegező formájú igealakot, a német és hongkongi mandarin társa pedig folyamatosan a tegező *du*-t és a magázó *nin*-t használja. A hongkongi mandarin változatban például így szól a szöveg eleje: *Buyong banjia, ye neng chuangzao geng da-de shenghuo kongjian!* 不用搬家，也能創造更大的生活空間! („Nem szükséges [önnek] elköltözni[e], anélkül is ki lehet alakítani nagyobb életteret”). Ugyanakkor a standard kínai szöveg: *Heliguohua, bu banjia ye neng yongyou gengduo kongjian.* 合理规划，不搬家也能拥有更多空间 („Okos terv[ezéssel] sok teret nyerhetünk költözés nélkül”). A japán szöveg ugyanolyan személytelen, és – a lefordított katalógusban visz-

szatéró mintaként – az információ szerkezetét is megváltoztatja azzal, hogy a termékről szóló információkat helyezi előtérbe.

Ebben a részben megvizsgáltuk, milyen stratégiákat alkalmaz a standard kínai és japán katalógus, hogy kreatívan birkózzon meg az IKEA tegező irányelvével, amely ellenkezik az adott nyelvkultúrák pragmatikai normáival. Kulturális szűrő alkalmazásával (HOUSE 2015) a fordítás elfogadhatóbbá teszi a szöveget a helyi olvasók számára, miközben megőrzi egyfajta „IKEA-stílust”.

Néhány esetben ugyan előfordul az *anata* kvázi-névmás a japán IKEA-katalógusban, ezek az előfordulások mégis eltérnek a japán reklámokban használatos T stílustól (l. az interjú-korpuszunkat a 3.3. részben). Így tehát az a kevés *anata*-forma, amit a japán katalógus használ, az IKEA globális tegező irányelvét testesíti meg. Látható tehát, hogy bizonyos katalógusok (mint a hongkongi mandarin és a belgiumi francia) nem egyszerűen elutasítják a T forma használatát, hanem kulturális szűrő segítségével csökkentik a tegező formát. Ez azt mutatja, hogy a globális kommunikáció és a helyi nyelvhasználat kapcsolata összetettebb, mint ahogy az elsőre látszik. A következő részben megvizsgáljuk, hogyan értékelték a nyelvhasználók az általunk vizsgált T/V fordítási megoldásokat.

Az 1. táblázat a standard kínai és japán katalógusban használt két stratégiát mutatja be, melyeket az imént ismertettünk:

1. táblázat

A standard kínai és japán IKEA-katalógusok fordítási stratégiáinak összefoglalása

Stratégia	Leírás
A T forma kerülése	A T forma és a vásárló indirekt megszólításának kerülése
A termékleírás általánosító	Egyáltalán nem említi a vásárlót és a leírás elvont

(Folytatjuk.)

JULIANE HOUSE
University of Hamburg
Nyelvtudományi Kutatóközpont

KÁDÁR ZOLTÁN DÁNIEL
Dalian University of Foreign Languages
Nyelvtudományi Kutatóközpont

APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN
Károli Gáspár Református Egyetem

ÉLŐNYELV

„Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.”

A székelykevei bolgárok kétnyelvűsége és nyelvcsereje*

1. rész

1. Bevezető. A tanulmány a magyarul beszélő székelykevei (Skorenovac) bolgárok anyanyelvhasználatát, kétnyelvűségét és nyelvcserejét narratívái alapján vizsgálja, miközben számba veszi azokat a társadalmi tényezőket, amelyek mozgatórugói a településen zajló nyelvi változásoknak. A Belgrádtól mindössze 50 km-re fekvő, alig 140 éves település története bukovinai székelyek, szegedi kirajzású magyarok, bánáti bolgárok és svábok idetelepítésével kezdődött. Jórészt az ő leszármazottaik élnek ma is a településen a svábok kivételével, akiket a második világháborút követően kitelepítettek, helyükre szerb telepesek érkeztek, ezek egy része viszont nem maradt huzamosabb ideig a faluban. Dolgozatomban bemutatom a bánáti bolgárok nyelvhasználatának és kétnyelvűségének történeti hátterét, majd a székelykevei bolgár nyelvközösség néhány tagjának metanyelvi narratívái mentén vizsgálom meg azokat a társadalmi-nyelvi tényezőket, amelyek a nyelvcsere irányába tolták a bolgár–magyar kétnyelvűséget. Jelentős szerepet kap ebben a folyamatban az iskola nyelve, a bánáti bolgár nyelv kodifikálásának hiánya és még néhány más olyan társadalmi mozzanat, amely a korabeli Jugoszlávia jellegzetességeként értékelhető. Végezetül betekintést nyújtok azokba az egyéni erőfeszítésekbe és nyelvi attitűdökbe, amelyek a bolgár nyelvi vitalitás megerősítésére, hanyatlásának visszafordítására irányulnak.

2. Történeti háttér. A katolikus bolgárok két hullámban vándoroltak északabbra, először az 1700-as évek legelején a Csiprovác (Chiprovtsi) környéki, javarészt iparosok és kereskedők alkotta bolgár népcsoport Dévára és Alvincra (Vințu de Jos) települt, majd 1726-ban és 1730-ban hozzájuk csatlakozott – a Duna alsó folyása menti településekről – a jórészt földműveléssel foglalkozó paultyánok csoportja (KARABENCHEVA 2009: 58). Vándorlásuk során Rékason (Recaș) telepedtek le ideiglenesen, itt várták meg, amíg az osztrák hatóságok az új lakhelyüket kijelölték (VASIĆ 2016: 21). 1753 és 1777 között újabb hullámban költöztek Nikápoly (Nikopol) és Szvistov (Sviștov) környéki paultyán bolgárok Bánátba, a mai Románia területén levő Lovrinba, majd a mai Szerbia területén fekvő Écskára (Ečka). A legtöbb helyen a szerb munkaerőt váltották fel az uradalmi gazdaságokban (VASIĆ 2016: 22).

A 17. századi Bulgáriában, a katolicizmus felvételét követően a katolikus bolgár közösségek írásbelisége a horvát nyelv mintájára a latin ábécén alapulva jött létre, ennek egyik színtere a horvát nyelven működő, szerzetesek által fenntartott katolikus iskola volt (VASIĆ 2016: 20; NOMACHI 2016: 399). A Bánátban történt letelepedést követően a bánáti bolgárok írásbeliségét elsősorban a vallásos szövegek kiadása, terjesztése és használata

* A tanulmány létrejöttét az MTA Domus 1946/ 15 /2021/HTMT jelzetű pályázata támogatta.

jelentette. Kulturális központjuk a mai Románia területén fekvő, a török támadásokat követően elnéptelenedett Vinga volt, amelyet 1741-ben telepítenek újra bánáti bolgárokkal, többségében Csiprovácból érkező iskolázottabb, előkelőbb, katolikus, de nem paultyán bolgárokkal (NOMACHI 2014: 398; VASIĆ 2016: 20–22). A földműveléssel foglalkozó paultyán bolgárok nagyrészt szétszórva telepedtek le Bánát különböző településein.

A bánáti bolgárok száma a Bánátban történő letelepedéstől kezdve, amikor 1771-ben 4600 főt számoltak, megnövekedett, 1841-re 12.000 bolgár élt már Bánátban. A bolgár lakosok a jobb megélhetés reményében újabb vidékekre, Dél- és Nyugat-Bánátba vándoroltak. Itt a korábbiaktól eltérően, különböző etnikumokkal kerültek közösségekbe, ahol már nem alkottak erős többséget. A 19. század végén ezekben a közösségekben jellemző volt a magyar nyelv magas presztízse, a közös vallás pedig csak segítette a magyar nyelv irányába történő asszimilációt. A horvát nyelvű iskolákat 1867-ben zárták be Bánátban (NOMACHI 2016: 401), maradtak a magyar iskolák. A magyar nyelven működő egyház részéről közeledés történik a bolgárok felé, ennek fontos példája BEREZCZ IMRE 1851-ből származó, paultyán nyelvű munkája, a Manachija kathekismus za katolicsanske paulichane (Rövid katekizmus a katolikus paultyánok részére), amely a paultyán írott nyelv alapjának számít (NOMACHI 2014: 402).

NJAGULOV véleménye szerint a bánáti bolgárok etnikai megmaradását a Habsburg Monarchiában egyebek között Bánát magas kulturális és gazdasági fejlettsége tette lehetővé, ugyanakkor az etnikumok közötti tolerancia is hozzájárult mindehez. A „bolgár anyországtól való régen történt elszakadás, katolikus hitük és a sajátos kultúrájuk – melyre az együttélő nemzetiségek is hatással voltak, és az önálló írott nyelv kialakulásához vezetett –, a bánáti bolgárokat [...] különálló etnikai kisebbség csoportjába sorolja” – írja NJAGULOV, majd hangsúlyozza, hogy ezt a különállást kiemeli a ma használatos „paultyán” vagy „paultyán bolgár” önmegnevezés is, amelynek fennmaradását a katolicizmusra történő utalása okán az egyház is támogatta az évszázadok során (NJAGULOV 2009: 43). A 20. század elején a bánáti bolgárok megmaradását nehezítette, hogy katolikus kisebbségként ortodox környezetbe kerültek Romániában és Jugoszláviában egyaránt (KARABENCHEVA 2009: 80). A bolgárok kétnyelvűségét vallási migrációjuk váltotta ki, s ez a migráció közel 200 évig tartott, esetenként egy-egy család vagy kisebb-nagyobb közösség élete során is többször kényszerült költözésre és ideiglenes letelepedésre. A Bulgáriából elvándorolt katolikus bolgárok 20. századi bolgár nyelve – amelyet a szerbiai bánáti bolgárok *palyán*-nak vagy *bánáti bolgár*-nak neveznek – a távoli elszakadás, a különböző nyelvi hatások és nem utolsósorban a bolgár nyelvjárási gyökerek eredményeképpen nem azonos a mai bolgár nyelvvel.

A bánáti bolgárok Al-Dunára történő (tovább)telepítése Óbesenyőről (Dudeştii Vechi) és Szőlősudvarnokról (Banatski Dušanovac) 1869-ben kezdődött, amikor a Duna árterületén, Bresztovától délre létrehozták Gyurgyevót, hogy bolgár, magyar és német telepésekkel népesítsék be, azzal a feltétellel, hogy néhány éven belül gátat építenek és erdőt telepítenek a térségben. Alig egy évtizeddel később azonban a Duna kiöntött, és az addig elkészült gátat ledöntötte, így a lakosok áttelepültek Székelykevére, amelyet számukra hoztak létre 1884-ben (GALAMBOS 2001: 31). Időközben, 1883-ban bukovinai székelyeket is telepítettek Gyurgyevóra, majd – már a bolgárokkal és németekkel együtt – Székelykevére, illetve Sándoregyházára (Ivanovo). SZABADKA GYULA 1936-os könyvében Székelykeve lakosainak nemzetiségi megoszlását a következőképpen adatozza: 3571 magyar, 448 bolgár, 316 német és 29 szerb élt a faluban (1936: 10).

3. Módszer. Kutatócsoportunkkal 2018 és 2020 szeptembere között több alkalommal összesen 20 napot töltöttünk Székelykevéen.¹ Ez idő alatt 15 bolgár származású adatközlővel beszélgettem személyesen, legtöbbször két alkalommal, a házaspárokkal közös beszélgetéseket folytattam. Ezekből a beszélgetésekből 16 órányi hanganyag jött létre, amelyben egy-egy interjú időtartama 25 és 70 perc között mozog. A magyar nyelvű hanganyag lejegyzése² a magyar nyelv helyesírási szabályai alapján történt azzal, hogy a hangzó anyag legfőbb sajátosságait igyekeztem visszaadni, a lejegyzés a szupraszegmentális tényezőkre nem tért ki, mivel ezek vizsgálata nem tartozik a kutatási célok közé. A tanulmány résztvevő megfigyelésen alapuló terepkutatás révén megvalósuló kvalitatív módszer alkalmazásával készült, alapját az aránylag kisszámú adatközlőtől nyert egyéni narratívák képezik (vö. LETENYEI – NAGY 2007: 35–36). A kutatás folyamán természetesen magyar adatközlőkkel is készítettem interjúkat, enélkül a település társadalmi rétegződésére nehezen kaphattam volna rálátást. A beszélgetések kezdetén engedélyt kértem a diktáfon használatára, esetenként kiegészítő telefonos, illetve internetkapcsolat révén történő adategyeztetésre, valamint pontosításra is lehetőség nyílt. Az adatközlők elérése hólabdamódszerrel történt, továbbá a faluban járva ismerkedtem meg a kispadon ülő falubeliekkel, majd vissza-visszajártam beszélgetni. Az interjúalanyokat a környezetük bolgárnak azonosítja, ezt minden esetben ők maguk is megerősítették (l. még LAIHONEN 2011: 20–21).

1. táblázat

Az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlása

Életkor (a legutóbbi beszélgetés idején)	Adatközlők kódja és nemi megoszlása	
	Nők	Férfiak
80 felett	A1 A3 A5 A7 A9	A2 A4 A6 A8
71–80	B1 B3	B2
61–70	C1 C3	C2

Az adatgyűjtés a nyelvi életrajzra vonatkozó félstrukturált interjúk révén történt. A félstrukturált interjúk jellemzője az előkészületi szakaszban vázaltszerűen meghatározott tematikai egységeknek az interjú folyamán történő átalakíthatósága és sorrendiségének rugalmas kezelése, illetve a beszélgetés folyamán felmerülő kérdések és témák iránti nyitottság. A főbb tematikai egységek témánk esetében érintik a bolgár nyelv vernakuláris nyelvi szerepét, a kódváltások társadalmi közegét, a bolgár nyelvhasználat színtereinek változását, valamint a bolgár nyelv továbbörökítésének körülményeit. NEKVAPIL (2003: 68–69) szerint a nyelvi életrajzokból nyert adatokat fenntartásokkal kell kezelni annak

¹ A Verbi Nyelvi Kutatóműhely keretein belül működő AI-Duna Műhely tagjai folytatnak nyelvi-etnográfiai kutatásokat Székelykevéen. A csoportban néprajzkutatók, nyelvész, művelődéstörténész, pedagógus, illetve egyetemi hallgatók működnek együtt. A kutatásokat az MTA Domus támogatja.

² A magyar fonéma-rendszer mellett alkalmazom az *ē*-t és az *ā*-t, amelyek kiesett mássalhangzó előtti magánhangzónyúlás eredményeiként létrejött hosszú magánhangzókat jelölnek. A lejegyzésben alkalmazott rövidítések és jelek: Tm – terepmunkás; (...) – a lejegyzett szövegből kihagyott rész; (szöveg) – tartalmi kiegészítés a szöveg itt nem közölt részleteinek alapján a lejegyző részéről; _ – színtagma vagy megkezdett szó félbehagyása; [] – szerb vagy bolgár nyelvű szövegrész magyar fordítása; * – a szövegből kiemelt tulajdonnév helye.

ellenére, hogy általuk minden esetben hasznos információkhoz juthatunk. Alkalmasak lehetnek arra, hogy megtudjuk, hogyan történtek az adott események, amelyekről az adatközlő beszél. Bár nem tudjuk, hogy valóban így történtek-e a dolgok, arról azonban már elég biztos ismereteket szerezhetünk, hogy hogyan tapasztalta meg a beszélő a szóban forgó eseményeket, jelenségeket, biztos adatokat azonban leginkább arra vonatkozóan szerezhetünk, hogy mindezt az adatközlő milyen módon közli.

A kutatás középpontjában a székelykevei bolgárok nyelvhasználatának vizsgálata áll, a bolgár adatközlők metanyelvi narratíváinak kontextusában vizsgálom azt a nyelvi és társadalmi folyamatot, amely alakította és alakítja a székelykevei bolgárok saját nyelvhasználatukhoz való attitűdjét és paultyán nyelvi identitását. A narratívák egyrészt információt nyújtanak az adott etnikai közösség metanyelvi megnyilatkozásairól, másrészt a narratívákban megfogalmazott állítások, vélekedések maguk is befolyásolják a környezet nyelvhasználatról szóló diskurzusát. A vizsgált kisszámú közösség esetében a terpmunka folyamán létrejött narratívák mentén történő kvalitatív vizsgálat közelíti meg leginkább a narratívák mögött álló közösség nyelvhasználati gyakorlatait és vélekedéseit, illetve mindazoknak a nyelvi-társadalmi mozgatórugóknak a felfedését, amelyek hozzájárultak a paultyán nyelv tereinek teljes beszűküléséhez. A bánáti bolgárokkal kapcsolatos szerb nyelvű terminushasználatot a *palčenski jezik* és *palčeni* kifejezések jellemzik (NIKOLIN szerk. 2008), ennek nyomán pedig a vajdasági magyar élőnyelvben a *paultyán* kifejezés lingvonimaként és etnonimaként egyaránt használatban van. A magyar köznyelvben és szaknyelvben előforduló *paultyán bolgár* (NJAGULOV 2009; VASILČIN 2005) helyett a *paultyán bolgár* vagy önmagában a *paultyán* önmegnevezés terjedt el a magyarul beszélő bolgárok körében.

4. A székelykevei bolgárok kétnyelvűsége. A legutóbbi 2011-es népszámlálás adatai szerint Székelykevének 2354 lakosa volt, mára hozzávetőleg csupán 1200-an élnek a településen, ugyanis erőteljesen felgyorsult a külföldre költözés folyamata. A bolgár nemzetiségek arányára vonatkozóan nincsen hivatalos adatunk, a 2011-es összeírás adatai a nemzetiségi összetétel tekintetében kizárólag nagyobb területi lebontásban hozzáférhetőek. Székelykeve Kevevéra (Kovin) községhez tartozik, a 2011-es népszámlálás adatai szerint a községben 121 fő – 65%-uk 65–84 év közötti – vallja magát bolgár nemzetiségűnek, közülük 89 lakos a Kevevéran kívüli településeken él (RZS1. 2012), minden bizonnyal Székelykevéen, hiszen az idetartozó kilenc település közül Székelykeve az egyetlen, ahol jelentős számban élnek bolgárok. Kevevéra község összlakossága közül 32 vallja anyanyelvének a bolgárt (RZS2. 2013). A népszámlálás keresztátláinak adataiból az is megállapítható, hogy Szerbiában 91 bolgár nemzetiségű egyén tartja anyanyelvének a magyart (RZS1. 2012), ebben az esetben kizárólag a bánáti bolgárokról – nem pedig a délkelet szerbiai bolgárokról – lehet szó, ami viszont nagyfokú kétnyelvűségre, sőt nyelvcsereire utal a vizsgált etnikum tekintetében.

A bánáti bolgár kisebbség, vagy más megközelítésben a szerbiai katolikus bolgárság, a rejtett kisebbségek csoportjába tartozik. SIKIMIC (2008: 22) rámutat arra, hogy a bánáti bolgárság a többségi társadalommal szemben nem támaszt semmiféle igényt etnikumának fennmaradását illetően, intellektuális és politikai képviselőjük nincs, összetartozásuk alapja a nyelv, a vallás és a szokásrend, sőt a közösség fennmaradását mindeddig a helyi hagyományok ápolása tette lehetővé.

A székelykeveiek közössége napjainkban – néhány nemrég odatelepült szerb kivételével – kétnyelvű közösség, ahol magyarul és szerbül is jól beszélnek az ott élők. Viszont a bolgárok bolgár nyelvtudása, nyelvhasználata már kérdéseket vet fel, hiszen nem mondható el, hogy a mindennapi élet során rendszeresen használja minden bolgár anyanyelvű, bolgárul értő a bolgár nyelvet. A bolgár anyanyelvűek között számosan vannak olyanok, akik már nem gyakorolják a bolgár nyelvet. A bánáti bolgár nyelv használatának tere szinte mindig is a család volt. Az életmódbeli változások már nem tették lehetővé az elsősorban szűk beszélőközösségekben, informális nyelvhasználati színtereken használt nyelv fennmaradását a nemzedékek és családok minden rétegében.

SKUTNABB-KANGAS (1996: 9) négy kritériumot határozott meg az anyanyelv definiálására, ezek közül mindössze kettő teljesül a székelykevei bolgárok esetében: a paultyán az elsőként megtanult nyelvük, továbbá önmagukat, illetve őket mások paultyánként határozzák meg. A másik két feltétel, amely a nyelvi kompetenciára és a nyelvhasználat gyakoriságára vonatkozik, a paultyánoknál nem teljesül, ugyanakkor a mellettük – a tágabb környezetet tekintve – kisebbségként élő magyarok esetében SKUTNABB-KANGAS említett feltételei közül nagyrészt mind megvalósul. Székelykeven az ott élő két kisebbség közül az egyik nagymértékben asszimilálódott a másikhoz. A magyar nyelv dominanciája a településen nem csupán beszélőinek nagyobb száma miatt alakult ki, hanem leginkább a két nyelv beszélői közötti aszimmetrikus nyelvismerettel magyarázható. A magyar nyelv ismerete már a település létrejöttékor, a két népcsoport odatelepedésekor is hagyományosan jellemezte a bolgár közösséget. VASIĆ (2016: 141) nagyzerzsébetlaki bolgár adatközlőjének vallomása jól példázza ezt a helyzetet, amikor arról beszél, hogy a faluban működő szlovák és magyar nyelvű tagozatok közül – szerb nyelven nem indítottak tagozatot az iskolában – miért választotta a 60-as években a magyart, annak ellenére, hogy – ahogyan érvelésében hangsúlyozza az adatközlő – az még csak rokoni viszonyban sincsen a bolgárral. Indoklása szerint a választás azért esett a magyarra, mert magyarul általában mindenki tud a faluban, ő is megtanulta kis korában a nyelvet a szomszédoktól és az utcán játszó gyerekektől. Tehát általános jelenség volt a térségben, hogy a bánáti bolgárok tudtak magyarul.

A székelykevei bolgárok anyanyelvükre vonatkozó reflexiója folyamatos kritikával párosul: „Nem tud itt már tíz ember se bolgárú” – mondják. Összevetve más szerbiai kisebbségi nyelvekkel, kétnyelvű közösségekkel, a bánáti bolgárok nyelvi helyzete abban különbözik jelentősen például a vajdasági magyarokétól, hogy – eltekintve a számbeli különbségektől – az itt élő magyarok szomszédságában megtalálható az anyaország, azaz karnyújtásnyira egy magyar nyelvű társadalom működik, amelynek nyelvi eszközei elérhetőek. Ez a tényező a politikai-társadalmi viszonyokkal együttvéve nyelvi-kulturális impulzust jelent a nyelvi megmaradást illetően, azonban a bánáti bolgárok rendelkezésére nem áll ilyen nyelvi infúziós hatással bíró társadalmi-nyelvi erőforrás. Míg a magyar, horvát, román médiatermékek, melyek jelentősen hozzájárulnak a nyelvi vitalitás fenntartásához, hozzáférhetőek a vajdasági kisebbségek számára, addig mindez a bánáti bolgárok számára nem elérhető. Vallomásaik szerint a mai bolgár nyelv számukra nem érthető, vagy csak igen kis mértékben.

A bánáti bolgárok kulturális központjának mind a mai napig a romániai közösség számít, a paultyán kodifikációjának romániai folyamata eltér a bulgáriai bolgár irodalmi nyelv kodifikációjától, más nyelvváltozatra irányul, a vingai nyelvjárás szolgált a folyamat alapjául (NOMACHI 2016: 398). Arról, hogy külön nyelvről vagy a bolgár egy nyelvjárásáról,

nyelvváltozatról van-e szó, viták folynak, azonban egy ilyen döntésnek inkább politikai vetülete lehet, mintsem nyelvi. A 19. században a bánáti bolgárok egy része visszaköltözött Bulgáriába, ekkor nyelvváltozatukban olyan archaikus elemeket, fordulatokat figyeltek meg, amelyek addigra már eltűntek a bolgár köznyelvből, emellett német, magyar, szerb és román elemek kerültek a nyelvbe (VALCHEVA 2019: 1671; vö. NEDELICHEV 2006). A paultyán nyelvet beszélő katolikus bolgár kisebbség írásbeliségének széles körben való kialakulását és fenntartását, s ezzel együtt a nyelv fennmaradását belső és külső tényezők akadályozták. Belső, bolgár nyelvi, nyelvtervezési tényező, hogy nem fogadták el a paultyán kisebbségi nyelv és etnikai csoport létezését. Amikor alkalom adódott a jugoszláviai bolgár kisebbséggel való kulturális kapcsolat kialakítására és fenntartására, akkor azzal, hogy a sztenderd bolgár nyelvi ideológia került előtérbe, a paultyánok leszakadását segítették elő. Bulgária számára a cél nem a paultyán nyelvnek mint kisebbségi nyelvnek, illetve nyelvváltozatnak a fenntartása, hanem annak a bolgár köznyelvhez való viszonyítása és alakítása volt. Ilyen módon – a sztenderd bolgár lehetséges számonkérésével – ez az etnikum kétszeresen stigmatizált helyzetbe került (GAL 2018: 64). Szerbia évtizedek óta, a mai napig elismeri a területén élő bolgár kisebbséget, azonban a számukra készült oktatási csomag a bolgár–szerb határ mentén élő, egészen más történeti és nyelvi háttérű bolgár kisebbségre fókuszálva a bolgár nyelv sztenderd változatát tartja elsajátítandónak. A közigazgatás és a kisebbségpolitika egyik szintjén sem különböztetik meg a bánáti bolgárokat a bolgár–szerb határ mentén élő bolgóktól, ezáltal a paultyán nyelv informális nyelvhasználati szintjén maradt. A bánáti bolgárok identitásának alapvető eleme a katolikus vallás, illetve a hozzá szorosan kötődő latin betűs írás – amelyet horvát ferencesek terjesztettek el még Bulgáriában. A vándorlások során fontos megkülönböztető elem, a nemzeti identitás megtartásának feltétele volt a latin betűs írásmód és a katolicizmus fel nem adása az ortodox környezetben. Ebben a jugoszláv kétpólusú világban, ahol a cirill betűs írásmód a pravoszlavizmussal, ezáltal pedig a szerbséggel azonosítható, a latin betűs pedig a katolicizmussal fonódott össze, az írásmód erős szimbolikája a társadalom egészére rávetült (BUGARSKI 1995: 126). A szerbséghez történő teljes asszimilálódás egyik kizáró tényezője a katolikus vallásgyakorlás, amely Szerbiában elsősorban horvát nyelven érhető el, valamint magyar nyelven is. Mindemellett a szerbek pravoszlavizmusa nem csupán felekezeti identitás, hanem egybeforr a nemzeti identitással is, aki tehát a szerbséghez asszimilálódik, annak a szerb ortodox egyházhoz történő csatlakozással lehet teljes az asszimilációja. BORBÉLY ANNA (2014: 45) rámutat, hogy „a többségi és a kisebbségi felekezeti különbözőség hiánya a nyelvcsere szolgálja” több esetben is, ezt támasztja alá a bánáti bolgárok példája is, akik számára a felekezeti identitás a legfontosabb identitáselem, ezzel összefüggésben pedig a magyarság irányába történő asszimilációjuk egyik meghatározó indítóoka az azonos felekezethez tartozás. A székelykevei bolgárok esetében a nyelvcsere úgy is körülírhatjuk, hogy a korábbi két- vagy többnyelvűséget (bolgár–magyar–szerb) egy kétnyelvű állapot (magyar–szerb) váltja fel (vö. BARTHA 2014: 18). A nyelvcsere folyamatára vonatkozó, LEWIS és SIMONS által kidolgozott 13 szintes EGIDS skála alapján (FAZAKAS 2014: 158) a székelykevei bolgárok anyanyelvét, a paultyánt a majdnem kihalt, s ezzel együtt a kritikusan veszelyeztetett kategóriába kell sorolnunk, a besorolás alapjául szolgáló leírás pedig a következő: a fennmaradó beszélők a nagyszülők generációjához tartoznak, vagy még annál is idősebbek, és kevés lehetőségük van használni a nyelvet.

Az alábbi narratívareszletek a nyelvvesztésnek ezt az állapotát szemléltetik:

- (1) **A2:** Na, vannak most már szavaim, amit kicsit meg kell gondoskodjak, mert mégis ez nem használja az ember mindennap a nyelvet, akkor elfelejtődik vaj egy szó.
- (2) **C2:** Nekem jó érzés, amikor találkozok valakivel, aki akar (*paultyánul beszélni*), de ami a leg_ és akkor mi történik? Fölkadok vagy ő fölkad, akkor megfordítjuk magyarrá. De nem úgy akadunk föl, hogy, há valami vagy nem jut az embernek könnyebb magyarul, na, arról van szó, semmi másról.

Nemcsak az elsődleges funkciókba és szinterekre történő betöréssel, hanem a nyelvi szinterek szélesedésével is egyre nagyobb teret nyer a második nyelv. A paultyán alapszintere kezdetben is a család, esetenként az iskola és vallás volt. Az állandó vándorlás, helykeresés nem tette lehetővé a nyelv teljessé válását, például nyelvi regiszterek kialakítását, a nyelv kodifikálását és az írásbeliség intézményi közvetítéssel történő elterjesztését. A változó, új és összetettebb nyelvi szinterek (munkavállalás, iskola, utazás) már nem a paultyán nyelv újabb kihívásaiként jelennek meg. Az anyanyelv használati tere GAL (2018: 202) példái alapján lehet az emelkedettségé vagy a kevésbé tiszteletreméltó eseményeké. A paultyán esetében a bizalmas, családon belüli nyelvhasználat volt a nyelv általános tere, azonban az emelkedettséggel jellemezhető nyelvi tér mint etnikai identitásjelölő gyakorlat időtállóbb lehet – noha az az aktív társas nyelvhasználatban nem kap helyet. Példa erre a karácsonyi paultyán nyelvű kántálás, illetve az új esztendői vesszőzés szokása, amelyek egy-két személyhez köthetően – erősen nyelvi revitalizációs töltettel – még jellemzőek a településen, a nyelvet már nem beszélő generációk számára átadandó nyelvi örökségként.

GÁL (2010: 57) GILES és munkatársai nyomán rámutat a nyelvközösségek vitalitásának háttérében meghúzódó tényezőkre: státus, demográfiai adatok és intézményi támogatás jelentőségére. Az első tényező, a státus magában foglalja a tágabb közösségben elfoglalt gazdasági, társadalmi, esetleg politikai státust. A paultyánok esetében a státusra vonatkozó feltételek nem teljesülnek, hasonlóképpen nem beszélhetünk intézményi képviselőletről sem, pontosabban médiajelenlétről vagy oktatási diverzitásról, illetve politikai képviselőletről. Az etnolingvisztikai vitalitás szempontjából azok a népcsoportok, közösségek erőteljesebbek, amelyek kevésbé azonosulnak saját csoportjukon kívül más társadalmi csoportokkal, akik viszont akadálytalanabban azonosulnak különböző, például többségi nyelvi csoportokkal, azoknak saját népcsoportjukkal való identitásuk gyengébbnek bizonyul (GILES–JOHNSON 1987: 72). Más szóval, az etnolingvisztikai kötődésnek erősebbnek kell lennie azok esetében, akik kevés más társadalmi kategóriával tudnak azonosulni. A székelykevei bolgárok könnyen kapcsolódnak be más közösségekbe, elsődleges etnikai identitásuk mellé egyéb identitásformációkkal is azonosulni tudnak. Előfordul, hogy a (magyar) házastárs csak a házasságot követően értesül arról, hogy párja paultyán, olyannyira háttérbe kerül a paultyán házastárs identitásának adott eleme más impulzusok, más társadalmi és etnikai kötődések hatására: hiszen a házastárs a házasságot megelőző évtizedben már magyar–szerb kétnyelvűként élt.

A székelykevei bolgárok magyar nyelvhasználatában megvizsgálva a kódváltásokat megállapíthatjuk, hogy magyar–paultyán kódváltás csak mondaton kívüli szinten figyelhető meg, elsősorban idézésnél, ebben az esetben „a beszélő a korábban más nyelven elhangzott párbeszédet felidézi, szavainak alátámasztására használja” (MÁRKU 2013: 142).

A váltás itt a legtudatosabb, legszándékosabb, esetleg legtervezettebb. A kódváltásnak ez a típusa feltételezi a legkevésbé a mindennapi kétnyelvűséget az adott nyelvek tekintetében, a kódváltás ezen eseteiben szerkezeti szabályok megszegése, átformálása sem jelenik meg (BARTHA 1999: 120). A magyar–szerb nyelvi interferencia esetében már színesebb a kódváltások palettája: az idézésen kívül előfordul a mondaton belüli kódváltás a lexéma szintjén. Az egyik ilyen típus, amikor metanyelvi kontextusban jelenik meg a társalgás nyelvétől eltérően kódolt lexikai elem, a beszélőnek nem jut eszébe magyarul, csak szerbül a szó (pl. *beneficiranje* 'juttatás', *sekretarica* 'titkárnő'), ezt szóvá is teszi (*a direktornak a sekretaricája, magyarul hogy mondják?*). A másik típus közösségi szintű kódváltás, vagy inkább kölcsönzés (pl. *kaderovszka* 'személyzeti osztály', *latinica* 'latin betűs írás'). Mindemellett a narratívákban szerepelnek a szituatív kódváltások emlékei, az alábbi részlet is erre utal:

- (3) **A8**: Mikor ketten vagyunk, bolgáruł beszélünk, csak egy magyar legyen, s tíz bolgár, akkor magyarul beszélünk.

5. Iskola és család – a nyelvésajátítás helyszínei és alkalmai. Székelykevéen az első iskolát 1889-ben nyitották meg magyarul, 1910-ben pedig már 12 alsós tagozattal működött (SZABADKA 1936: 18), a magyar nyelvű tagozatok mind a mai napig fennmaradtak. 1920-tól az 50-es évekig – esetenként összevont tagozatokkal – szerb nyelven is folyt az oktatás, később már csak magyarul. 1920-ban német nyelvű tagozatot is indítanak, amelyet hét évvel később megszüntetnek. Az 1939/40-es tanévben a magyar alsó tagozatokban 389, a szerbekben pedig 109 gyerek tanul, noha a tanulók nemzetiségi összetétele a kiszámú felsőssel együtt a következő: 428 magyar 71 bolgár, 34 német és 5 jugoszláv (GALAMBOS 2001: 128). Az adatok arra utalnak, hogy a szerb nyelvű tagozatokban nem szerb gyerekek ültek. Adatközlőnk mindezt így egészíti ki szülei nemzedékétől származó információval:

- (4) **C2**: A bolgárok szerb iskolába jártak a 30-as években, mert kevés volt a kolonista, és fel kellett töltsék az osztályokat.

Magyarul szocializálódott, bolgár szülők gyermeke emlékezik vissza édesapja írástudására, aki a 30-as években kezdte az iskolát:

- (5) **C1**: Itt a bolgárok szerbbe iratkoztak, nem tették a magyar tagozatokhoz, hanem szerbül fejezte be, még most is, mikor mielőtt meg nem halt, mindig ő csirilbetűkvel írt, nem tudott írni a latin betűkvel.

Mindennek háttérében a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kisebbségekre vonatkozó oktatáspolitikája állt, amely alapján kisebbségi tagozatra csak azok a gyermekek iratkozhattak, akikről az állami szervek sajátos szempontok, mégpedig névelemzés alapján megállapították, hogy valóban az illető kisebbséghez tartoznak.³

³ Svetozar Pribičević oktatási miniszter 1921-ben adta ki azt a névelemzési rendeletet, amely a tanulók neve alapján döntötte el, ki milyen nemzetiség. Minden olyan személyt, akinek a neve hangzásban vagy tartalmában nem utalt magyar eredetre, eltiltották a magyar iskolától (DIMI 1997: 64).

Az 1942/43-as tanévben a náci Németországgal szövetségre lépett Bolgár Királyságból tanítók érkeztek az Al-Duna bolgárok lakta településeire, köztük Székelykevére és Sándoregyházára is, hogy bolgár nyelven oktassák az alsó tagozatos bolgár gyermekeket (NOMACHI 2014: 410; GALAMBOS 2001: 132). A tanítás azonban nem az ismert paultyán nyelven történt, hanem a Bulgáriában használt bolgár köznyelven, s ez nehézséget okozott a 7–10 éves gyerekek számára.

- (6) **A2:** Hát én első osztályba magyar iskolába jártam. S a másodikba, ez vót a német idő alatt, a németek hoztak Szófiából, Bulgáriából tanítónőket, tanító bácsikat, s áttettek akkor mind a bolgárok a templom_ itt ahogy van a Székelen a templom, s ott, ahol van a Varrócska, ha tudod aztat a_ no, abba ott jártunk bolgár iskolába. Ez vót negyvenháromba. Mē mégés a bolgárok Bulgáriába másképp beszélnek. Nehezebb volt, úgy mind mikő nálunk bevezették az iskolába az orosz nyelvet.

Tm: Hány évet járt bolgár nyelven?

A2: Csak egyet. Második osztályt. S harmadikat megkezdtük, s akkor mán ementek innen. No, akkor mikor felszabadultunk a német_ országról, vagy hogy mondjam, politikáról, akkor beosztottak szerb osztályakba, hogy szerbül tanúntunk. Mer negyvenhatba jöttek ezek a_ mint ahogy mondják, kolonisták, Szerbiából lakosítottak Vojvodinába, nemtom, biztos ott is voltak. Úgy hogy akkor eléggé összekeveredtünk, kaptunk tanítónőket s tanító bácsikat, s szerb iskolába jártam.

A faluban a II. világháború után, a negyvenes évek végétől a magyar tagozatok mellett összevont szerb tagozat is működik egy ideig. A bolgárok továbbra is magyar nyelven tanultak. VASIĆ (2016: 141) nagyzerzsébetlaci (Belo Blato-i) kutatásából kiderül, hogy ott a háború után a 90-es évekig az alsó tagozatban csak szlovák vagy magyar nyelven tanulhattak a falubeli gyerekek, így a bolgárok is. Hasonlóan történt ez Székelykevéen is, az ott élő bolgárok és magyarok közös nyelve odatelepülésüktől fogva a magyar volt, az oktatás is ezen a nyelven folyt. Erre a közös nyelvre vonatkozik az alábbi adat is:

- (7) **A3:** A bolgárok szlávok. Inkább vérrokonyok a szerbekkel, mint a magyarokkal, a magyarokkal egyáltalán nincs nekünk kötetés, csak mindenki tud magyarul.

Az 1940-es években lehetőség nyílt a bolgárok asszimilációs irányának megváltoztatására, ha az akkorra már a magyarsághoz jelentősen asszimilálódott bolgárok szerb tagozatba kezdték volna íratni gyermekeiket. Erre azonban nem került sor, az 50-es években eldőlt, hogy az iskola egynyelvű, magyar tagozatos iskolaként működik tovább, biztosítva ezzel is, hogy Székelykeve Belgrád közelében a legdélebbi magyar szigetként maradjon meg. Az iskola nyelvének kulcsfontossága pontosan tapinthatóvá válik a székelykevei bolgárok példáján, ugyanis a nyelv mindazon rétegeinek átörökítése, amely a családban nem történik meg, az iskolában már magyar nyelven folyik. GÁL (2018:208) hívja fel a figyelmet arra, hogy amikor egy generáció nem tudja a nyelvet a maga teljességében átadni utódainak, például bizonyos regiszterek nem elérhetők a nyelvsajátítás folyamatában, ezzel a gyermekek számára bizonyos nyelvi struktúrák hiányosak lesznek, a nyelv teljes körű, alkotó módon történő használata akadályokba ütközik. Ugyanakkor felfigyelhetünk arra, hogy Székelykevéen mennyire produktív a Vajdaságban egyedülálló

székely nyelvjárási jegyekkel átszótt magyar nyelv használata, amelyet a székelykevei bolgárok is használnak. Narratíváikban gyakran fordulnak elő a *vaj* 'talán', *ne* 'ni', *bé* 'be' és számos további, székely nyelvjárási jegyet magán viselő nyelvi elem, ahogyan azt korábban PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS is megfigyelte és lejegyezte székely nyelvjegyzékében (1980). Az adatközlő alábbi mondata is azt támasztja alá, hogy bolgár nyelvű iskola hiányában az anyanyelv legtöbbször nem alkalmas új dolgok, tudományterületek, szakmák terminusainak vagy szakregiszterének használatára:

(8) **Tm**: Van, aminek nem is ismerte sosem a palyán megfelelőjét?

C2: Hát, a szakkifejezéseket sose nem tudtam megtanulni, mē iskolába olyasmi nem is létezett itt a környékbe sehoh.

Az anyanyelv elsajátítása a székelykevei bolgárok esetében is a családban történik, a paultyán bolgárok idetelepedésüktől fogva zárt közösségekben éltek, amelynek fenntartását az endogamikus házassági szokások segítették. Ezt követően a földművelés elhagyásával, a városi munkavállalás lehetőségével párhuzamosan a családban még használt bolgár nyelv kiszorult a fiatalabb generáció nyelvhasználatából. Ez a jelenség a második világháború végéig csak a városokba települt bolgároknál volt megfigyelhető, később azonban már egyre inkább az exogámia jellemezte ezt a közösséget is. Korábban különböző, bolgárok lakta településekről kerestek házastársat a házasulandó ifjak: Sándoregyházáról (Ivanovo), Nagyzerzsébetlakról, Módosról (Jaša Tomić), Kanakról (Konak), Törzsudvarnokról (Banatski Dvor) hoztak feleséget Székelykevére.

(9) **Tm**: Voltak még olyan bolgárok, akik nem tudtak magyarul?

B1: Az én öreganyám, kinevették, és sose tanult meg, mindent értett meg, de sose beszélt, olyan keményfejű öregasszony volt, az 1880-as években született.

Az 1950-es évekig a családban paultyán nyelven kommunikáltak a családtagok, a gyerekek első nyelve ez volt. Kezdetben az utcai játékok, baráti társaságok befolyásolták nyelvhasználatukat és nyelvválasztásukat, azután pedig a magyar nyelvű oktatás végleg eldöntötte a nyelvi dominancia kérdését. Az alábbi elbeszélések jól felszínre hozzák azt az éles határvonalat, ami a 1960-as, 1970-es években jellemezte a magyar és a paultyán nyelv színtereinek elkülönülését:

(10) **C2**: És azt akarom mondani, hogy az utcán magyarul, benn a házban bolgáruul beszélgettünk, de az utcán magyarul.

(11) **C3**: Az iskolába magyarul tanultunk, amikor bementem a kiskapun, mintha elvágták volna, Hvaljen Isus [Dicsértessék a Jézus Krisztus].

A (11) részlet esetében az adatközlő narratívájában a magyarról bolgárra váltással, a bolgár nyelvű köszönésformával jelzi a korabeli nyelvhasználatra jellemző erős váltást. A magyar nyelvhasználat általános voltát mutatja az is, hogy az olyan családokban, ahol az apa székelykevei bolgár volt, az anya azonban távolabbi faluból való bolgár, aki nem tudott magyarul, a gyerekek még ebben az esetben is igen gyorsan elmagyarosodtak:

(12) **Tm**: Hogyhogy már kiskorában megtanult magyarul?

A3: Azé mer sok magyar gyerek vót, az utcán, ha kimentek a gyerekek, nem úgy mint most, üres az utca, teli vót az utca gyermekekkel, a magyaroknak több gyerek vót, s az utcán csak.

Az alábbi adatközlő nem a faluban nőtt fel, feleségül jött ide, visszaemlékezésében megragadja azt a mozzanatot, amikor gyerekként érintkezésbe került a magyar nyelvvel, még szülőfalujában:

(13) **A1**: Há jó, ott is voltak Ivánován magyarok. Egy magyar asszony vót, küldött a bótba: vegyél gyufát s élesztőt. Gyufa s élesztő vót, máskor mást mondott, s akkor úgy megtanul az ember, há, aki akar, mindent megtanul.

Egy másik adatközlőnek is hasonló tapasztalatai vannak a magyar nyelvvel való első találkozásokról:

(14) **B3**: Nem tudtam magyarul, s akkor kellett bolgáruul kérni, és az a valaki, az a boltos-ember nem tudott bolgáruul. Na, olyan_ nem tudtunk mi, ott születtem én a tanyán, s a szülők bolgárok voltak.

Mindkét fenti részlet kiemeli a nyelvtanulás alkalmát, módját, amely ebben az esetben a boltban vásárolható dolgok megnevezésén alapult. Ez a nyelvtanulási alkalom a magyar nyelvi szocializáció kezdeti lépése volt mindkét esetben. A narratívákból kiérződik a gyermek számára feladatként, talán kellemetlen kihívásként megélt kényszerű kódváltás.

Ahogy a nyelvi szinterek között éles vonal figyelhető meg, úgy az idő múlásával, bizonyos történésekhez köthetően változnak a családi kommunikációs gyakorlatok is, a szigorúbb szabályrendszer elemei egyenként lazulnak meg:

(15) **C3**: Míg bábó [nagyanya] velünk volt, csak bolgáruul volt szabad beszélni, otthon mindig bolgáruul beszéltünk, amikor ő elköltözött, mán magyarul beszéltünk otthon, a szülők ők magik közt bolgáruul. Szerbül sosem.

(16) **C1**: Otthon anyám meg apám bolgáruul beszélgettek, magik közt, de mink gyerekekkel – van még egy fiútestvérem, idősebb – magyarul beszéltek hozzánk.

A fenti szöveg rámutat a nyelvhasználati szokások megszégésének tilalmára, ugyanakkor ezzel egy időben nyomon követhető a szülők részéről a nyelvi identitás megtartására való törekvés gyengülése is, amit minden bizonnyal a családon kívüli nyelvi szinterek erőteljesebbé válása váltott ki. A fenti részletek esetében a szülők nemzedéke – az 1930 körül születettek – az utolsó nemzedék, amely a paulyánt teljes kommunikációs eszközként használta élete során. A nyelvcseré folyamatának fontos állomása, amikor a következő nemzedékhez tartozó szülők már nem adják át a nyelvet a gyerekeknek. Mindennek háttérében az iskolai előmenetelhez, és később a munkavállaláshoz szükséges nyelv(ek) előterbe kerülése állt.

Az alábbi narratíva több ponton is tartalmaz metanyelvi reflexiókat, rávilágít a kétnyelvű közösségben történő nyelvelsajátításra, valamint az öt-hat évtizeddel korábbi kódváltás gyermeknyelvi példájára. Emellett a nyelvelsajátítással kapcsolatos ideológiák is megjelennek a szövegben:

- (17) **A1:** Hát azt sose felejttem el, a fiam kicsike volt, hát olyan nem tudom, 3–4 éves körül vót, a házba itt vót egy fa, s ki akarták ásni azt a fát, s apósomnak – bolgár vót – vót egy bicskája, kisbicska, beléesett ott abba a gödörbe, s a fiam aszondta nekem bolgárul: ibat majća, zašto si farla bicskát gödörbe, baszd meg anyád – bolgárul mondta –, mé dobtad belé dedónak [nagyapa] a bicskáját. A gödörbe, az es magyar. De annyira felvette azt a nász, apósom volt, azt a nyelvet, hogy megszidjon éngem, hogy ő adta neki a bicskát, s én mé dobtam ē. Hát nem dobtam ē, az valahogy beléesett, lehet elvesztette, de megadta nekem, de gyerek vót. Még beszélni se tudott, se bolgárul, se magyarul, de esszerakni tudott. Hogy hogy szedte esze apósomtól azt a szidást, nem tudom. A gyerek az hamar felveszi.

A fenti részletben a kétnyelvű gyermek nyelvelsajátításának mechanizmusára vonatkozó példa mellett az adatközlő metanyelvi reflexiói is kiemelkednek, emellett rátapint a kétnyelvű környezetben élő gyermek nyelvelsajátítására is: „Még beszélni se tudott, se bolgárul, se magyarul, de esszerakni tudott.” A kétnyelvűség gyermekkorban történő elsajátításának vagy kialakulásának ideológiája is megjelenik a narrációban, miszerint kis korban könnyebben sajátítjuk el a nyelveket: „A gyerek az hamar felveszi.”

A házastárssal történő kommunikáció, és ezen belül a káromkodás nyelve gyakran a paultyán, az adatközlők közül öten így nyilatkoztak, ahol a házastárs is paultyán anyanyelvű. BORBÉLY ANNA (2014: 192–194) a kétegyházi román–magyar kétnyelvűek között végzett kutatása is rámutat arra, hogy a házastársak közti kommunikáció az anyanyelvi nyelvhasználati szinterek egyik legerőteljesebb kommunikációs bázisa, emellett a káromkodás nyelve is jelentős mértékben az anyanyelv.

- (18) **Tm:** Maguk az urával egymás között gyakran beszélnek bolgárul?

A1: Fiatal koromban igen, de most magyarul. Nem akarom, hogy hallják, mikor összebaszom, bolgárul. Ne hallják a szomszédok, mer nyilván nyáron az ablak is, es megmondom, akarod, mondjam bolgárul, es mondja. Hát nem nagyba veszekedünk, megmondjuk egymásnak, há.

A narratívában a bolgár nyelv titkos nyelvként is működik, a nyelvismeret által szerzett előnyt, adottságot kizárás eredményező kódváltással használják fel beszélői. A következő részletben a szülők kizáró kódváltása a gyerekek jelenlétében történik:

- (19) **Tm:** Magukhoz szóltak bolgárul?

C1: Mondom, hozzánk nem. Mikor ők ketten leültek valamit megbeszélni, anyám s apám, most, hogy mink azt ne értsük meg, nem tudom, hogy mi ne értsük aztat, magik közt, hogy mit kell beszéljenek.

A kódváltás a családban abban az esetben is előfordult, amikor az új családtagok más nyelvűek:

- (20) **A2:** A szülők átlagba bolgár nyelvet használták. Na, mikor már belekeveredett a szerbekből vagy a magyarokból, akkor már muszáj volt egy miatt es az egészen beszél-gessük a magyar beszédet vagy a szerbet. Legöregebb húgom, mikor férjhez ment, ő szerbhez ment. Na, az es, mikor esszegyültünk ünnepségre, egy miatt mán kellett forszíroztuk.

A fenti narratívában a családban megjelenő szituatív kódváltás példáját említi az adatközlő, aki az exogám házasságokra utal, amelynek hatására a család által használt „mi” kódot felváltja az „ők” kód (GUMPERZ 1982: 73; vö: KONTRA 1999: 86), lassan pedig a család nagy része már magyarul vagy szerbül beszél otthon is, tehát a „mi” – „ők” szembenállás a bolgár – szerb/magyar helyett mára már magyar – szerb szembenállással fejezhető ki.

A bolgár nyelv elsajátításának folyamatára, illetve problémáira vonatkozik az alábbi két részlet, melyekben kifejezésre jut az adatközlő reflektálása saját gyerekeinek bolgár nyelvhez fűződő attitűdjére. A gyerekek számára a bolgár az egyik szülő anyanyelve, amelyet a szülő már csak ritka alkalmakkor használ addigra, amikor a gyerekei is megszületnek a 60-as években.

- (21) **A2:** S akkor, mikor bevégezte a nyolc osztályt, de átlagba otthon csak magyarul beszél-tünk, vaj egyszer kérdeztek, há ezt hogy kell mondani bolgáruul, de nem akartak, hogy törekedjenek bolgár nyelvet, de má nem akartak, akkor mit lehet csinálni? Vaj egy szót még értenek, amikor így valakivel elbeszélgetek bolgáruul.

A következő részlet ugyanannak az adatközlőnek a közlése, már unokáinak bolgár nyelvvel való megismertetéséről, az 1990-es évek végéről. Ekkorra már magyarról szerbre fordult a család legfiatalabbjainak nyelvi dominanciája.

- (22) **A2:** Volt ilyen, s kacagták, akkor az nekik furcsa volt, hogy én mondtam nekik, ki-vált az unokáknak, mikor lenn voltak ott nálunk a tanyán, s én örökké valami olyan izét kitaláltam részükre, hogy kutatás az erdőben, hogy mivel találkozunk, s akkor ők mindjárt azt mondták: A šta je ovo, pa šta je to? [Ez micsoda, hát ez?] Pa šta je to na bugarskom? [Hát mi ez bolgáruul?] Kako se kaže? [Hogy mondják?] S akkor én mondtam nekik. O, to je teško da zapamtim. [Ó, hát ezt nehéz megjegyez-nem.]

A fenti részlet rávilágít arra, hogy az unokák életében is jelen van a bolgárság fogalma, annak nyelvi vonatkozása családjukhoz, elsősorban nagypajjukhoz csatolható jegyként.

(Folytatjuk.)

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Kiss Lajos születésének centenáriumára

Kiss Lajos 1922. június 3-án látta meg a napvilágot Debrecenben, ahol apja a város megbecsült állatorvosaként praktizált. A szülői ház – amelynek a helyét a születési centenárium óta emléktábla is jelöli – a város szívében, a Péterfia utcán fekvő jellegzetes cívis házak egyike volt. A katolikus család elsőszülött gyermeke a kálvinista Rómában a helyi piarista gimnáziumban töltötte diákéveit. Ezekről az időről maga Kiss Lajos mindig úgy beszélt, mint egyfajta idilli világban leélt évekről, s a Debrecenhez való ragaszkodása annak ellenére is elkísérte őt élete végéig, hogy pályájának későbbi időszakában csupán néhány évet töltött szülővárosában. Örök nyugalomra is itt helyezték 2003-ban.

Kiss Lajos életének alakulását a második világháború körüli évek alapjaiban határozták meg. Sokszínű fiatalkori érdeklődése pályaválasztásában aligha játszott szerepet, mivel azt sokkal inkább a háború kézzelfogható valósága befolyásolta. A háborús időkben Munkácson letöltött sorkatonai szolgálat után beiratkozott a Ludovikára, ahol tüzértiszti kiképzést kapott. Első szolgálati helye éppen a debreceni tüzérlaktanya volt, amelyet bő egy éves frontszolgálat, majd több mint három éves szovjet hadifogság követett. Huszonhét éves is elmúlt, amikor hazaérkezett Debrecenbe, és a hadifogság hozadékát, az ott szerzett orosz nyelvtudását a maga hasznára fordítva beiratkozott a debreceni egyetem orosz–német szakjára. Az egyetemen a szakemberhiány olyan helyzetet teremtett, hogy tehetsége és szorgalma révén Kiss Lajos három év múltán – még a diploma megszerzése előtt – nemcsak tanulhatta, hanem taníthatta is alma materében az orosz nyelvet és nyelvészetet. Szakmai karrierje – mint oly sok értelmiségi kortársáé is – a háborús évek hatásként így a szokásoshoz képest majd egy évtizednyi késéssel indulhatott meg.

A szakmai előrehaladásnak az útja sem volt azonban kevésbé rögös, mint a korábbi éveké. Származása, előélete miatt az 1950-es években szakmai kvalitásai ellenére sem nevezték ki egyetemi oktatónak sem Debrecenben, sem később Budapesten. A tudományos kutatói pálya azonban megnyílt előtte, noha tőle független körülmények következtében aspirantúrára is csak a harmadik próbálkozásra vették fel.

Aspiránsként Budapesten Hadrovics László és Kniezsa István mellett töltötte szlavista tanulóéveit, a magyarországi szlavisztika legkiválóbbjaitól sajátítva el a mesterséget. Mindkettőjüket mesterének vallotta, de nyitott volt a másoktól kapott impulzusokra is. Nyelvészként első tényleges munkahelyén, a Nyelvtudományi Intézetben A magyar nyelv értelmező szótárának a munkálataiba kapcsolódott be, amelynek Ország László volt a vezetője. A nagy munkabírású és roppant határozott Kiss Lajos jól beleillett abba a csapatba, amely mindössze néhány év alatt tető alá hozta a monumentális művet. Ország Lászlóban a követésre méltó, eszményi tudományos vezetőt látta, aki „Úriember volt a szó legnemesebb értelmében.”, s aki „Beosztottaiban feltétlenül megbízott, de nem is csalódott bennük, mert a bizalomért mindenkitől bizalmat, a korrektségért korrektséget kapott cserébe.” (Visszapillantás. In: KISS LAJOS, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Tinta

Könyvkiadó, 2004. 358). Kiss Lajos későbbi munkatársaitól tudjuk, hogy az ő katonás, szigorú jellemében is folyton megnyilvánult az a fajta nyíltság és őszinteség, amely a közös szellemi munkának is fontos alapja, és amely korrektséggel, segítő szándékkal párosulva vezetőnek és beosztottnak egyaránt a javát szolgálva sikerekre vezethetett. Kollégái, méltatói kiemelték, és e sorok írója is közvetlenül tapasztalhatta, hogy Kiss Lajos soha nem kímélte erejét, idejét, amikor mások munkáját véleményével, bírálatával segíthette.

Bizonyára az értelmező szótár szerkesztői csapatában eltöltött évek is hozzájárultak ahhoz, hogy Kiss Lajos enciklopédikus érdeklődésű emberként az őt körülvevő világ kaleidoszkopikus sokféleségét nyelvészként a szavakon át kísérelte megragadni, értelmezni és változásában visszaadni. Első írása, a *pazarol* szó eredetmagyarázata 1955-ben jelent meg a Magyar Nyelv hasábjain. Az ezt követő másfél évtizedben kis híján másfélszáz publikációt tett közzé, amelynek nagy része szófejtés: ezekben szavak százainak eredetét és történetét világította meg. Etimológiai elveiben Bárczi Géza szófejtő szótárát tekintette mintának, de nagy hatással volt rá Kniezsa István etimológiai munkássága is. Szómagyarázatait világos gondolatmenet, célratörő összefogottság, de emellett a kulturális összefüggésekre is nagy figyelmet fordító sokszempontúság és adatgazdagság jellemzi. Szótárírói habitusa az első és a második kötet szerkesztőjeként nagy hasznára volt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkaközösségének is.

Kiss Lajos szófejtő írásainak többsége a magyar–szláv kapcsolatok köréből került ki. Munkásságával a magyar szlavisztikának ahhoz a fősodrához tartozott, amely a szláv nyelvek magyar kapcsolatait állította előtérbe, s ennek révén mindkét nyelv(csoport) ismeretanyagát jelentősen gazdagította. Olyan nagy elődök nyomába lépett ezzel, mint Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István és Hadrovics László. Azt, hogy ez tudatosan vállalt szellemi közösség volt, azzal is jelezte, hogy elődei munkásságát tudománytörténeti portrék egész sorában mutatta be.

Szakmai érdeklődésének fő irányát érzékelteti a több tucatnyi ez idő tájt született recenzió is, amelyben az indoeurópai, közülük is főképpen a szláv nyelvek etimológiai, szótörténeti, lexikográfiai munkáinak egész sorát ismertette. Szótárírói tapasztalatait több etimológiai és lexikológiai módszertani tanulmányban is közreadta. Pályája első szakaszának főműve a – sajnálatos módon kéziratban maradt – kandidátusi értekezése volt, amely az orosz nyelv szuffixum nélküli deverbális főneveit tárgyalta.

Pályájának fordulópontját jelzi az az 1970-ben megjelent írása, amelyben a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a tervét vázolta fel. Ez az új téma nem volt előkészítés nélküli a tevékenységében: ilyen irányú érdeklődését jelezték a névtudományi folyóiratokról, a víznévkutatásról és az európai névtudomány fontosabb eredményeiről írott dolgozatai már a 60-as években is. Az egyéni tervmunka keretében a Nyelvtudományi Intézetben végzett újfajta szótárírói tevékenysége szinte fel sem tűnik az 1970-es évek termésében. A *Hortobágy* név etimológiája és egy szótári mutató mellett mindössze egy elméleti tanulmány a földrajzi nevek és a földrajzi köznevek viszonyáról az, ami ezt az új tematikát jelzi. Az 1978-ban kiadott Földrajzi nevek etimológiai szótára hatalmas sikere és hatása részben talán ennek a sokak számára váratlan megjelenésnek is köszönhető volt. A mű népszerűségét mutatja, hogy öt éven belül – 1980-ban és 1983-ban – két új kiadása (lényegében véve változatlan újrainyomása) is napvilágot látott.

A következő évek publikációi azonban már látványosan jelezték, hogy Kiss Lajos tovább folytatja a helynév-etimológiai munkálatokat. Nevek százainak magyarázatát adta

meg a szótárbeli megjelenítésnél jóval bővebb kifejtéssel. Publikációit többnyire tematikus rendben adta közre: hol egy vidék, hol egy korszak, hol egy nyelv jóvényneveit tárgyalva. 1988-ban pedig megjelent a FNESz. negyedik, bővített is átdolgozott kiadása, amely az első kiadáshoz képest dupla mennyiségű földrajzi név etimológiáját tartalmazta.

A szótárat nemcsak a nagyközönség fogadta lelkesen (ezt tanúsítja az is, hogy a műnek 1997-ben már az ötödik kiadása jelent meg), hanem nagy elismeréssel üdvözölte a nyelvész – elsősorban a névkutató és a nyelvtörténész – szakma is, a magyar szótáriródalom legkiválóbb alkotásai közé sorolva a kézikönyvet. Kiss Lajos tudósi habitusának a legjavát mutathatta meg e munkában: nagy munkabírását, ami a teljes idevágó magyar szakirodalom hiánytalan feltárásához (is) kellett; kiváló kritikai érzékét, amely a sokféle interpretáció értékelésében volt főleg segítségére; jó szerkesztői készségét, amely a szótár szerkezeti egyenletességét biztosította; arányérzékét, amellyel egyensúlyban tudta tartani a nevek életében szerepet játszó egyedi és általános mozgatóerők ábrázolását; és nem utolsósorban széles körű nyelvtudását és sokszínű érdeklődését, amely a szótárba belekerült helynévanyag sokrétűségét eredményezte. A nevek magyarázatában a szűkebb értelemben vett nyelvi körülmények – főleg hangtani és morfológia jegyek – elemzése mellett nagy figyelmet fordított az általuk jelölt helyek ismeretére is, mivel enélkül a nevek létrejötte és változása hitelesen nem vizsgálható meg. A mű megjelenése kétségkívül nagy lökést adott a fellendülőben lévő magyar onomasztikának, és szilárd, megkerülhetetlen alapjává vált e téren minden további kutatásnak.

Kiss Lajos a helynevek eredetmagyarázata emellett egy másik etimológiai problémát is felhelyezett a magyar szótörténeti kutatások palettájára: a tükörszavak vizsgálatát. E téren bátran támaszkodhatott szlavisztikai és germanisztikai képzettségére, valamint élénk kultúrtörténeti érdeklődésére és széles körű művelődéstörténeti tájékozottságára. A szláv tükörszókról írott könyve (1976) mintaadó szerepet töltött be a magyar szókészlet e rétegének további kutatásában.

A FNESz. negyedik, kétkötetes kiadásának megjelenését követően ismét mutatkozott némi irányváltás Kiss Lajos pályáján. Ennek egyik jellegzetessége az volt, hogy megnőtt azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a helynevek történeti-etimológiai elemzésének tanulságait különféle tudásterületek számára kívánták megfogalmazni. Elsősorban hangtörténeti, történeti morfológiai relevanciája van annak a munkának, amely a földrajzi nevek nyelvi fejlődésének jellemzőit ragadja meg az egyes névfejtésekben megmutató közös jegyek kiemelésével. Egész sor tanulmányban kísérelte meg a nevek tanúsága alapján kiegészíteni a magyarság régi, leginkább a honfoglalás utáni, Árpád-kori történetére vonatkozó ismereteinket: ezekben szólt a korabeli Magyarország nyelvi-etnikai arculatáról, a lakosság és az egyes települések kontinuitásáról.

A helynevek fajtái közül talán a víznevekkel foglalkozott legszívesebben, mivel a névkincsnek ez a leginkább hagyományörző része az, amely alapján képet alkothatunk arról, hogy a Kárpát-medence egyes részeire megérkező magyarság milyen nyelvű népességet talált ott. Kiss Lajos a név- és nyelvtörténeti kutatásoknak ezen a leginkább ingoványos, legveszélyesebb területein is biztos lábbal mozog: a nyelvi tényeken alapuló következtetései mindig józanok és mértéktartóak. Távol áll tőle az e kérdéskörben nem ritkán tapasztalható tudósi mentalitás, amely a vágyakhoz, elképzelésekhez szabja az adatokat, tényeket.

Ebben az időszakban a közszavakkal kapcsolatos szótárirói tevékenységhez is visszatér. Nagy szerepe volt az akadémiai nagyszótár tervének újraformálásában, a munkálatokat

a nyugalomba vonulása előtti években – értékes lexikográfiai tapasztalatait kamatoztatva – a Nyelvtudományi Intézetben néhány évig ő maga irányította. Nagy szolgálatot tett azzal is, hogy a Hadrovics–Gáldi-féle orosz–magyar nagyszótár anyagát – amelyen hosszú évtizedeken át nyelvtanulók és tanárok generációi nőttek fel – éveken át tartó aprólékos és fáradtságos munkával átdolgozta, korszerűsítette.

Mindezek mellett pályája utolsó másfél évtizedében továbbra is vezető szerep jutott a helynév-etimológiának. A FNESz. kétkötetes kiadásának megjelenését követően is változatlan elkötelezettséggel és lendülettel foglalkozott ugyanis Kiss Lajos a Kárpát-medence helyneveinek etimológiai vizsgálatával. Ezeket többnyire különböző szempontok szerint csoportokba rendezve adta közre elsősorban a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr hasábjain. Munkaszeretét jól mutatja az, hogy hátrahagyott kéziratai halála után hosszú tanulmányorozatban jelenhettek meg.

Nagy hasznára lenne a magyar tudományosságnak, ha ezekkel a FNESz. kétkötetes változatának megjelenése után született etimológiákkal kiegészítve és a szótár adatainak az időközben bekövetkezett változások révén szükségessé váló felfrissítésével megjelenhetne a Földrajzi nevek etimológiai szótárának immár utolsó, hatodik kiadása. Ez nemcsak a nyelvész szakma kötelező tisztelgése lehetne Kiss Lajos jelentős életműve előtt, hanem egész sor történeti tudománynak továbbra is fontos, megbízható támpontot adhatna a következő évek kutatásaihoz. Kiss Lajos tudományos pályájának értékét, jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint ez a társtudományok széles körére gyakorolt, hosszú évtizedeken át tartó megtermékenyítő hatás.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

Galgóczy Árpád

(1928–2022)

Életének 94. évében elhunyt Galgóczy Árpád József Attila-díjas műfordító, aki nem múlt érdemeket szerzett az orosz költészet és kivált Puskin műveinek magyar nyelvű megszólaltatásában és népszerűsítésében. Galgóczy még éretlen kamaszként belekeveredett egy szovjetellenes szervezkedésbe, aminek következtében éveket töltött különböző Gulag-táborokban. Viszontagságos sorsának ellenére, nyelvtelenségének és kulturális fogékonyságának segítségével életre szólóan megszerette az orosz nyelvet és költészetet. Noha önmagát nem tekintette költőnek, az évek során megszerezte és kiválóan érvényesítette azokat a költői eszközöket, amelyekkel képes volt tartalmilag és esztétikailag híven megszólaltatni nyelvünkön az orosz költészetet. 1995-ben jelent meg Társalgás Géniusszal című kétnyelvű válogatása tizenegy 19. századi orosz költő verseivel és az általa készített fordításokkal. Ezt követte a szélesebb merítésű Furcsa szerelem című válogatása a 18., 19. és 20. század orosz lírájából. (A kötet bővített második kiadása 2005-ben jelent meg) 2002-ben az Eötvös József Könyvkiadó A Volga felett címmel adta ki Galgóczy válogatott fordításait, közöttük nálunk kevésbé ismert nevek mellett olyan fontos költők műveivel,

mint Ahmatova, Cvetajeva, Blok, Brjusov, Bunyin, Jeszenyin, Zabolockij. 2004-ben szintén az Eötvös József Kiadó gondozásában jelent meg a Szerettem önt... című nagy kétnyelvű válogatása Puskin költészetéből.

Fordítói tevékenységének csúcsa Puskin verses regényének, a Jevgenyij Anyeginnek fordítása. Ez a vállalkozás nemcsak a fordító kiváló nyelvi, irodalmi és kulturális felkészültségét feltételezte, hanem megalapozott önbizalmát is, hiszen e fordításának első megjelenése idején (1992) sem halványult el Bérczy Károly csaknem 130 évvel korábban készült klasszikus fordításának fénye, továbbá irodalmi köztudatunkban már jelen volt Áprily Lajos fordítása (1953), amelyben a fordító költői tehetségéhez jó nyelvismeret és következetes szövegűség párosult. (1945-ben Mészöly Gedeon is lefordította az Anyegin, de munkája néhány sikeres megoldás ellenére nem bizonyult időtállóknak.) Galgóczy – nem tagadva a fordító-elődök érdemeit – minden tekintetben méltó versenytársuknak bizonyult, valamint a regényt társadalomkritikai, lélektani és stiláris vonatkozásban egyaránt könnyebben befogadhatóvá tette a fiatalabb olvasóközönség számára. Az Anyeginben Puskin a 19. század orosz társadalmának ún. „felesleges” emberét mutatja be. Másik kiemelkedő művében, a Rézlovasban (korábbi fordításban Bronzlovas) a modern orosz állam megalapítójának, Nagy Péter cárnak alakját állítja középpontba. A poéma a költő mélyreható történelmi-filozófiai gondolkodását fejezi ki több stiláris regiszter – az ódai emelkedettségtől a köznapi beszédig – segítségével. Galgóczy fordítása alapján híven tolmácsolja e stiláris többszínűséget, és még a kifejező hangfestés elemeit is képes megszólaltatni nyelvünkön.

Műfordításos irodalmunk legjobb hagyományai bizonyítják jelenlétünket az európai irodalomban és kultúrkörben. Van magyar Homéroszunk, magyar Danténk magyar Shakespeare-ünk és – nem kis részben Galgóczy jóvoltából – magyar Puskinunk. Az ő fordításai új fiatal rétegeket vonnak be olvasóközönségünk körébe és egyszersmind nemes versenyre buzdítják a fordító-utódokat. Galgóczy Árpád oroszból készült fordításainak kötetei:

Társalgás Géniusszal. A XIX. századi orosz líra klasszikusai Galgóczy Árpád fordításában, Szilágyi Ákos utószavával. Ikon Kiadó, Budapest 1995.

Furcsa szerelem. XVIII., XIX., XX. századi orosz líra. Margócsy István előszavával. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1997. (2. kiadás: 2005.)

A Volga felett. Válogatás a XIX., XX. századi orosz költészetből. Szőke Katalin előszavával. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Magányos Démon. Válogatás Mihail Lermontov költészetéből. (Kétnyelvű kiadvány.) Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2003.

Szerettem Önt... Válogatás Alekszandr Puskin költészetéből. Hima Gabriella előszavával, Szántó Gábor András utószavával. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2004.

PÉTER MIHÁLY

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

S Z E M L E

Új nyelvészeti sorozatot indított a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány

1. TÓDOR ERIKA-MÁRIA, Hétköznapi kétnyelvűség. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2019. 251 lap. – 2. KOCSIS ZSUZSANNA, Kora újkori levélmokkok. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2020. 250 lap.

1. A Szépirodalmi Figyelő Alapítvány nyelvtudományi könyvsorozatot indított útjára Gondolat-Jel címmel. A sorozat szerkesztői KOCSIS ZSUZSANNA és KRIZSAI FRUZSINA. A Gondolat-Jel első kötete 2019-ben, a második 2020-ban jelent meg, illetve azóta újabb két kötettel gyarapodott. Már ez az első két kötet jelzi azt a sorozatszerkesztői koncepciót, hogy a nyelvtudomány legkülönbözőbb részterületeit kísérel meg felölelni a sorozat: egyikük a mai romániai magyar anyanyelvű fiatalok kétnyelvűségét mutatja be, míg a másik kötet rendkívül változatos módszerekkel határozza meg és különíti el egymástól egy 16. században keletkezett, misszilisekből álló források csoport írnokait. A két vizsgálat korpuszát így közel öt évszázad választja el egymástól. A kiadó korábban könyvbemutatót is szervezett az új könyvsorozat első két darabjának bemutatására, amelyet az ismert járványügyi körülmények miatt szükséges volt előbb elhalasztani, majd a későbbiekben részlegesen a virtuális térbe áthelyezni.

Az új nyelvtudományi sorozat első két darabja között számos különbség van: a kétnyelvűséggel foglalkozó kötet tanulmányok gyűjteménye – melyek azonban tematikusan szorosan összetartoznak –, míg a kora újkori írnokok kiletét tárgyaló kötet monográfia, melynek alapja a szerző doktori értekezése. A művek meghatározó módon különböznek a leírni kívánt nyelvhasználati jelenségeknek a jelenhez viszonyított idővonatkozásait tekintve is: az első kötet a nyelvtudományi értelemben vett jelen nyelvhasználati szokásait kutatja, míg a második kutatásának tárgya és módszerei a „történeti nyelvészet” címkével jelölhetők, hiszen egy 16. századi zárt történeti korpusz elemzését foglalja magába. A fentiek miatt egészen más módon jutnak el a szerzők az elemezni kívánt adatokhoz: TÓDOR ERIKA-MÁRIA megfigyeléssel, interjúkkal és kérdőívekkel, míg KOCSIS ZSUZSANNA a levéltári iratok aprólékos tanulmányozásával. Közös ugyanakkor a két munkában, hogy a nyelvhasználatának különféle módjait azok társadalmi beágyazottságában vizsgálják: a romániai magyar fiatalok kétnyelvűsége esetében ez egyáltalán nem meglepő, de meggyőződik róla az olvasó, hogy a 16. századi írnokok esetében sem nélkülözhető szempont a levelek íróinak szociokulturális háttere, műveltsége, kétnyelvűsége vagy a különféle nyelvváltozatokhoz való viszonyulása. Mindkét munkára jellemző – a specifikusan a magyar nyelvhasználó közösséget érintő választott témák ellenére is –, hogy a legnagyobb gondossággal helyezik el saját szűkebb kutatásukat a nemzetközi nyelvtudomány kontextusában. Ez magába foglalja a releváns nemzetközi szakirodalom fogalmi apparátusának biztos ismeretét és a szükséges mértékig való ismertetését, legfőképpen azonban a nemzetközi tudományosság eredményeinek integrálását saját vizsgálódásukba. A két kötet tárgya tehát a 16. századi írott nyelv és a 21. században beszélt magyar nyelv egy-egy szelete.

2. A sorozat első darabja a Hétköznapi kétnyelvűség címet kapta. (Itt megjegyzendő, hogy maga a kötet is többnyelvű, hiszen készült hozzá egy román (183–210) és egy angol nyelvű összefoglaló áttekintés (211–240). TÓDOR ERIKA-MÁRIA munkájának témája a romániai magyar iskolák, kevésbé metonimikusan fogalmazva az iskolát látogató nyelvhasználók (tanulók, tanárok és nem pedagógusként dolgozó iskolai alkalmazottak) kétnyelvűsége. A kutatás választott témája hatalmas területet ölel fel: az iskolák nyelvi tájképét, a diákok és pedagógusok beszédét tanórán és tanórán kívül, a nyelvválasztás és kódváltás kérdéskörét különféle iskolai szituációkban, a tulajdonnevek használatának problémáját (magyar és/vagy román elnevezést használnak-e). Hogy miért éppen az iskolai nyelvhasználat van a kutatás fókuszában? Érdemes belegondolni, mennyi időt töltenek naponta az iskolában, továbbá iskolatársaikkal a diákok (a valós és virtuális térben), ráadásul életüknek egyik legfogékonyabb szakaszában, amely nyelvi szocializációjuknak is meghatározó periódusa. Csak helyeselni lehet, hogy a de facto iskolán kívüli tevékenységek nyelvhasználata is tárgya a kötetnek: így arról is képet kapunk, milyen nyelven tájékozódnak a televízióban, a közösségi oldalakon vagy zenei fájlmeosztókon a diákok.

A kötet szerzőjéről tudható, hogy nem kívülről érkezett megfigyelő a romániai magyarság többnyelvű közegében, hanem maga is része ennek a közösségnek. Ebből arra is következtethetünk, hogy az egyén többnyelvű közegben való nyelvi viselkedése nem kizárólag tudományos probléma számára, hanem maga az eleven mindennapi valóság. A kötet előszavában így vall a szerző a kutatási téma iránti érdeklődése kialakulásáról: „A kutatás elkezdését, többek között, a kisebbségi lét életképei, mindennapjai ihlették. Gyermekkorom óta foglalkoztat annak a folyamata, ahogyan az emberek különböző élethelyzetekben, különböző megmutatkozási vagy önkifejezési stratégiákat választanak. Elég, ha csak a keresztnévek ékezetes vagy ékezetmentes használatára, vagy a családnevekben kódolt történetekre, döntéshozatalokra gondolunk.” (9.) A személyes érintettség, a saját tapasztalatok rendkívül sokat segítenek a szerzőnek, hogy a kutatás anyagát szolgáltató interjúkat és kérdőíveket a megfelelő „helyismerettel” készítse elő, továbbá hogy a terepmunka során maximális empátiával közelítsen adatközlőikhez. Ugyanakkor a személyes érintettség ellenére sikerül elkerülnie, hogy az elemzés bármely pontján „kiessen” kutatói szerepéből: elveszítse objektivitását vagy morális ítéleteket alkosson egyes nyelvi és nem nyelvi magatartásformákról (annak ellenére, hogy a leírt élethelyzetek sok helyütt kínálnak lehetőséget erre).

A munka első felében olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek tematikusan igen szorosan összetartoznak, mivel a nyelvi tájkép, azon belül is az iskolai nyelvi tájkép, az iskolai nyelvhasználat áll homlokterükben. Közülük az első, Fogalmak és jelentések címmel (13–24) a nyelvi tájkép fogalmának alakulását, változását tárgyalja a nemzetközi szakirodalom alapján. A második, terjedelmes tanulmány az Iskolai nyelvi tájkép és nyelvhasználati szokások (25–80) címet viseli. Ezt három jól elkülönülő részre osztja a szerző. Elsőként az iskolai nyelvi tájképre vonatkozó kutatás módszertanát mutatja be. Ebből megtudható, hogy a többlépcsős adatgyűjtés 2012-ben kezdődött el, és 2016-ban fejeződött be. Arról is vall, hogy a kutatásban igen fontos szerepe volt az iskolai terek rendszeres bejárásának és az iskolai vizuális környezet fotódokumentálásának, a tanórák megfigyelésének, továbbá a diákokkal készített interjúknak. A tanulókkal készített interjúk során olyan rendkívül fontos kérdésekre is választ adtak a diákok, hogy például „Szerinted miért jó magyar iskolába járni?, vagy éppen „Szerinted melyik a leghasznosabb nyelv? Miért?”. A második rész Az iskolai nyelvi tájkép: múlt és jelen címet viseli (45–66). Ebben éles

kontrasztban mutatja be a szerző a rendszerváltás előtti és utáni iskolai nyelvi tájképet, idősebb nemzedékekhez tartozó pedagógusokkal készült mélyinterjúk alapján. A két világ ütközésén túl is finom megfigyeléseket tesz a létező romániai szocializmus nyelv- és nemzetiségi politikájának változásairól, az egyes alkorszakokhoz rendelhető „hivatalos” oktatási iránymutatásokról. Az iskola nyelvi tájképének változása mint cseppben a tenger remekül mutatja a társadalmi környezet folyamatos változását. A pedagógusokkal készített mélyinterjúk valójában legalább olyan jó forrásai lehetnének az *oral history* címkével jelölhető, személyes élményeket magukba foglaló forrásokon alapuló történeti kutatásoknak, mint amennyire jól használhatóak jelen szociolingvisztikai kutatásban. A tanulmány harmadik része pedig Iskolai életképek és történetek (67–80) címmel ad ízelítőt az 1950-es és 1960-as évek romániai iskolájának nyelvi tájképéből. A válogatott fényképanyag vizuálisan szemlélteti a pedagógusok által az interjúkban szavakkal fölvázolt korrajzokat. Ezen a ponton kicsit sajnálja az olvasó, hogy a fényképek közlésének mérete és a képek felbontása nem teszi lehetővé a finom részletek tanulmányozását.

A következő tanulmányban (Nyelvi viselkedés és nyelvi énkép, 81–112) már nem az iskolai vizuális környezet és a tanügyi előírások, hanem a nyelvüket használó többnyelvű diákok állnak a középpontban. Alapfogalma a *nyelvi énkép*, melyet így határoz meg a szerző: „tartalmazza az egyén nyelvi szocializációjának én-történetét (azaz, hogy milyennek látja önmagát), valamint az erre vonatkozó értékítéleteit (hogyan értékeli önmagát), hatást gyakorolva a beszélő magatartására” (85). TÓDOR ERIKA-MÁRIA megkísérli azt is kideríteni, mely nyelvet/nyelveket tartják a magyar tannyelvű diákok hasznosnak, és melye(ke)t szépnek. Fontos megállapítása empirikus vizsgálatának, hogy a magyar tannyelvű diákok értékítéleteiben élesen elkülönül egymástól a „leghasznosabb” és a „legszebb” nyelv, hiszen a megkérdezett diákok több mint 70%-a magyart jelölte meg a legszebb nyelvként, ellenben közel 60%-uk az angolt leghasznosabbként. További érdekesség, hogy a románt is lényegesen többen nevezték meg leghasznosabbként, mint a magyart. Az anyanyelvhez való döntően pozitív viszonyulás esetükben nem jár együtt azzal, hogy ne gondolkodnának pragmatikusan az egyes nyelvek hasznosságáról a társadalmi érvényesülés tekintetében.

Az iskolai nyelvi szocializáció szintjei magyar tannyelvű iskolákban (113–139) számos kérdést vet föl a kétnyelvű közegben működtetett iskolák tanulóinak, pedagógusainak és más dolgozóinak nyelvhasználatával kapcsolatban. Csak ízelítőül néhány kérdéskör: a romániai helynevek használatának variabilitása a (különféle) tanórákon, az iskolai minősítések kétnyelvűsége vagy éppen a különféle (nyelvi közegben zajlott) tanári életutak hatása a pedagógus nyelvi hitvallására és munkájára.

A Nyelvi érintkezés és kétnyelvű lét címen megjelent tanulmány (141–168) fő kérdése, hogy miképpen értékelik a megkérdezettek a kétnyelvű közegben élő beszélő beszédének olyan szükségszerű sajátosságához, mint például a vendégnyelvi (államnyelvi vagy angol hatásra jelentkező) elemek használata anyanyelvükben. Az értékítéletek pontosabb felderítése érdekében a legadekvátabb adatgyűjtési eljárást, az ügynökvizsgálati módszert alkalmazta a szerző, de a későbbiekben a válaszadók nyelvi önmegfigyelésének és az erre adott reflexióknak a megismerése is célja volt.

A kötet utolsó tanulmánya (169–180) a kutatás eredményeinek gyakorlatban való alkalmazhatóságával kapcsolatos vizsgálódás eredményeit foglalja össze – bizonyítva ezzel, hogy a vizsgálatok nem öncélúak, mivel társadalmilag hasznosítható eredményekkel szolgálnak. A tanárszakos hallgatók körében végzett kutatás során a szerző megkísérelte tudatosítani

a leendő pedagógusokban, hogy az iskolai nyelvi tájképnek milyen hatásai lehetnek a tanítási-nevelési folyamat kimenetelére és magukra a kétnyelvű diákokra. A kutatás e vonatkozásban annak bizonyítása is, hogy az iskolai nyelvi tájkép a tanári eszköztárnak hasznos eleme lehet – ha a megfelelően felkészült pedagógus tudatosan alkalmazza.

3. Az új sorozat másodikként megjelent darabja KOCSIS ZSUZSANNA munkája, mely egy 16. századi misszilisekből álló korpuszra irányuló, múltbéli „nyomozásra” viszi magával az olvasót – nyelvi anyaga közel öt évszázadnyira esik TÓDOR ERIKA-MÁRIA kutatásától. A Kora újkori levélnokok című monografikus kötet alapkérdése az, hogy miképpen, milyen módszerekkel lehet elkülöníteni egy 16. századi forráscsoport lejegyzőit egymástól.

A történeti nyelvészeti vizsgálódások, közöttük a főként a filológia irányultságúak nem tartoznak a mai magyarországi fiatal kutató generációk által legintenzívebben művelt területek közé. Önmagában ezért is öröndetes, hogy vannak olyan hazai felsőoktatási műhelyek, amelyek ilyen irányú kutatásra teszik fogékonyvá és készítik fel hallgatóikat.

Az elmúlt két évtizedben főként HAADER LEA munkáinak köszönhetően a kódexkezek azonosításában számos új eredmény született. Különösen fontos és új irányt nyitott a kutatásokban azzal, hogy a hibázás tipológiáját rendszerszerűen felhasználta a kódexmásoló kezek azonosításban. Ebből következően fontossá vált, hogy a kézázonosítás módszerei megújuljanak, finomodjanak más, későbbi korban keletkezett nyelvemléktípusok esetében is. Éppen ezért nagyon időszerű a munka azon módszertani célja, hogy a gyakorlatban vizsgálja meg: milyen módszerek lehetnek a kutató segítségére a misszilisek írnokainak azonosításában. A kötet szerzőjének kiindulópontja az, hogy a csak paleográfiai alapokon nyugvó kézázonosítás önmagában sokszor nem vezet(het) sikerre, vagyis nem elegendő a scriptorok elkülönítéséhez és azonosításához. Ezt a feltevést a szerző által elvégzett komplex kutatás a későbbiekben szemléletesen illusztrálja.

A mű első fejezetében (Bevezető, 9–17) KOCSIS ZSUZSANNA leírja, milyen eredmények várhatóak egy, az írnokok identifikációjára vonatkozó kutatástól. Már itt megfogalmazza igényét arra, hogy új vizsgálati lehetőségeket találjon az írnokok azonosítására, illetőleg újra rangsorolja a már ismert vizsgálati módszereket abból a szempontból, hogy milyen mértékben találtnak alkalmasnak a misszilisek írnokainak azonosítására. A következő fejezetben (19–35) nagyon gazdag áttekintést ad arról, hogy milyen módszereket szokás alkalmazni a kézázonosításban: szinkrón és történeti iratok kezeinek meghatározásában.

Üdvözlendő a szerző eljárása, amellyel a 3. fejezetben (Levelek és levélnokok a 16. századi főúri udvarokban, 37–50) bemutatja a levelek keletkezésének főbb körülményeit és magának a levélnoknak a szociokulturális háttérét – kitérve a diktálás problematikájára („fejek” és „kezek”), a levelek kötelező részeire és a főúri udvarokban foglalkoztatott írnokok nyelvismertére és műveltségére. Fontos és érdekes információkat tudunk meg arról, hogyan értékelték és miként fogadták a korban egy főúr saját kézzel írott levelét, és miként az írődeákja által jegyzett. Ha a korabeli társadalmi környezetnek, szokásoknak és viselkedéskultúrának ezeket a finom részleteit figyelmen kívül hagyná a kutató, akkor könnyedén vonhatná le téves, anakronisztikus következtetéseket. A szerző alaposágának köszönhetően sikeresen elkerüli ezeket a csapdákat.

A korpusz bemutatása a 4. fejezetben (51–60) kapott helyet. Ebből megtudható, hogy a vizsgálat korpusza döntő részben a TERBE ERIKA által kiadott Svetkovics-levelezés (Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. Magyar Nyelvtudományi

Társaság, Budapest, 2010). A szerző kiadott levéltári forrást használ, azonban – céljainak megfelelően – a levelezésnek minden egyes kéziratát tüzetesen, paleográfiai szempontokat is érvényesítve át kellett tanulmányoznia. A már publikált levelekből álló korpuszt a szerző kiegészítette eddig kiadatlan levéltári forrásokat tartalmazó két alkorpusszal: Batthyány I. Ferencnek 10, Perneszy Andrásnak 18 kéziratával.

Az 5. fejezetben (61–74) mutatja be a szerző az írnokok elkülöníthetőségének lehetőségeit az íráskép alapján. Ebben az íráskép jellemzői alapján 41 típust talál a vizsgált korpuszban, és meggyőzően mutatja be, hogy a Svetkovics-, Batthyány- és Perneszy-levelek közül melyek tartoznak ugyanabba a típusba. Ez a későbbiekben lehetővé teheti annak vizsgálatát is, hogy miként mozogtak az írnokok, és mennyire állhattak kettős vagy többes alkalmazásban. A korpusz paleográfiai alaptípusai a más szempontú csoportosításokra vetítve a későbbiekben segítenek kirajzolni a tényleges levélírói profilokat. A fejezetben amellet érvel a szerző, hogy az íráskép az egyik legmeghatározóbb szempont az írnokok azonosításában, ugyanakkor meggyőzi az olvasót arról, hogy az íráskép önmagában nem lehet elégséges alapja a levélírói profilok megalkotásának. Ezzel a nyelvtörténeti szakirodalomban eddig többé-kevésbé általánosan elfogadott tétel is megdőlni látszik, továbbá fölértékelődnek az olyan szempontok, mint a hangjelölés vagy a nyelvjárási jegyek vagy a rövidítések vizsgálata.

A 6. fejezet (75–119) a korpuszban előforduló helyesírási és hangjelölési mintázatokat tárgyalja – ezekből 27 különböző rendszert azonosít a levelekben. A fejezetben olyan, elsöre marginálisnak tűnő problémákat is tárgyal, mint például az elválasztás, betűkettőzés vagy a rövidítések különbségei és lehetőségei az írnokok elkülönítésében. Újszerű és érdekes az a következetes elemzés, amely a néma *h* használata alapján különít el bizonyos írónoki típusokat egymástól.

A kötet 7. fejezete (121–151) a szövegprodukciónak hibáinak és javításainak tipológiáját vizsgálja abban a vonatkozásban, hogy ezek milyen mértékben képesek segíteni a kezek azonosítását. A fejezetben levont végkövetkeztetés szerint a hibázások gyakorisága és jellege inkább segítheti a misszilisek kézzazonosságának tisztázását, mint a hibajavítások jellege. Ez alapvetően a levelek keletkezési körülményeiből vezethető le. Összegzésében megállapítja a szerző, hogy a hibatipológia ezen forrástípus esetében kevésbé informatív tényező, mint a paleográfia, a hangjelölés/helyesírás – vagy éppen bizonyos nyelvjárási jegyek használata.

A következő fejezet (153–199) a nyelvhasználati jegyek szerepét elemzi: megállapítja, hogy az egyén idiolektusa – a korszak hangjelölési és helyesírási rendszeréből következő megszorításokkal – de mégiscsak megjelenhet az egyes írásokban, elsősorban bizonyos lejegyzett nyelvjárási jegyek formájában. A levélírók szociolingvisztikai szempontból értelmezhető sajátosságokat ugyanakkor kevésbé produkálnak, ellenpéldaként talán a levelek egy részében adatolható kétnyelvűség tartozhat ide (199). A pragmatikai sajátosságok vonatkozásában a megszólítások eltérő formái teszik lehetővé, hogy lejegyző személy perspektívája is megjelenjen az iratokban. Összességében azonban elmondható, hogy a korpusz írnokainak elkülönítésében és azonosításában leginkább a dialektológiai markerek voltak a szerző segítségére.

A 9. fejezetben megtörténik a különböző módon megalkotott profilok egymásra vetítése és az adatok, következtetések összegzése. A fejezetben jelentős, kézzel fogható eredményeket summáz a szerző: vizsgálati eredményeit számba véve megállapítja és jellemzi a Svetkovics-levelezés írónoki profiljait. Talán ennél is fontosabb azonban a kutatás részben általánosítható módszertani eredményei: áttekintő értékelést kap az olvasó

arról, hogy – ebben a korpuszban (és ez hangsúlyozandó!) – mely vizsgálati módszerek és eszközök mennyire bizonyultak hatékonyak egy-egy írnok azonosításában. A szerző következtetése szerint a vizsgálatban leginkább a paleográfiai, hangjelölési és nyelvjárási szempontok segíthetik a scriptorok azonosítását, ugyanakkor ezeknél kisebb segítséget nyújthat a hibatipológia, a szövegtagolás és a pragmatikai vizsgálat.

A kötetet záró Mellékletekben (239–248) hasznos összefoglaló táblázatokat találunk a levelek nyelvjárási csoportosításáról vagy a korpusz leveleinek írnoki profilhoz rendeléséről, de helyet kapott itt egy áttekintő ábra a főúri udvar hierarchikus felépítéséről vagy éppen fényképek sorozata a levelek aláírásainak különféle elhelyezéséről is.

4. A Gondolat-Jel sorozat első két kötete azt mutatja, hogy a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány által kiadott sorozat szerkesztői és felelős kiadói gondos válogatás és alapos mérlegelés után döntenek egy-egy munkának a sorozatban való megjelentetése mellett. Az itt ismertetett két „úttörő” kiadvány járulékos feladata volt az is, hogy a tudományos minőséget illetően elhelyezze a Gondolat-Jelet a hazai nyelvtudományi kiadványsorozatok képzeletbeli hierarchiájában. Úgy vélem, az első két kötet szakmai színvonalához való ragaszkodás idővel értékes nyelvtudományi márkává emelheti ezt az új vállalkozást. Az emelkedéshez elengedhetetlenül szükséges felhajtóerőt pedig a következő időszakban megjelenő, hasonló színvonalú új kiadványok szolgáltatathatják.

NÉMETH MIKLÓS
Szegedi Tudományegyetem

A koppenhágai Demonstratio

Sajnovics János, Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos. 1770.

A koppenhágai [első] kiadás hasonmása magyar fordítással. Szerkesztő: SZIJ ENIKŐ.
CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA fordítása tanulmányokkal, különféle mutatókkal.
Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete. Bibliotheca Regulyana 7.
Budapest, 2021. 324 lap.

A tudomány világában számos felfedezés, előrelépés köszönhető a véletlennek (pl. a penicillin felfedezése), vagy eredetileg más irányú kutatás „melléktermékeként” született új eredmény (pl. Amerika felfedezése). A finnugrisztikában talán a legismertebb ilyen „véletlen” a magyar és a lapp nyelv rokonságának tudományosan alátámasztott bizonyítása, amely egy csillagászati vizsgálat, az 1769-es Vénusz-átvonulás megfigyelésének „farvizén” született. A jezsuita szerzetes, SAJNOVICS JÁNOS – aki a szintén jezsuita HELL MIKSA segítőkjeként vett részt az észak-norvégiai expedíción – az (akkor még nem is létező) összehasonlító nyelvészeti metodika ismerete nélkül, matematikai/természettudományos módszertannal állította össze az 1770-ben Koppenhágában, latin nyelven megjelent Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse című munkáját. A történeti összehasonlító nyelvészet egyik alapkövének is tekinthető, SAJNOVICS számára nemzetközi hírnevet (és elismerést) hozó munka hosszú évszázadokig csupán dán és német fordításban

volt elérhető, és egészen 1994-ig kellett várni a magyar fordítás megjelentetéséig. Ekor azonban az 1771-es, második, bővített, a magyar tudománytörténet szempontjából relevánsabb, nagyszombati kiadás fordítása készült el, az ELTE Bibliotheca Regulyana kötet sorozatának második tagjaként. A fordítást CONSTANTINOVIČSNÉ VLADÁR ZSUZSA végezte, a Demonstratióhoz kapcsolódó tanulmányokkal kiegészített kötet szerkesztője pedig SZÍJ ENIKŐ volt. Ugyancsak nekik köszönhető, hogy 250 évvel az eredeti, első megjelenését követően a koppenhágai Demonstratio is napvilágot látott magyar nyelven. Mint a korábbi fordítás során, a szerzők most sem elégedtek meg a szöveg puszta fordításával, hanem több fejezetben tették közzé a Demonstratio előzményeihez, születési körülményeihez, utóéletéhez kapcsolódó ismert vagy eddig kevésbé ismert adatokat.

A kötet első nagyobb, bevezető fejezetében (Sajnovics, Hell Koppenhágában – menetjövét, 7–33) a szerkesztő, SZÍJ ENIKŐ elsősorban magáról az utazásról és annak körülményeiről közöl hasznos információkat. Erre a fejezetre – ahogy az egész kötetre is – jellemző, hogy a jól ismert események mellett nagy hangsúlyt kap az 1994-es fordítás óta eltelt időszak újabb kutatási eredményeinek ismertetése is (pl. a jezsuiták civil megjelenésének szükségessége, a titkos találkozás a királlyal, Sajnovics választásának tényleges oka stb.). SZÍJ ENIKŐnek köszönhetően pontos képet kapunk a páterek 7 hónapos (1769. október 17. – 1770. május 22.) koppenhágai tartózkodásának programjairól. A vendégségek, meghívások, tudományos előadások forgatagából szépen kiviláglik a jezsuiták széles érdeklődési köre is: nem csupán a csillagászat, hanem a zene, a növény- és állatvilág, a helyi szokások, emberek megfigyelése is foglalkoztatta a két jezsuitát. A bevezető fejezet legvégén a Demonstratio koppenhágai és nagyszombati kiadása közötti különbségekről olvashatunk. A legújabb vizsgálatok eredményei több esetben felülírták, módosították a korábban biztosnak hitt téziseket.

Az Observatio és a Demonstratio borítóképe (34–35) vezet át a fordító, C. VLADÁR ZSUZSA bevezető gondolataihoz és kísérő tanulmányaihoz (A koppenhágai Demonstratio, és ami utána történt, 37–93). C. VLADÁR ebben a fejezetben a Demonstratióhoz kapcsolódó újabb tudományos eredményeket közli. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy napjainkra érvényét veszítette az az évtizedekig fennálló nézet, mely szerint a két jezsuita tudatosan készült a nyelvhasonlításra (SAJNOVICSt is kifejezetten a magyar nyelvtudása miatt választotta HELL), ugyanis a rendelkezésre álló adatokból az körvonalazódik, hogy a lapp nyelv rokonságának elemzése az út során került a jezsuiták érdeklődési körébe. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy nem vittek magukkal használható szakirodalmat (még SZENCZI MOLNÁR ALBERT magyar grammatikáját is Koppenhágában kapták meg), illetve az odavezető úton, jöhllehet három hétig időztek Trondheimben, nem keresték fel a lapp nyelv elismert professzorát, KNUD LEEMet, akinél akkoriban keresve sem találtak volna alkalmasabb személyt a lapp nyelvről való tudós diskurzushoz. Ismerve HELL és SAJNOVICSt tudományos precizitását, ilyen fokú „felkészületlenséggel” biztos nem kezdtek volna egy már jó előre megtervezett munkához.

Egy rövid fejezetben (Természettudományos szemlélet a Demonstratióban, 44–48) olvashatunk a Demonstratióban használt természettudományos módszertanról, hiszen SAJNOVICSt – rendszerezett összehasonlító nyelvészeti módszertan híján – a matematikai gondolkodást követte. Ez a mű szerkezetében (a természettudományos művekre jellemző ún. IMRD modellt követi: Introduction/Bevezetés – Methods/Módszerek – Results/Eredmények – Discussion/Megbeszélés) és a terminológiájában (*demonstratio, idem*) is megfigyelhető.

A Demonstratio első kiadásának felépítését (46–48) követően, a Grammatikai összevetés (49–53) újszerűségéről kaphat képet az olvasó. Jóllehet abban a korban már ismert volt az a nézet, miszerint a nyelvek rokonságához a szókincs vizsgálata mellett a grammatikát is figyelembe kell venni, SAJNOVICS újszerűsége abban állt, hogy nemcsak tetzőlegesen kiragadott grammatikai jelenségeket vizsgált, hanem az egyes nyelvi szintek szisztematikus elemzését végezte el. A fejezet végén az ehhez a munkához felhasznált külföldi (pl. FIELLSTRÖM, GANANDER, LEEM, WÖLDIKE) és magyar (pl. PERESZLÉNYI PÁL, SZENCZI MOLNÁR ALBERT) források bemutatása történik meg.

Az összevetett nyelvi jelenségekről szól a következő egység (54–60). A fonémarendszer és a hangok jelölésének kérdése igen hangsúlyos SAJNOVICS nyelvészeti munkásságában, hiszen a nyelvrokonság vizsgálatának szükséges feltételeként határozta meg, „... hogy a könyvek helyesírása azonos legyen”. (Ezért is tartotta fontosnak a lapp szóanyag magyar helyesírás szerinti átírását.) C. VLADÁR ZSUZSA arra is felhívja a figyelmet, hogy noha SAJNOVICS hivatkozása szerint PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar szótárának elejéhez kapcsolt TSÉTSI-féle helyesírás alapult a Demonstratio magyar példaanyagának lejegyzése, valójában SAJNOVICS nem volt következetes a helyesírást illetően, s ezeket a következetlenségeket a nagyszombati kiadásban sem korrigálták. SAJNOVICS a nyelvek összevethetőségének másik alapvető kritériumaként a szabályos hangmegfeleléseket tekintette. Ezek ugyan már korábban is ismertek voltak, SAJNOVICS azonban nem a magyar és lapp nyelv, hanem az egyes lapp nyelvjárások között feltételezte ezeket a változásokat, s úgy gondolta, hogy ha azokat bizonyos szabályok szerint átalakítja, akkor a lapp szavak megegyeznek az (akkori) magyar szavakkal. A fejezet végén ismerteti a szerző azokat az eljárási módokat, melyek a latin és héber nyelveirési modell módosításához szükségesek voltak a két agglutináló finnugor nyelv összevetése során. A héber grammatikából ismert *pronomén affixum* (toldott névmás) és a *radix* (gyök) terminusok voltak azok, melyek átértelmezése az agglutináló nyelvek leírásában a szövelemek felismeréséhez vezetett. A magyar, finn és lapp nyelv vizsgálata során a *pronomén affixum* kategória jelölte a birtokos személyjeleket, illetve a magyarban a határozott igeragozás ragjait, s ebből fejlődött ki az *affixum/suffixum* terminus is. SAJNOVICS művében igen hangsúlyos szerepet kapott a *radix* terminus, melyet ’a paradigma kiinduló alakja’ jelentésben használt. A magyar szavak gyökének egytagúsága SAJNOVICSnál a lappal való rokonság bizonyítékaként is szolgált.

Korát megelőző modernséggel közelített SAJNOVICS a Miatyánk-fordítás nyelvészeti szempontú elemzéséhez. Habár a 18. század elején a nyelvhasználatok alapjai lettek az egyes nyelveken született – mintaszöveggént használt – Miatyánk-fordítások, SAJNOVICS kiválóan vette észre, hogy a fordítás szubjektivitása (egyes szavak új, vallásos jelentést kaptak, mondatszerkezeti változások stb.) révén az összehasonlítás során azok csak korlátozottan használhatók.

Az első kiadás fogadtatása című fejezetben (61–64) néhány fontosabb korabeli recenzióról és a nemesi értelmiség reflexióiról olvashatunk. A különböző tudományos perspektívából közelítő tudósok más-más kritikai észrevételeket fogalmaztak meg a Demonstratióval kapcsolatban. A természettudós BORN IGNÁC például a matematikai módszertan elégtelenségét kérte számon (nem elég egzakt), illetve az *idem* ’azonos’ terminus használatát sem tartotta megfelelőnek. A göttingai történész, AUGUST SCHLÖZER sem volt megelégedve az *idem esse* formulával, véleménye szerint ugyanis a nyelvek közötti kapcsolat fokozati jellegű, az *idem esse* használata pedig ilyen esetben erős túlzás. A finn

történész, HENRIK GABRIEL PORTHAN a leírás egységesítését szorgalmazta, illetve javasolta a vizsgálandó nyelvek közé beemelni a többi lapp nyelvjárást, valamint a finn nyelvet is. A svéd JOHANNES ÖHRLING doktori disszertációjában ismertette a *Demonstratio anyagát*, megjegyezve, hogy a magyar és a lapp nyelvet testvéryelveknek (*affines potius germanas*) tekinti, melyek dialektusai egymásnak.

A *Demonstratio* fogadtatását illetően javarészt a negatív felhangokról szól a szakirodalom. E negatív viszonyulás alapja az a – sajnos napjainkban is újra és újra felerősödő – fogalmi zavar, mely a néprokonság ~ nyelvrokonság kérdéséhez kapcsolódik. A kor nemesi értelmisége úgy tartotta, hogy népek rokonságát illetően nem a nyelvet, sokkal inkább a társadalmi jellemet kell összevetni (vö. BESSENYEI: „Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot.”). Mivel a magyar nyelvet az akkori nemzetközi szakirodalom is a szkítákhoz kapcsolta, igencsak visszatetsző volt a „barbár” lappokkal való rokonítás gondolata.

A két kiadás összevetése történik meg a 7. fejezetben (65–77). A Sajnovics-diskurzusban manapság az egyik legfőbb vizsgálati irányt a koppenhágai és a nagyszombati kiadás részletekbe menő összevetése jelenti. A második kiadás megjelentetésének datálása körüli korábbi vitás kérdés mára egyértelműen megoldódott (1771-ben jelent meg), s a szerzőség körüli bizonytalanságok is tisztázódtak. De miért is merülhetett fel a szerzővel kapcsolatban bárminemű bizonytalanság? A két kiadás között nem csak „mennyiségi”, hanem igen látványos „minőségi” különbségek is megfigyelhetők, melyek mögött tudatos tervezést, célokat állapítottak meg e témakör kutatói (elsősorban C. VLADÁR ZSUZSA és P. P. ASPAAS). A második kiadás ugyanis nemcsak ki lett egészítve néhány többletinformációval (a LEEM-féle helyesírás átírásának története, a Halotti beszéd közlése, a kínai rokonítás gondolata stb.), hanem mindezek az újabb betoldások okkal, egészen új céllal kerültek be a *Demonstratio*ba: HELL önnönmaga jelentőségét kívánta hangsúlyozni, háttérbe szorítva SAJNOVICS eredményeit, érdemeit. E célt hivatottak szolgálni azok a betoldások, melyek HELL „aktivitását” hangsúlyozták: ő tervezte el előre és ő is irányította a nyelvhasználati vizsgálatokat, ő ismertette meg a szóhasználat módszertanát SAJNOVICScsal, ő irányította a lapp szógyűjtést, és ő az, aki javaslatot tett a magyar helyesírás bevezetésére a lapp könyvekben. A kínai–magyar nyelvrokonság bizonyítása során azonban közel sem volt olyan „szakszerű”, mint SAJNOVICS, megragadt ugyanis a szóhasználat szintjén: tetszés szerinti hangcserék és a visszafelé olvasás jelentette a tetszőlegesen választott nyelvi minták között fennálló rokonság bizonyítékát: pl. m. *éj* ~ kínai *ye*. HELL viszont nemcsak nyelvészként, hanem őshazakutatóként is próbált érvényesülni: a magyarok dicső őshazájának Karjeliát nevezte meg. A tartományi címerrel (két egymás felé fordított kar, egyik kézben karddal, a másikban nyíllal) megtámogatott „etimológiával” (*kar + jel*) kívánta oldani a lapp rokonsággal szembeni ellenérzést. A tudósok jövőbeli terveiről is részletes képet kapunk (78–79): az összefoglaló nagy opusz, az *Expeditio Litteraria* megjelentetését megelőzően számos feladatot jelöltek ki a páterek: LEEM háromnyelvű nagyszótárának magyar helyesírás szerinti megjelentetése, magyar nyelvjárásgyűjtés, a lapp nyelv/nép presztízsének emelése stb. A további közös munkából azonban semmi nem valósult meg. A jezsuita rend feloszlása mindkét tudós karrierjére, életére negatív hatást gyakorolt, s kapcsolatuk is megromlott.

Ezt a fejezetet a fordításhoz használt néhány praktikus megjegyzés zárja: a szerző indokolja a *lapp* forma használatát a mostanság elterjedtebb *számi* etnonimával szemben,

és a SAJNOVICS által felhasznált munkák címének és a nyelvtani terminusoknak a fordítási megoldásait is tisztázza.

Az egyik legizgalmasabb és a jövőbeli kutatások szempontjából egyik leghasznosabb a 7. fejezet végén szereplő függelék, melyben a két kiadás között fennálló szövegszerű különbségek olvashatók először latin (Eltérések a koppenhágai és a nagyszombati Demonstratio szövegében – latinul, 81–86), majd magyar nyelven (Eltérések a koppenhágai és a nagyszombati Demonstratio szövegében – magyarul, 87–93). A táblázatba rendezett, oldalszámmal megadott adatok (a különbségek vastaggal szedve) jól követhetők, és rendkívül nagy segítséget nyújtanak a jövőbeli filológiai vizsgálatokhoz.

Az igen részletes elméleti bevezetést követi a koppenhágai Demonstratio szövegének teljes fordítása (95–191). C. VLADÁR ZSUZSA a fordításhoz kapcsolódó 38 megjegyzésben ismerteti a személyeket, tisztázza az egyes fogalmakat, magyarázatot igénylő egységeket.

SZÍJ ENIKŐ és C. VLADÁR ZSUZSA az eredeti művet is rendelkezésre bocsátja, ugyanis a fordítást a koppenhágai, latin kiadás hasonmás kiadása követi (197–292).

Ugyancsak a két kötet összehasonlító vizsgálataihoz nyújt hasznos segítséget a koppenhágai kiadásban szereplő (293–302) és a nagyszombati kiadásba utólagosan bekerült további személyek és műveik (303–305) lajstroma.

A kötetet az Irodalomjegyzék (307–312) és a Névmutató (315–322), végül a Bibliotheca Regulyana sorozat ismertetése zárja.

Joggal merülhet fel a kérdés: van-e létjogosultsága 250 év után a nagyszombati kiadás mellett az eredeti, koppenhágai Demonstratio magyar fordításának? A válasz egyértelműen igen. Egy olyan formátumú tudós, mint SAJNOVICS és egy olyan jelentőségű munka, mint a Demonstratio kétségkívül megérdemli, hogy a hazai tudós társadalom (és a téma iránt érdeklődő laikus olvasó is) megismerje azt az eredeti munkát is magyar nyelven, amely révén SAJNOVICS nemzetközi szintű tudóssá lett, s amely műre kora szaktekintélyei hivatkoztak (a nemzetközi munkák a koppenhágai kiadást ismerték és használták inkább). SAJNOVICS JÁNOS művének jelentőségét az is kitűnően bizonyítja, hogy a 21. század tudósai számára is szerteágazó kutatási anyagot tud biztosítani: még mindig számos megválaszolatlan kérdés, ellenőrzésre váró adat, információ kapcsolódik a Bizonyításhoz, melyek vizsgálatához SZÍJ ENIKŐ és C. VLADÁR ZSUZSA (újból) kiváló segítséget nyújt az itt bemutatott hiánypótló, világosan, logikusan, nagy filológiai pontossággal összeállított kötettel.

KELEMEN IVETT
Debreceni Egyetem

Bölcskei Andrea, Az egyház mint birtokos a magyar helynevekben

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. 299 lap.

A magyar helynévtani kutatásokat az utóbbi évtizedekben egyfajta módszertani megújulás határozta meg, melynek fontos része volt egy új, komplex helynévelemzési modell, illetve helynév-tipológia alkotása. Ennek is köszönhető, hogy névtani irodalmunk a közelmúltban több helynévtípus monografikus bemutatásával is gazdagodott. BÖLCSKEI

ANDREA alább ismertető, a rehabilitációs értekezésén alapuló munkája az egyház birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett helynevekről – településnevekről és mikronevekről – ad áttekintést. A kötet a névtípus számos szempontra kiterjedő nyelvi elemzését tartalmazza, amit egy adatbázis létrehozása előzött meg. Az elemzés alapjául szolgáló impozáns méretű adattár az egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt 1455 denotátumnak az 5289 névadatát öleli fel a korai ómagyar kortól a kései újmagyar korig.

Az ember gyakran megváltoztatja környezetét, akár gazdasági céllal, akár kulturális indíttatásból, az ember és a táj kapcsolata pedig a helynevekben is kifejeződik – ezzel a LŐRINCZE LAJOSTól idézett gondolattal közelíti meg a szerző a vizsgált helynévtípust (9). A középkori egyházszerkezet a földrajzi és a nyelvi tájképre egyaránt hatást gyakorolt. Az Árpád-korban az egyházi rendeltetésű építmények (templomok, kápolnák, rendházak, keresztek stb.) megjelenése a tájban és ezzel együtt az egyházi helynevek feltűnése a névállományban szembetűnően mutatják az egyház intézményének az élet számos területén jelentkező meghatározó szerepét. A nyelvi alakulatok, így a helynevek is felhasználhatók „a figyelem irányítására, tudáselemek célzott közvetítésére, az egyház a középkori Magyarországon joggal érezhette fontosnak szellemi vezetői és politikai hatalma kiépítésének a támogatására, hogy gazdasági erejének folyamatos növelésével párhuzamosan birtokosi szerepkörét helynevekben is kellőképpen hangsúlyozza” (10). Az egyházi vonatkozású helynevek névtani szakirodalmá meglehetősen gazdag, de inkább az egyházi építményekkel és a patrocíniumi nevekkal kapcsolatos vizsgálatok voltak korábban előtérben, míg az egyház birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett névalakoké háttérbe szorult. Elsősorban ezzel indokolható tehát e sajátos névtípus vizsgálatának a létjogosultsága.

A könyv bevezetése a földrajzi és a nyelvi tájkép kultúrafüggő vonatkozásainak a tárgyalása után meghatározza a tanulmányozandó helynevek körét, majd röviden vázolja a kötet felépítését (9–12).

Az ezt követő fejezetben a szerző a helynévtípus keletkezésének és elterjedésének a körülményeit, azaz a vizsgált kérdés történeti hátterét ismerteti (13–57). Bemutatja a világi egyházszerkezet kiépítésének a folyamatát, a szerzetesség megjelenését és a monostorok létesülésének történetét, az egyháznak a gazdasági életben, a törvénykezésben és a műveltségben játszott szerepét az Árpád-kortól a Jagelló-kor végéig, a lutheri tanok magyarországi megjelenéséig. Ezeket a körülményeket valóban fontos a szükséges mértékben érinteni – amit a szerző a vonatkozó történettudományi szakirodalom főbb megállapításait követve tesz meg –, mivel az egykori egyházi birtokosokra utaló helynevek jó része valamely ekkor keletkezett egyházi szervezeti egység tulajdonjogának emlékét őrizte meg.

A harmadik, terjedelmes fejezet a klasszikus és a modern névtani kutatásoknak az egyházi helynevekre vonatkozó magyar és nemzetközi eredményeit mutatja be (58–111). Foglalkozik az *egyházi hely(ség)név* terminus különféle, szűkebb és tágabb értelmezéseivel KNIEZSA ISTVÁN, MIKESY SÁNDOR, BENKŐ LORÁND munkáiban, eljutva MEZŐ ANDRÁSNAK a helynévtanban általánosan ismertté vált azon meghatározásáig, mely szerint „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helysége név, amelyben nyelviileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (59). MEZŐ ANDRÁS tehát lényegében művelődéstörténeti tényezők figyelembevételével, lexikális alapon határozta meg az egyházi helyneveket, és különítette el annak négy típusát. A magyar helyneveket funkcionális nyelvészeti keretben taglaló helynévtörténeti kötet (HOFFMANN ISTVÁN –

RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, Régi magyar helynévadás. Budapest, 2018.) szemléletmódját is figyelembe véve BÖLCSKEI ANDREA végső soron két alapvető névtípust határoz meg, még hozzá szemantikai alapon, a névadás motivációja szerint: 1. az egyik az egyházi rendeltetésű építménnyel kapcsolatos információt közöl (ide sorolja a patrocíniumi neveket is); 2. a másik az egyház (személy vagy szervezet) birtokosi szerepkörét állítja előtérbe (61–62). Ezt követően a szerző e két hely(ség)névtípus magyar névtani szakirodalmát mutatja be, a régebbi és a közelmúltbeli írásokat teljességre törekvően sorra véve (62–103). Az alapos és informatív szakirodalmi áttekintés kitűnő összefoglalása a témának, a fejezet második része pedig – mely a birtoklásra utaló egyházi helységneveket és mikrotoponimákat tárgyalja – egyúttal a szerző saját elemzésének a kiindulópontját is képezi (95–103). A fejezet harmadik szerkezeti egysége a névtípusnak egyes európai országokban (részletesebben a Brit-szigeteken) való megítélését mutatja be széles körű szakirodalmi bázisra támaszkodva (103–110). A fejezet egészében tükröződik az a nézőpont, hogy a magyar egyházi helynévadás nem vizsgálható függetlenül az egységes keresztény kultúrát nemzetközi szinten közvetítő középkori egyháznak az európai névadásra és névhasználatra gyakorolt befolyásától.

A könyv következő fejezete módszertani kérdéseket tárgyal: az anyaggyűjtés szempontjait és forrásait, a helynévi adatbázis tartalmát, szerkezetét és felhasználási lehetőségeit (112–138). A helynevek forrásai között történeti földrajzok, okmány- és oklevéltárak, országleírások, helynévtárak, helynévszótárak, földrajzinév-gyűjtemények, nyelvészeti, történeti és egyházi topográfiai szerepelnek. Csak ennek a fejezetnek az elején tisztázza a szerző, hogy pontosan mit is tart birtoklásra utaló egyházi helynévnek, azaz konkrétan milyen helynevek alkotják a vizsgálat korpuszát, milyen kritériumok alapján kerültek be az egyes helynevek az adatbázisba. Két fő feltételt nevez meg: 1. igazolható legyen a hely egykori egyházi birtoklása, 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvi is azonosítsa a tulajdonost. A felállított kritériumrendszerből jól látható, hogy a névcsoport azonosítása nem lexikális, hanem alapvetően funkcionális alapon történt (például kizárta azokat az eseteket, amikor egy egyházi személyt vagy szervezetet jelölő szó a helynévben nem a birtokost jelöli, hanem a hellyel egyéb kapcsolatban álló személyt, vagy éppen séggel személynévi szerepű). A példák azt is megmutatják, hogy a névalkotás alapjául szolgáló lexémák meglehetősen sokszínűek: egyházi személyeket (*püspök, apát, pap, barát, apáca*), szolgáltatóneveket (*dézsomás, dusnok, harangozó*), intézményeket (*keresztes, káptalan, monostor*) jelölő közszavak egyaránt lehetnek, sőt a szerző idetartozónak véli azokat a helyneveket is, amelyek azt a települést jelölték meg a névben, ahol a tulajdonjoggal rendelkező egyházi intézmény volt (pl. a *Jásti föld* első névrésze, mely a Veszprém megyei jársdi bencés apátság birtoka volt). Tehát a névtípusba tartozás kizárólagos szempontja a névadási motiváció, mégpedig az egyházi tulajdonlás volt. Megjegyzendő, hogy ennek a kritériumnak az egyedüli érvényesítése keresztes más, szintén funkcionális-szemantikai aspektusból meghatározott névtípusokat: a foglalkozásnévi településneveket, az épített környezetre utaló helyneveket, a birtokosra utaló személyt jelölő köznevekből alakult településneveket. A szerző maga is kiemeli, hogy a nevek felvétele az adatbázisba sok esetben egyéni mérlegelést, a történeti háttér pontos felderítését igényelte. A korpusz összetételével kapcsolatosan itt felvethető az a kérdés (és a szerző be is mutat jónéhány kétséges, nehezen megítélhető esetet, amikor egy-egy névrész több funkcióban is bekerülhetett a helynévbe), hogy ezt a válogatást vajon mekkora bizonyossággal, pontossággal

lehetett elvégezni. Az adatbázisba bekerültek latin helynevekből kikövetkeztetett magyar névformák is, melyek valószínűleg magyarul is léteztek a korban. Ez az eljárás mód mindenképpen helyeslendő, mivel az egyházi helynevek nem elhanyagolható arányban latinul fordultak elő a forrásokban (első említésükkor, a magyar névvel párhuzamosan, de akár kizárólagosan is), és a névtipológiai ismereteink lehetővé teszik, hogy latin helynevek alapján a magyar helyneveket nagy biztonsággal rekonstruálni tudjuk. A helynévi adatbázis a szerző leírása szerint két különböző „táblából” áll: az egyik a denotátumnak, a másik a helynévnek mint nyelvi adatnak az elemzését szolgálja. A „denotátum tábla” alapján szótári névcikkek készíthetők (címszó, névváltozatok, helyfajta, lokalizáció, történeti névadatok, releváns helytörténeti események típusú információkkal), ezekre a fejezet végén néhány példát is láthatunk. A „helynévtörténeti adatok táblája” a nyelvtörténeti korszakok szerinti részletes nyelvi elemzést teszi lehetővé. Az egész könyvhöz, de különösképpen a következő fejezetben olvasható elemzéshez igen hasznos volna az adatbázis alapján készült szótárat is kézbe fogni. Másfelől mind az adatbázisnak, mind a szótárnak a közönség számára való hozzáférhetővé tétele segítséget, illetve ösztönzést jelenthetne a további kutatások számára is.

Az ötödik, több mint száz oldalt kitevő, a kötet törzsét képező fejezet a helynevek elemzését tartalmazza nyelvtörténeti korszakokként (korai és kései ómagyar kor, középmagyar kor, korai és kései újmagyar kor) a következő szempontok szerint: a jelölt denotátumok fajtái; a nevek földrajzi és időbeli megoszlása; a nevek állományi jellemzői (az objektumok és a névformák száma); a helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása mint nyelven kívüli szempont; a nevek lexikális, szerkezeti, keletkezéstörténeti jellemzői; a nevek szerkezeti és szemantikai változásai (139–246). Mindegyik korszaknál ugyanazok az elemzési szempontok érvényesülnek, és leírásuk ugyanazt a sorrendet követi. A korai ómagyar kor bemutatásánál kivételesen olvasható egy külön rész a latin helynévformákról, indokoltan, mivel a korszakban a névadatok több mint 8%-a latin. Fontos, hogy számszerű adatokat és kronológiai jellemzést is kapunk a magyar és latin helynévformákról, ugyanis erről a kérdésről viszonylag kevés, a helynévtörténet számára hasznosítható adattal rendelkezünk. A nyelvi elemzés háttérét egyrészt a magyar helynevek komplex nyelvi elemzésére kidolgozott modell (HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.*) és a magyar településnevek vonatkozásában megalkotott változástipológia (TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2008.*) határozza meg. Ezek az elvek következetesen érvényesülnek a helynevek lexikális, alakszerkezeti, keletkezés- és változástörténeti leírásában. Az elemzésre másfelől a dimenziális nyelvészet, illetve a kognitív nyelvészet szemléletmódjának helynévi állományra történő alkalmazása és az újabb megindult ilyen témájú nemzetközi transzdiszciplináris kutatások voltak hatással. Ez a megközelítésmód amellött, hogy minden bizonnyal szerepet játszott a téma körülhatárolásában (e speciális, a szerző által kettős kötöttségűnek nevezett kultúrnévtípus meghatározásában), leginkább a történeti, művelődés- és kultúrtörténeti háttérnek a névadásra gyakorolt hatásának a bemutatása során jelentkezik. A szerző az elemzése összegzésében ezt a következőképpen fogalmazza meg: „a tárgyalt helynévtípus jellegzetességeinek bemutatásán keresztül pedig általános következtetéseket vonhatunk le a táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjának lehetőségeivel kapcsolatban” (262). E megközelítésmód

további árnyalására nyújthat lehetőséget a birtoklásra utaló helynevekben (így ebben a névtípusban is) a tudatosság meghatározó szerepe az elnevezés folyamatában, amire a szerző egy korábbi fejezetben utalt is. Inkább módszertani jellegű megjegyzés, hogy a számszerű eredmények bemutatásakor csak a denotátumok és a névadatok számát tudjuk meg, viszont a névalakokét nem. A vizsgált névtípus körében jelentkező szinonimitásról ugyan a változási folyamatok leírása is képet ad egyfajta aspektusból, ám az azonos denotátumot jelölő névalakok számának az ismerete esetleg további adalékokkal is szolgálhatna ebben a témában.

Az egyházi birtoklásra utaló helynevek nyelvtörténeti korszakokként való jellemzése részletgazdag ismereteket ad a névtípusról és a névtípus időbeli változásairól BÖLCSKEI ANDREA tüzetes, aprólékos munkájának köszönhetően. A könyv hatodik, utolsó fejezetében a szerző a nyelvtörténeti korszakok mindegyikét átfogva összegzi az eredményeket: összeveti az egyes korszakokat jellemző főbb sajátosságokat, és felvázolja a helynévtípus hosszabb időtávon megfigyelhető változásainak főbb tendenciáit (247–262). Az alapos összegzés elolvasása közben még a következő kérdéseink merülhetnek föl. A helynevek koronkénti földrajzi megoszlását kimerítően ismerteti a bemutatás, de vajon kimutathatók-e, tapasztalhatók-e a névtípus főbb sajátosságaiban is területi különbségek? Az egyházi birtokosra utaló helynevek alakszerkezeti jegyei, illetve annak időbeli változási tendenciái milyen hasonlóságokat vagy különbségeket mutatnak más helynévtípusokhoz viszonyítva? Ugyanez a kérdés megfogalmazható a keletkezéstörténeti kategóriák arányainak és a tipikus változási folyamatoknak (bővülés, névrészcsere stb.) a vonatkozásában is. A névtípus európai megfelelőihez képest a magyar névformák milyen sajátos jegyeket mutatnak, és ezeket az eltéréseket mennyiben határozzák meg nyelvi, illetve nem nyelvi tényezők? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása azonban már újabb vizsgálatok tárgya lehet.

BÖLCSKEI ANDREA monográfiája alapos feldolgozása az egyházi birtokosra utaló helyneveknek, komoly adatbázissal és fontos következtetésekkel gazdagítja a magyar helynévtörténeti kutatásokat. A munka értékét a bőséges és logikusan rendszerezett adatállomány, a gazdag történettudományi és nyelvtudományi szakirodalom (jelentős nemzetközi kitekintéssel), az elemzés szilárd elméleti háttere és az interdiszciplináris megközelítés biztosítja. Jó viszonyítási alapot nyújt más névtípusok leírásához, illetve egyes kérdéskörök továbbgondolására ösztönzi a kutatókat. Az ehhez hasonló jellegű, funkcionális alapon történő, korszerű módszertannal végzett feldolgozások hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar hely(ség)nevek keletkezéséről, történetéről és változásairól formálódó képünk teljesebbé válhasson.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Fülöp Lajos 90 éves

Fülöp Lajos tanár úr neve sokak számára a kiváló tudóst, a példakép tanárt jelenti, akit „tanárként is a megértés, a szeretet pedagógiája vezetett” (JUHÁSZ 2012). A barátoknak, a kollégáknak, a tanítványoknak, akik személyesen ismerik őt, a Tanár úrról az örök derű, a humor, a sokoldalúság is eszükbe jut. Nekem a rongyosra olvasott szakmódszertani tankönyve, a Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába adta az első útmutatást tanári pályámon (FÜLÖP 1986), ennek a könyvnek nemcsak szerkesztője, hanem társszerzője is. Sok ezer tanítványt támogattak és támogatnak ma is e nagyszerű könyv tanácsai, a benne megfogalmazott ajánlások örökérvényűek, időállóak, a mai tanárjelöltek, pályakezdők, tapasztalt tanárok számára is fogódzót jelentenek. A köszöntőben olyan gondolatokat idézek Fülöp Lajos tanár úr tollából, amelyek a könyv megjelenése óta eltelt 36 év ellenére is időszerűek.

Már a tanár úr által írt bevezető is olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek az anyanyelv-pedagógiát kutató, író, tanító mai oktatók, szerzők számára is megfontolásra érdemesek, és a tanárjelöltek iskolai gyakorlatát támogató mentoroknak is üzennek. Mint szerkesztő a tantárgy-pedagógiai tankönyv céljáról ezt írja: „Tanácsadásról, módszerek ismertetéséről és nem didaktikai előírásokról lesz szó. A szerzők azt remélik, hogy gyakorló hallgatóink ezeket az ajánlásokat saját nevelői egyéniségükhöz igazítják, és a megismert metodikai lehetőségekből, valamint az iskolai tapasztalatokból ki fogják alakítani egyéni tanítási eljárásikat.” (3). A legfrissebb neveléstudományi eredményekkel is összhangban van Fülöp Lajos tanár úrnak az az ajánlása, hogy „...a nyelvvel való foglalkozást – az óvodától a középiskola befejezéséig – a nevelés, a személyiségfejlesztés szolgálatába kell állítani” (3–4). Az anyanyelvi nevelés az óvodától a középiskoláig egységes folyamat, az iskolában tanító pedagógusoknak ismerniük kell az előzményeket is, hogy a folyamatosság elve alapján a korábban megszerzett ismeretekre, készségekre és képességekre tudjanak építeni (54).

A mai modern, tanulásalapú nevelést meghatározó kutatási eredményeket is megelőlegezi az a gondolata, amely szerint az anyanyelv használata lehetővé teszi az önmegvalósítást, a pályaválasztást, a tanulást. A legújabb alaptantervekből sem hiányozhat az az alapvetése, amely szerint az anyanyelv „nemcsak tárgya, hanem egyben eszköze is a műveltségnek” (4). Így ír az anyanyelv tanulástámogató szerepéről: „Az anyanyelv az általános és a szakmai műveltség megszerzésének az eszköze.” (61). Az iskolai anyanyelvi nevelésben a „legfontosabb kívánalom a nyelvi készségek olyan szintjének az elérése, amely a tanulás folytatásához nélkülözhetetlen” (62). Kiemeli annak fontosságát, hogy a társadalom a „teljesítményképes tudás kialakítását igényli az iskolától” (159), hogy az egyén élni tudjon a megszerzett ismeretekkel. Az anyanyelvi fakultáció Fülöp Lajos tanár úr által javasolt témakörei között ott találjuk a szövegek értelmezésének a gyakorlatait is a szövegértés fejlesztése, a tanulás támogatása érdekében. A mai tanulásieredmény-alapú megközelítésekhez is közel áll Fülöp Lajos tanár úrnak az a gondolata, amely felhívja

a figyelmet a tanítási-tanulási folyamat eredményeként elsajátított ismeretek és műveletek rendszerére, a követelményrendszer részletes kidolgozásának a fontosságára (159, 162), valamint arra, hogy a teljesítmények különböző tevékenységformákban valósulnak meg.

Az anyanyelvi nevelés céljairól a Fülöp Lajos tanár úr által írt sorok a mai anyanyelvpedagógiák, funkcionális nyelvtanok szemléletéhez is közel állnak. Felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelvtant nem önmagáért, öncélúan kell tanítani” (4), és kiemeli az anyanyelvi nevelésben a funkcionális szemlélet érvényesítésének a szükségességét. „Az aktív nyelvi műveltség kialakítása a nyelvhasználat-központúság elvét állítja előtérbe, azaz a képzés legfontosabb feladata a tanulók kommunikációs képességének hatékony fejlesztése” (54). Megtanuljuk tőle, hogy az aktív anyanyelvi műveltség nemcsak a szóbeli és az írásbeli kifejezéshez fontos, hanem a befogadáshoz, az ismeretszerzéshez is, ezért a tanulók sokoldalú fejlesztésére van szükség.

Fülöp Lajos tanár úr az élőszó társadalmi jelentőségét hangsúlyozza, nem évül el az az általa legfontosabbnak nevezett tantárgy-pedagógiai elv sem, hogy a nyelvi ismereteket „az élő nyelvi anyagból és a tanulók meglévő nyelvtudásából kell kibontani, mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre, a nyelvi ismeretek »tevékennyé ébresztésére« építve” (4). Azt ajánlja, hogy a didaktikai indukció és a nélkülözhető tanári magyarázat helyett olyan feladatok, problémák megoldására adjunk alkalmat a tanulóknak, amelyek tudatosítják a nyelvi fogalmakat és összefüggéseket, a beszéd és írás szabályait (160).

Az előző gondolatok nemcsak a célokról, az elvekről, hanem az anyanyelvi nevelésben alkalmazható korszerű módszerekről és munkaformákról is örök érvényű tanácsokat fogalmaznak meg. „A munkát lehetőség szerint az önálló tanulói tevékenységre alapozzuk” (102). Ma is azt valljuk, hogy a tanulók aktív és interaktív tevékenységeire alapozva célszerű építeni az anyanyelvi órát, továbbá az anyanyelvi nevelés folyamatában teret kell adni a kutatásalapú tanulásnak is. Fülöp Lajos tanár úr a feladatokra épülő anyanyelvi nevelés fontosságát hangsúlyozza, amely „próbája a találékonyságnak, az alkotóképességnek, vagyis az eljárás lényege a felfedeztetés” (4). Az általa javasolt feladattípusok ma is ajánlhatók: a nyelvi, nyelvhasználati versenyekbe való bekapcsolódás, a nyelvi gyűjtő- és feldolgozó munkákban való részvétel, a tanulók egyszerűbb kutatói tevékenységekbe való bekapcsolódása, a média figyelemmel kísérése és kritikai elemzése. Habár nem a mai szót használja, nem projektmunkának nevezi, de valójában az ennek megfelelő módszerek alkalmazására biztatja már az általános iskolai pedagógusokat is, olyan munkaformák, módszerek választására, amelyekben „a tanulók megfelelő munkamegosztással vállalnak feladatokat” (101). Kiemeli, hogy ekkor a szóbeli megbeszélések, beszámolók arra is alkalmat adnak, hogy a tanulóknak kialakuljanak a közös munkában való részvétel magatartásformái: „a kölcsönös figyelem, a közös munka értékelésének és az önértékelésnek a képessége” (101).

Nem hiányoznak Fülöp Lajos tanár úr tanításából az egyéni bánásmód, a differenciálás, az adaptív nevelés elvei sem. A fakultatív anyanyelvi neveléssel összefüggésben elmondja, hogy milyen fontos a differenciált fejlesztés, amely fokozott mértékben veszi figyelembe a tanulók egyéni képességeit, érdeklődését, motivációit. Továbbá nemcsak a középiskolában, hanem már az általános iskola osztályaiban is ajánl választható tananyagokat (94), amelyek keretjellegűek, bővíthetők, szűkíthetők és felcserélhetők. A szaktanárokat önállóságra, öntevékenységre biztatja, hogy a csoportok összetételéhez érdeklődéséhez, igényeihez, az iskola sajátosságaihoz igazítsák a tananyagokat (95).

Maradandóak Fülöp Lajos tanár úrnak az anyanyelvi nevelés tartalmaira és az egyes témakörök tanítására vonatkozó tanácsai is. A középiskolai tananyagban a leíró nyelvtan és a helyesírás mellett kellő teret kell adni szerinte az általános nyelvészeti, a szövegtani témaköröknek, a stílustanulmányoknak, a szövegvizsgálatoknak, a fogalmazás, a beszéd fejlesztésének, valamint a nyelvtörténeti ismereteknek is (4). A grammatikatanítás meghatározó szerepéről azt tanítja, hogy „az anyanyelvi nevelés legfontosabb feladata a tanulók nyelvhasználatának (beszédének és írásának) a fejlesztése, ebben a folyamatban pedig a nyelvtannak alapozó, tudatosító szerepe van.” (57) A szöveg egészéből való kiindulás – ajánlása szerint – a nyelvhasználat fejlesztését szolgálja, ezért a leíró nyelvtan tanulmányozásában is a nagyobb közlésegyeségtől a kisebb felé haladva javasolja feldolgozni a közlésben szereplő nyelvi elemeket. Azt is tanácsolja, hogy a magyar nyelv grammatikai rendszerét vessük össze a tanult idegen nyelvekével a különbségek és a hasonlóságok felfedeztetése céljából. Felhívja a figyelmet a mondat szövegtani összefüggéseire is, „a közlésfolyamatban szereplő aktuális mondatnak” (63) az értelmezésére. A szövszerkezetek korszerű tárgyalásához is a közlésfolyamat szempontját kapcsolja. Kiemeli a rokon értelmű nyelvi alakzatok tanításának és az átmeneti jelenségek megvilágításának a hasznosságát. A mai modern diskurzus-elemzés és funkcionális nyelvészet elveinek is megfelelően mindent a közlés szempontjából kiindulva javasol tanítani, és a nyelvi ismeretkörök tanítását minden esetben javasolja összekapcsolni a nyelvhasználat fejlesztésével (63). A nyelvművelésről szólva a tiltó nyelvhelyességi szabályok helyett véleménye szerint pozitív szemléletre van szükség, amely „a felvilágosítást, a nyelvben rejlő kifejezési lehetőségek feltárását vallja követendő eljárásnak” (64).

A leíró nyelvtani témakörök mellett a nyelvtörténet tanításának a fontosságát azzal indokolja, hogy a „rég Magyar nyelvnek (a nemzeti műveltség közvetítőjének) és a nyelvi változásoknak a tanulmányozása haladó hagyományaink megértéséhez, megbecsüléséhez vezeti a tanulókat” (60). Az általános nyelvészeti témakörhöz kapcsolódva a következőt írja: „Azáltal pedig, hogy az anyanyelvet mint az egyetemes emberi nyelv egyik változatát vizsgáljuk – mégpedig az idegen nyelvek befogadásának megalapozásával, nemzetközi-ségre nevelünk” (60–61). Kiemeli továbbá, hogy a szövegtani és a stílustanulmányok támogatják a modern irodalom olvasását, megértését is (64). A stílusgyakorlatok elősegítik „a tanulók egyéni stílusának erősödését, színeződését, egyben fejlesztik jártasságukat a különféle témájú és műfajú szövegek tanulmányozásában, elemzésében, ugyanakkor szerkesztésében és megformálásában is” (64). Kiemeli azt a ma is elfogadott elvet, hogy a stilisztikai tananyag tanításában is a kommunikációs szempontoknak kell előtérbe kerülniük, funkcionális szemléletűnek és szövegközpontúnak kell lennie.

Minden magyartanárnak üzeni, hogy az anyanyelvi nevelésben a hagyományos nyelvészet időálló értékeire építünk, de kiegészítjük a modern nyelvészet eredményeivel (61). A magyar nyelv és az irodalom tanításának a szoros kapcsolatát, kölcsönös egymásra utaltságát is hangsúlyozza (65). Más pedagógusokat is megszólít, amikor ezt írja: „Az anyanyelvi nevelés minden szaktanár (és nem csak a magyartanár) kötelessége” (61). A mai oktatás-kutatókhöz és az oktatáspolitikai szakembereihez is szól az az üzenete, hogy a hatékony és eredményes oktatáshoz megfelelő személyi és tárgyi feltételek, folyamatos tanár-továbbképzések szükségesek (104). De nem hanyagolhatjuk el az anyanyelvi programok és témakörök folyamatos korrekcióját sem, az időhöz és az igényekhez igazításukat. A tanárokat a tanulságok megfogalmazására, a jó gyakorlatok megosztására buzdítja, „közkinccsé tenni és a továbbfejlesztés érdekében kamatoztatni a hasznosítható tapasztalatokat” (104).

Fülöp Lajos tanár úr mint magánember, mint tudós ember, mint tanár is sokak számára példakép ma is, szeretettel köszöntjük a 90. születésnapján. Isten éltesse a Tanár urat jó egészségben és sok-sok szeretetben!

Hivatkozott irodalom

- FÜLÖP LAJOS szerk. 1986. *Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ MARIANNA 2012. Tudományt teremtett a magyarságnak. *Kultúra*. <https://www.heol.hu/kultura-heves/2012/09/tudomanyt-teremtett-a-magyarsagnak#> (2022. 08. 30.)

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Adamikné Jászó Anna 80 éves

80 éves lett Adamikné Jászó Anna nyugalmazott egyetemi tanár, a nyelvtudomány (MTA) doktora, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója, korábban a Budapesti Tanítóképző Főiskola (a Budai Képző) legendás professzora és tanszékvezetője, aki nemzedékek hosszú sorát oktatta nyelvészetre, retorikára, stilsztikára, általában: igényesen írni, fogalmazni és gondolkodni. Személyében a magyar és a nemzetközi retorika, beszédművelés, olvasáskutatás, finnugrisztika és tudománytörténet kutatóját is köszöntjük.

A magyar nyelv szeretetére, értésére és művelésére tanított minden korosztály szintjén és hasznára: a gimnazistákat, az alsó tagozatosok leendő tanítóit a főiskolán, az egyetemistákat és a doktori hallgatókat.

Jászó Anna 1942. július 14-én született Budapesten. Egyetemi tanulmányait 1966-ban fejezte be az ELTE Bölcsészettudományi Karán, magyar–orosz–finnugor szakon, doktorátusát *Reguly-szövegek feldolgozásából* írta, ez később meg is jelent (ADAMIKNÉ 1974).

1966-tól 1975-ig a budapesti Dózsa György Gimnáziumban tanított magyart és orosz, közben részt vett az uráli bibliográfia nemzetközi munkálataiban.

A következő tanévtől kezdve a felsőoktatásba került át: a Budapesti Tanítóképző Főiskola Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékére, ahol magyar nyelvtant, beszédművelést, tantárgy-pedagógiát és gyermekirodalmat oktatott. „Személyében jelentett garanciát a tanítói képzésre” – ahogy egy hajdani tanítványa fogalmazott. A főiskolán ekkor dolgozták ki a magyar nyelv tantervét – ehhez kapcsolódott az a jegyzet, amelyből később *A magyar nyelv könyve* címmel tankönyvet szerkesztett (ADAMIKNÉ 1991), s amely töretlen népszerűséggel a 8. kiadásánál tart. A nyelvtan tanításának történetét is kutatta, ráadásul két irányból: az olvasástanítás felől és a funkcionális mondatelemzés 19. századi megjelenése felől. A kutatás eredményéből született kandidátusi értekezése 1984-ben, később pedig az olvasástanítás, illetve a mondattani elv (a funkcionális mondatelemzés) történetét feldolgozó könyvei (ADAMIKNÉ 2001, illetve 2016).

Anna sokoldalú érdeklődése és tehetsége a nyelvtörténetének kutatásokban is megmutatkozott. Bekapcsolódott abba a munkacsoportba, amely Benkő Loránd vezetésével

A magyar nyelv történeti nyelvtanát írta, ebben az igenevek történetével foglalkozott (ADAMIKNÉ 1991, 1992).

Tankönyvpedagógiai és tudománynpszerűsítő tevékenysége azóta is töretlen: 1996 óta alkotó szerkesztője az Integrált magyar nyelvi és irodalmi programnak, melyet az 1–8. osztályokra készítettek el. Évtizedeken át szerkesztette a Magyartanítás című módszertani folyóiratot, és számos folyóiratban volt anyanyelvi rovata. Az Anyanyelvápolók Szövetségének választmányi tagja, tagja az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának is, 2008-ban pedig az Év Nyelvművelője díjjal tüntették ki. Két évtizeden át tagja volt az International Reading Associationnak, választmányi tag volt a Magyar Olvasástársaságban (HUNRA) is.

Több amerikai egyetemen is vendégprofesszor volt: 1986–1987-ben Fulbright ösztöndíjjal a Central Missouri State Universityn oktatott, majd 4 évvel később a pennsylvaniai Millersville Universityre hívták meg, hogy tartson kurzusokat az olvasáspszichológia, a gyermekirodalom és a magyar kultúra témájában. Számos hazai és nemzetközi konferenciát szervezett, és számos hazai és nemzetközi (amerikai, kanadai, norvég) konferencia felkért előadója volt. Amerikai, finn, német és angol kollégákkal dolgozott közös olvasáskutató, pszicholingvisztikai, olvasástörténeti projekteken, és 1998 októberében a University of London meghívására a reader response témájában tartott szemináriumot.

1998-tól tanszékvezetőként irányította a Tanárképző Főiskolai Kar magyar nyelv-tudományi tanszékét, majd a Főiskolai Kar és a Bölcsészettudományi Kar összevonása után a Mai Magyar Nyelvi Tanszék tagja lett, ahol retorikát és stilisztikát tanított. Az alkalmazott nyelvészeti doktori iskolában retorikát oktat: eddig öt tanítványa doktorált, öten pedig készülnek doktorálni.

Adamikné Jászó Anna 2000-ben habilitált a nyelvi tudatosság témájában, 2008-ban pedig megvédte akadémiai nagydoktori értekezését Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben címmel, ami addigra már könyv alakban is megjelent (ADAMIKNÉ 2006). Ennek alapján 2009-től egyetemi tanárrá nevezték ki, 2012-től pedig az egyetem professor emeritusa.

Az utóbbi évtizedekben érdeklődése a retorika felé fordult. Ebben közös kutatási területre talált férjével, Adamik Tamás klasszika-filológus professzorral, az antik irodalom és retorika legkiválóbb ismerőjével. Az Adamik házaspár Aczél Petrával együtt írta az Osiris Tankönyvek sorozatában a nagy sikerű Retorikát (ACZÉL–ADAMIK–ADAMIKNÉ 2004), szerkesztője és szócikkírója a 2010-ben megjelent Retorikai lexikonnak (ADAMIKNÉ 2010), és foglalkozott a klasszikus magyar retorikával is (ADAMIKNÉ 2013). A retorikatörténet kapcsán nekem is volt szerencsém Annával együtt dolgozni az első hazai retorikánknak, Pécseli Király Imre latin nyelvű művének a fordításakor, és megtapasztalhattam sodró lendületét, szervezőkészségét és lenyűgöző tájékozottságát a kötet szerkesztése és a jegyzetek írása során (ADAMIKNÉ 2017). Remélem, hogy ez a forráskiadás folytatódik a jövőben is, és tudomásom szerint tervben van a magyar retorika történetét összefoglaló munka is.

A retorika kutatása mellett fontosnak tartja a retorika gyakorlatát is, azt, hogy az ifjúságnak is legyen kedve és alkalma kipróbálnia magát. 1999-ben elindította és megszervezte az éves retorikai konferenciákat és Kossuth-szónokversenyeket, amelyeken a határon túli fiatalok is részt vesznek. A konferenciák és a versenyek anyagából folyamatosan szerkeszt köteteket is.

Adamikné Jászó Anna hihetetlen lendülettel dolgozik ma is. Az elmúlt években sorra publikálta nyelvhelyességi, retorikai, stilisztikai és a retorikai humorral foglalkozó könyveit. Jelenleg Jókai novelláival foglalkozik retorikai szempontból (ADAMIKNÉ 2016).

Számos kitüntetéssel ismerték el munkásságát, köztük a Kiváló Munkáért, A Magyar Felsőoktatásért, továbbá Déry Tibor-díjjal, Erdemes Tankönyvíró Díjjal, Lőrincze-díjjal és 2013-ban a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjével.

De Anna nemcsak az oktatás és a tudomány területén alkotott maradandót. Kifogyhatatlan energiával férjével együtt négy gyermeket is felneveltek, és számos unoka büszke nagyszülei is.

Kedves Anna! Kívánok a következő 80 évre is ilyen sikereket, energiát és alkotókedvet! Isten éltesse!

Hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 1974. Az igeragozás az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 319–335.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA szerk. 1991. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 1991. Az igevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 1992. Az igevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2001. *A magyar olvasástanítás története*. (Bővített és illusztrált kiadás.) Osiris Kiadó, Budapest.
- ACZÉL PETRA – ADAMIK TAMÁS – ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA szerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok. Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA szerk. 2017. *Pécseli Király Imre: Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Trezor Kiadó, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bárdosi Vilmos 70 éves

Aki személyesen is ismeri Bárdosi Vilmost, talán el sem hiszi, de mégiscsak tény: ez a mindig oly elegáns, jól öltözött, fiatalos mozgású kollégánk ebben az évben betölti 70. életévét. A francia nyelv és a magyar lexikológia avatott szakértője 1952. október 7-én született Szombathelyen, ugyanitt végezte 1959 és 1971 között általános és középiskolai tanulmányait is. Az érettségi megszerzése után rögtön felvételt nyert az ELTE BTK francia–német szakára, ahol 1976-ban kapta meg diplomáját.

Nyelvészeti érdeklődése már egyetemi tanulmányai alatt kezdett kialakulni, erre utal, hogy az 1974–1975-ös tanévet egyéves francia állami ösztöndíjjal a párizsi École Normale Supérieure-ön végezte francia nyelvészeti szakosodással. Ennek is köszönhetően az egyetem befejezése után az ELTE BTK Francia Tanszékének lett az oktatója, s ez volt egyetlen munkahelye egészen mostani nyugdíjazásáig. Végigjárta a klasszikus egyetemi ranglétrát: 1976 és 1980 között tudományos segédmunkatársként dolgozott és szerzett egyetemi doktori címet francia nyelvészetből *summa cum laude* minősítéssel (1978). 1980 és 1983 között tanársegéd, majd 1983 és 1991 között adjunktus volt. Miután 1991-ben megszerezte a nyelvtudomány kandidátusa címet, 1991 és 2000 között egyetemi docensként tanította a hallgatókat. 1997-ben történt habilitációját követően 2000-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. A tanszékét azonban nemcsak oktatóként szolgálta, hanem 18 éven át – 1995 és 2013 között – vezette is, sőt 2005 és 2017 között az ELTE BTK Romanisztikai Intézetének is igazgatója volt.

Mindeközben többször is elnyerte a Francia Külügyminisztérium több hónapos kutatói ösztöndíját, s a Sorbonne-on, az École Normale Supérieure-ön, illetve Nancyban a Trésor de la Langue Française szerkesztőségében folytatott kutatómunkát. 1999-ben a Dijoni Egyetem Nyelvészeti és Filozófiai Tanszékén, 2003-ban pedig az Université Paris XIII Egyetem kutatólaboratóriumában volt vendégprofesszor.

Oktatási tevékenysége a francia nyelvészet nagyon sokféle témakörét érintette, többek között fonetikai és fonológiai, lexikológiai és lexikográfiai, továbbá frazeológiai és nyelvtörténeti témájú szemináriumokat és előadásokat tartott mind az alap, mind a mesterképzésben. Mindezek mellett pedig az ELTE BTK Nyelvészeti Doktori Programjának Romanisztikai alprogramjában is dolgozott annak indulása óta: oktatóként, témavezetőként, szigorlati vizsgabizottságok és PhD-védések elnökeként egyaránt erősítette a képzést, sőt éveken át – 2011 és 2015 között – magát a BTK Nyelvtudományi Doktori Iskoláját is vezette.

Francia nyelvészeti előadásai és szemináriumai igen népszerűek voltak, a magyar hallgatók mellett gyakran hallgatták őket külföldi ösztöndíjas diákok is (Erasmus, Stipendium Hungaricum). A markmyprofessor.com oldalon olvasható bejegyzések zöme is dicséri a kurzusait, többek között ilyen hozzászólásokat olvashatunk róla: „Tökéletes úriember, tökéletes franciasággal. Kiváló, briliáns elme, aki figyel, kincseket talál az óráján”, illetve „Nagyon kedves és tisztelettel bánik a diákjaival. Ha lehetne, minden vizsgámat nála venném fel”.

Óráinak résztvevői a nyelvészeti ismereteken túl jelentős általános műveltséget is kaptak, erre különösen széles lehetőséget kínáltak frazeológiai témájú órái, hiszen ezekben a gyakran évszázadokon át hagyományozódó kifejezésekben nemegyszer fedezhetők fel régi korok szokásai, művelődéstörténeti vagy néprajzi ismeretei is.

Bárdosi tanár úr mindig nagy ambícióval nevelte a nyelvész utánpótlást is: tehetséges hallgatóinak a napi szakmai segítségen kívül mindig igyekezett anyagi támogatást, külföldi ösztöndíjakat és publikációs lehetőségeket biztosítani. Hozzáértő szakmai támogatásának nyomát közel 200 elkészült szakdolgozat, valamint 10 témavezetőként gondozott PhD-értekezés is magán viseli.

A francia nyelvészeti oktatás színvonalának fejlesztését mindig szívügyének tartotta és sokat tett érte: számos kari és egységes jegyzetet, tankönyvet írt vagy vett részt azok szerkesztésében a francia leíró nyelvészet és nyelvtan, a francia fonetika, szemantika, lexikológia és a frazeológia tárgykörében. Legismertebb és legátfogóbb ezen munkái közül a Karakai Imrével közösen írt *A francia nyelv lexikona* című műve, amelynek második,

bővített kiadása 2008-ban jelent meg. Ebben az elsősorban franciául tanuló diákok és a gyakorló franciatanárok számára készült, csaknem 700 oldalas lexikonban nemcsak egy kontrasztív alapon álló francia leíró nyelvtant találunk az érdeklődők, hanem francia nyelvtörténetet és dialektológiát is. De van benne pragmatika, nyelvföldrajz, kultúra- és civilizációtörténet, frazeológiai ismeretek és számtalan a mai francia kultúrával kapcsolatos információ – beleértve ebbe a Franciaországon kívüli frankofón világ nyelvhasználatát, irodalmát és kultúráját is.

De számos francia – magyar szótárt is szerkesztett, ezek közül több is kivívta a szakma elismerését. 2007-ben az Akadémiai Francia-magyar kisszótár szerkesztéséért kapott Kiváló magyar szótár díjat, 2008-ban ugyanezt megkapta az Akadémiai Francia-magyar kézisótár szerkesztéséért is. Ez utóbbi munkája 2007-ben az MTA és az Akadémiai Kiadó Nívódíj 2007 elismerését is megkapta.

Kutatómunkájában azonban a francia nyelvtudomány és lexikográfia mellett legalább ennyire fontos a magyar frazeológia és frazeográfia is. Publikációs tevékenysége igen gazdag: az MTMT adatbázisa szerint (2022. május 18-i állapot) tudományos publikációs tevékenységét 139 tétel (és ezekre kapott 650 idézet) fémjelzi, melyek között a fenti francia tematikájú munkák mellett igen sok frazeológiai témájú alkotás van, köztük kétnyelvű frazeológiai szótár (Francia-magyar tematikus szólásszótár, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2010) éppúgy, mint a magyar egynyelvű szótári munkák.

Ez utóbbiak közül kiemelkedik a több neves lexikográfussal közösen készített, de Bárdosi tanár úr mint főszerkesztő által jegyzett Magyar szólástár című terjedelmes szótára, amely alcíme szerint szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomkörü szótára (2003). (Érdekes találkozása a szerzői érdeklődésnek, hogy míg O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című igen gazdag, de jórészt inkább történeti és nyelvjárási adatokat tartalmazó gyűjteményének 2. kiadása (1976) után évtizedekig nem jelent meg nagyobb magyar frazeológiai szótár, magam is ebben az időben fogtam hozzá példamondatokkal is dokumentált frazeológiai szótáram (Magyar szólások és közmondások szótára) elkészítéséhez, s a két mű egymás mellett jelent meg a Tinta Könyvkiadónál.)

Ezt a munkáját számos, ennek az anyagát is felhasználó kisebb szótár is követte, melyeket Kiss Gáborral közösen készítették. Ezek részben ún. dióhéjszótárak (5000 magyar szólás, illetve 3000 közmondás értelmező szótára, mindkettő 2005-ben jelent meg a Tinta Könyvkiadónál), részben a kifejezések vezérszavai szerinti tematikus összeállítások: Itt van a kutya elásva! Állatneves magyar szólások, közmondások szótára (2018) és Nincsen rózsa tövis nélkül – Növény-, virág- és gyümölcsneves szólások, közmondások szótára (2019).

A magyar frazeológiai kutatásokat azonban az említett nagy gyűjteményen túl egy másik enciklopédikus művel is gazdagította: 2015-ben látott napvilágot a Tinta Könyvkiadónál Szólások, közmondások eredete című terjedelmes frazeológiai etimológiai szótára (ennek is van egy rövid, mondhatni „zsebkönyv” változata: Mi a szósz? 300 magyar szólásmondás eredete. Tinta Könyvkiadó, 2019.). Ebben O. Nagy Mi fán terem? című klasszikusánál jóval több frazeológiai egység eredetét tárja fel, köztük nagyszámú klasszikus vagy újabb keletű szállóigéét is, a szócikkek alatt feltüntetve az azokhoz kapcsolódó szakirodalmi munkák lelőhelyét is. Ez a szótára ebben a műfajban a hazai szakirodalomban megkerülhetetlen forrásmunka.

Tiszteletre méltó oktatási és kutatási teljesítménye mellett igen aktívan vett részt pályázatokban is, és hallatlanul szerteágazó a tudományszervezési tevékenysége is. Számtalan megbízást töltött be az ELTE különböző szakbizottságaiban, vagy akadémiai testü-

letekben, így az MTA Nyelvtudományi Bizottságában vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, ahol választmányi alelnök és az Idegen Nyelvi Szakosztály elnöke is volt. Számos ösztöndíjbizottság zsűrijének volt kuratóriumi tagja. Külön kiemelendő a francia-magyar kulturális kapcsolatok érdekében végzett munkája. Alapító igazgatója volt a magyarországi francia tanulmányokat és kutatásokat koordináló Egyetemközi Francia Központnak, elnökségi tagja a Magyar-Francia Társaságnak, 2018 óta pedig az ELTE frankofón kapcsolataiért felelős rektori megbízottja.

Mindez a megsüvegezendő teljesítmény természetesen sokak elismerését kivívta, erről tanúskodnak különböző kitüntetései és díjai. 1997 és 2001 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjban részesült, s mint fentebb láthattuk, több elismerést kapott szótáraiért is. Ezek mellett elnyerte az Anyanyelvápolók Szövetségének Lőrincze-díját, az ELTE Pro Universitate Emlékérem arany fokozatát, 2017-ben pedig a Magyar Érdemrend Polgári Tagozat tisztikeresztjével is kitüntették. De a francia állam is több ízben elismerte a magyar-francia oktatási és kulturális kapcsolatok terén kifejtett munkáját: négy kormánykitüntetést is kapott, ezek közül a legrangosabb a Chevalier de la Légion d'Honneur (a „Becsületrend Lovagi Fokozata”) kitüntetése (2011).

Francia szakos kollégáimtól tudom, hogy ünnepeltünk a magyarországi franciás közösségen belül mindig a mindenkivel korrekt, beszédében és öltözködésében, viselkedésében egyaránt elegáns „úriembert” jelentette, valódi igazodási pontot, akit az egymást követő francia nagykövetségek, kulturális tanácsosok és nyelvi attasék is kivétel nélkül tiszteltek. Ehhez nyilván hozzájárult az is, hogy rendelkezésükre állt, olykor teljesen lehetetlen időpontokban is. Így például René Roudaut nagykövet 2011-ben a Becsületrend átadásakor – a kitüntetett egyéb érdemeinek ismertetése mellett – mosolyogva emelte ki, hogy amikor ő maga egy vasárnap este sürgősségi fogászati kezelésre szorult, csak Bárdosi tanár úrhoz tudott fordulni, aki kifogások helyett azonnal intézkedett az ügyben.

Egyébiránt talán kevesen tudják, de ünnepeltünk rendszeresen sportolt is (kosárlabda, labdarúgás). Igazi szenvedélye azonban hatéves kora óta a tenisz, amit a mai napig rendszeresen űz versenyszerűen is. Serdülő és ifjúsági kategóriában Vas megye bajnokságát egyéniben és párosban is többször megnyerte, párosban társával 14 és 18 éves kora között négyszeres országos vidéki bajnok volt. Éveken át helyezéseket ért el a magyar egyetemi és főiskolai bajnokságokban, 1977-ben pedig Párizsban egyéniben megnyerte az École Normale Supérieure által rendezett egyetemi versenyt. Veterán kategóriában párosban négyszeres magyar bajnok. Kívánom, hogy még sokáig hódolhasson ezen szenvedélyének is.

Kedves Vilmos! 70. születésnapod alkalmából szeretettel köszöntelek a Magyar Nyelvtudományi Társaság, de egyben az egész magyar nyelvészközösség nevében. Tartson meg az Isten jó erőben és egészségben szerető családjod körében. Nagy László nyomán kívánom, hogy adjon az Isten lámpádba lángot, hogy ne kelljen korán az ágyra heverned, s íróasztalodnál még számos kutatási és publikációs tervedet a tőled megszokott színvonalon megvalósíthasd. Tapasztalt lexicográfusként te is tudod, mennyire igaza volt Kosztolányinak, amikor a Kagyló és tenger című írásában arra figyelmeztetett, hogy nincs „teljes” szótár, a szótárral csak mint kagylóval meregetünk a nyelv tengeréből. Kívánom, hogy még sokáig meregethesd ezt a tengert, új és új kagylókat adva ki a kezedből!

Számunk szerzői

DR. ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, a.szabo.agnes@btk.elte.hu – Dr. APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN, Károli Gáspár Református Egyetem, Keleti Nyelvek és Kultúrák Intézete, Kínai Tanszék, apatoczky.akos@kre.hu – Dr. BADITZNÉ PÁLVÖLGYI KATA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Spanyol Nyelvi és Irodalmi Tanszék, b.palvolgyi.kata@btk.elte.hu – Dr. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – Dr. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – Dr. HOUSE, JULIANE, University of Hamburg; ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, jhouse@fastmail.fm – Dr. KÁDÁR ZOLTÁN DÁNIEL, Dalian University of Foreign Languages; ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, daniel.z.kadar@nytud.hu – Dr. KELEMEN IVETT, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, kelemen.ivett@arts.unideb.hu – Dr. KISS MARGIT, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Kiss.Margit@abtk.hu – Dr. KISS SEBESTYÉN, DSZC Péchy Mihály Építőipari Technikum, sebestyen.kiss75@gmail.com – Dr. LŐRINCZ GÁBOR, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, lorinczg@uj.ssk – Dr. LŐRINCZ JULIANNA, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, jel2ster@gmail.com – Dr. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – Dr. NÉMETH MIKLÓS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, nicola@hung.u-szeged.hu – Dr. PELCZÉDER KATALIN, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, pelczederk@gmail.com – Dr. PÉTER MIHÁLY, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, petermihaly28@gmail.com – ROSKÓ MIRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, mirarozsa@gmail.com – SARNYAI VIVIEN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, sarnyaivivivi@gmail.com – SZLÁVICH ESZTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, torokt@uj.ssk – Dr. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu – Dr. VUKOV RAFFAI ÉVA, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, eva.vraffai@magister.uns.ac.rs.